

571

C. 30.646

4

20,
13
1112

30646, II, B, g, VII, C, f — 81.

Občna zgodovina.

Spisal in založil

JANEZ JESENKO.

Tretji del:

Novi vek.

V Ljubljani.

Natisnila „Narodna tiskarna“.

1881.

Občna zgodovina.

Spisal in založil

JANEZ JESENKO.

Tretji del:

Novi vek.

V Ljubljani.

Natisnila „Narodna tiskarna“.

1881.

Vvod.

Razne dogodbe, najdbe in iznajdbe so konci 15. stoletja in začetkom šestnajstega toliko pre naredile notranje in zunanje življenje evropskih narodov in tako močno vplivale tudi na razvitek neevropskih ljudstev, da se ž njimi po pravici začenja nov zgodovinski vek. Najimenitnije te dogodbe so:

1) Razdor bizantinskega cesarstva in ustanovitev turške oblasti v Evropi. Turki so s tem postali nemirni sosedje jugovzhodnih evropskih držav ter so razmere med njim močno premenili. Ko so si osvojili Carjigrad, bežalo je mnogo gerških učenjakov v Italijo, kjer so ustanovili posebne šole, učili gerški jezik ter razširjali zaklade gerškega slovstva.

2) Razvitek umetnosti in znanstev, in sicer najprej v Florenci, kjer so jih olikani Medicejci posebno pospeševali. Ondi so se znova odperli viri storodavne, klasične naobraženosti ter se iz Italije jeli razlivati v druge evropske dežele. Ta novi duševni razvitek je posebno pospeševalo tiskarstvo, iznajdeno po slavnem Ivanu Gutenbergu.

3) Tiskarstvo, posebno pospeševano po iznajdbi papirja iz cunj, je začetkom novega veka zelo naglo razširjalo med evropskimi narodi vse pridobitve na duševnem in gmotnem polju.

4) Iznajdba strelnega prahu je pre naredila vse vojskovanje. Res da je bil strelni prah uže v 13. stoletji znan Arabcem na Španskem, a še le v 15. stoletji so ga jeli v obče rabiti. Iz Španskega so ga namreč prinesli v Flandrijo, kjer so ga dobili Angleži, ki so se s Flandrijanci zvezani vojskovali zoper Francoze. Velike možnarje in topove je na Francoskem prvi napravil kralj Ludovik XI., na Nemškem pa nekoliko pozneje Maksimilijan I. Vsled tega je izgubila osebna serčnost srednjeveških viteзов svojo vrednost; srednjeveške konjeniške ali viteške vojske morale so se umakniti vojskam pešcev, ktere so si knezi izbirali po večem izmed meščanov in kmetovalcev.

Najete, dobro plačane čete, poslej pa stalne vojske so posebno pripomogle, da se je neomejena oblast knezov po polnem ukoreninila in razširila. Francoski kralj Karl VII. je leta 1445. prvi ustanovil stalno vojsko konjenikov, malo poslej pa čete pešcev, „francs archers“ imenovanih. Njega so kmalu posnemali vladarji drugih dežel.

5) Iznajdba kompasa ali severnice, ki je posebno pospeševala mornarstvo. Mornarji so se odslej upali tudi na neomejeni, odpert ocean, ga prebrodili ter našli novo zemljino in pomorsko pot v bogato Vzhodno Indijo. Velika kupčija, ki se je do tedaj le ob Sredozemskem in Baltskem morji in pa po evropskih deželah razvijala, preselila se je zlasti v primorske zahodne dežele evropske ter kmalu obsegala vse zemeljsko poveršje. A v tem se ni pomnožil le gmotni blagor evropskih prebivalcev, ampak najdba novega sveta je skoro še bolj pospeševala duševni njih razvitek.

6) Cerkveno ali versko razkolništvo, ktero se je razširilo skoro črez vse dežele srednje in severne Evrope. Tudi to je imelo premnogo vpliva na državne razmere teh dežel in na duševni napredek ondotnih narodov. Po nekterih državah je po polnem zaterlo ali pa vsaj zelo omejilo in skerčilo papeževo oblast, ki je v srednjem veku nadvladala vsaki drugi oblasti. Pospeševalo je to tudi

7) razvitek nekega posebnega političnega razmerja ali državnega ravnotežja med posameznimi evropskimi deželami. Misel državnega ravnotežja izcimila se je najprej v Italiji, kjer so Francozje siloma razširjali svojo oblast ter obstanek ondotnih samostalnih držav pripravljali v največo nevarnost.

Razdelitev zgodovine novega veka.

Zgodovina novega veka se deli v tri dobe:

1) Perva doba obsega zgodbe od najdbe Amerike do vestfalskega miru (1492—1648).

2) Druga doba: od vestfalskega miru do francoskega prevrata (1648—1789).

3) Tretja doba: od francoskega prevrata do sedanjega časa.

Perva doba.

Od najdbe Amerike do vestfalskega miru.

(1492—1648.)

Ktere dežele so Evropejci našli in poselili?

Najdba Amerike (1492).

Konci 15. stoletja so se Španci in Portugalci močno napejali, da bi našli pomorsko pot v raznih zakladov in pridelkov prebogato Vzhodno Indijo, nadjaje se, da bodo italijanskim primorskim mestom in pa Arabcem s tem vzeli veliko dobičkonosno kupčijo z vzhodnim svetom. Portugalci so iskali te poti ob obrežji afriškem, ter so res leta 1486. dospeli do Erta dobre nade: od tod bila jim je odperta pot prek Indijskega oceana. Španci so skušali jadraje proti zahodu najti pot v Vzhodno Indijo. Po tej strani tje dospeti se ni nikdo bolj trudil kot Krištof Kolumb.

Krištof Kolumb, sin bogatega suknarja, je bil leta 1456. rojen v Genovi. Uže v 14. letu podal se je na morje ter je z raznimi ladjami obiskal Tunizijo in Levanto (dežele ob vzhodnem bregu Sredozemskega morja). Poslej se je poleg Anglije peljal celó v Izlandijo, tu pa ni zvedel, da so Skandinaveci (Izlandci) uže pred davnim časom prejadrali Grenlandsko morje ter na južnozahodni strani našli vzhodno primorje Severne Amerike (Vinland, t. j. vinska dežela). Razen lastnih studij so zlasti pisma florentinskega zdravnika Toscanelli-ja uterdila v njem misel in prepričanje, da je mogoče prek Atlantskega morja proti zahodu jadraje dospeti v bogate dežele vzhodne Azije. Da bi to pot evropskim narodom odperl, iskal je bistrourni mož pomoči pri Portugalcih v Lizboni, ki so bili takrat najbolj navdušeni za vožnjo v neznane kraje pomorske, toda zastonj. Kakor portugalski kralj

Ivan II. tako tudi angleški vladar Henrik VII. ni uslišal njegove prošnje, ker so zbrani zvedenci izrekli, da je Kolumbov načrt le prazna, sanjarska misel brez vse dejanske podlage. — Nazadnje se je podal na Špansko ter je skušal kastilsko kraljico Izabelo pridobiti za se; a tudi ta mu dolgo ni hotela privoliti potrebne pomoči. Ko so pa Španci premogli Mavre ter jim siloma vzeli njih glavno mesto Granado, privolila mu je kraljica vse ter ž njim sklenila posebno pogodbo (1492). Po tej pogodbi je Izabela podelila Kolumbu in njegovim dedičem plemenitniški naslov „don“ in čast španskega admirala; imenovala ga je za podkralja v vseh deželah, ki jih bo našel, ter mu privolila desetino od ondotnih kraljevih dohodkov.

S tremi majhnimi ladijami je Kolumbus 3. avgusta 1492. zapustil malo пристanišče Palos (v Andaluziji) ter jadral proti Kanarskim otokom; od tod se je obrnil naravnost proti zahodu. Ko je prišel v mahovito morje („praderias de yerva“ kakor je je Oviedo imenoval) sredi Atlantskega oceana, prestrašili so se njegovi tovariši na prvi pogled, češ, v tej gosti vodi bodo obtičali ter ne bodo mogli niti naprej niti nazaj. Na zadnje so se tolažili s tem, da bodo kmalu dospeli do otokov ali pa do suhe zemlje, od ktere se je ono mahovje odtergalo; a tudi ta njihova nada se ni hotela uresničiti, dasi so že šest tednov po vodi potovali. Ker so po pasu severovzhodnega pasata jadrili zmerom dalje od domovine, jeli so se bati, da ne bode nobenega ugodnega vetra, s katerim bi se vernili v Evropo. Da bi jih pomiril zarad predolge vožnje, naznanjal jim je Kolumb vsak dan dosta krajšo pot, kot so jo v resnici preplavali. In še le čez 70 dni so 12. oktobra 1492. zagledali lep otok pred seboj. Vsi pomorščaki so pokleknili ter radostnega serca bogu zapeli zahvalno pesem. Ko so prijadrali do otoka, stopil je Krištof Kolumb v svojej najlepši obleki in z mečem v roki prvi na suho zemljo ter jo v last sprejel za Špance. Ta na novo najdena zemlja je bila član Bahamskih otokov, prej ko ne sedanja Mayaguana, ktereje so ondotni prebivalci rekali Guanahani; Kolumb jo je rešitelju v čast imenoval San Salvador, t. j. sv. odrešenik.

Surovi ondotni prvotniki bakrenorudeče polti so z veliko spoštljivostjo sprejeli španske tujce, ktere so imeli za otroke božjega solnca. Zlato pločevino, ki so jo v ušesih in nosu nosili, dali so Špancem za malovredno steklenino in drugo drobnino ter so kazali proti jugu, zapazivši kako zelo Španci hlepé po zlatu. Kolumb je zapustivši Guanahani jadral proti jugu ter je našel velika antiljska otoka Kubo

in Haïti, zadnjemu je dal ime Domingo ali Hispaniola. Ker sta oba lepa otoka bila prebogata raznih zakladov in pridelkov, mislil je tem bolj, da je našel vzhodno obrežje azijsko in sicer bogato otočje japonsko (Zipangu).

Ko je bil na Hispanioli sezidal malo terdnjavo, zapustil je novonajdeni svet ter se je z dvema ladijama (tretja se je bila tik Dominga razbila) vernil v Evropo. Po prestanih najhujših nevarnostih na razburkanem morji prišel je na Špansko, kjer so ga slovesno sprejeli. Poleg kralja sedé je slavni Kolumb z navdušenostjo popisoval bogastvo novonajdenih dežel ter za izpričo kazal na sužnike (ameriške prvotnike) in cele kupe zlata, ktere je s seboj pripeljal.

Poslej je Krištof Kolumbus še trikrat jadral v Ameriko. Na drugem svojem potovanji (1493—1496.) je našel več malih Antiljev in pa Jamaiko in Porto-ricco. Na tretjem potovanji (1498—1500.) je našel otok Trinidad in pa severovzhodno primorje Južne Amerike ob delti orinoški. Vse te najdbe ga pa niso preverile in mislil je do smerti, da je z novim svetom našel le vzhodno Azijo. — Na tretjej poti je slavni mož skusil, da je le nehvaležnost plačilo tega sveta. Iz Evrope — iz Španskega je bilo namreč kmalu prišlo mnogo naselnikov na novi svet ter je ustanovilo več naselbin. Te se pa niso mogle ukoreniniti in razvesti, nekoliko zato ne, ker Kolumb ni imel primerne spretnosti, da bi jih bil vodil, nekoliko pa zato, ker so naselniki bili po večem kaj neredni ljudje ter so le hlepeli po zlatu in dragocenih kamenih, delati se jim pa ni ljubilo. Ker ni mogel poravnati nastavljenih zmešnjav, tožili in obrekovali so ga njegovi nasprotniki na španskem dvoru. Na to je kraljica Izabela poslala posebnega pooblaščenca Bobadillo v Ameriko, da bi odpravil vse nerednosti. Bobadilla je bil Kolumbov sovražnik ter je pritegnil njegovim nasprotnikom in obrekovalcem; Kolumba je dal prijeti ter ga v verige vklenenega odpeljati na Špansko. Tu so kmalu spoznali njegovo nedolžnost ter ga osvobodili sramotne ječe, a žalosti mu niso mogli zatreti, ki je zarad gerdega ravnanja in obrekovanja razjedala njegovo serce.

Oproščen je četvertikrat potoval v Ameriko (1502—1504), a poti v Vzhodno Indijo, ktere je iskal, ni našel; našel pa je srednje-ameriško celino, namreč primorje Hondurasko. Vernivši se v Evropo se je potegoval za svoje pravice, ki mu jih je pred prvim potovanjem kraljica Izabela izrečno priznala v očitni pogodbi, toda zastonj. Iz žalosti zarad tolike nehvaležnosti umerl je v Valladolidu, 20. maja 1506. Tudi njegovim naslednikom in dedičem španski vladarji niso hoteli priznati pogojenih pravic. Njegov sin Diego (Jakob) jih je po dolgem prizadevanji pregovoril, da so ga za oblast in čast in za dotične dohodke vsaj nekoliko odškodili. Moški potomci slavnega najditelja novega sveta izmerli so z njegovim pravnukom (don Diego II. † 1576).

Novi svet ni dobil imena od svojega najditelja, ampak imenuje se Amerika po Florentinci Amerigo Vespucci-ju († 1505). Ta je poslej dvakrat potoval v Brazilijo ter je prvi popisal obiskovane dežele; ta popis se je med evropskimi narodi toliko razširil, da je kozmograf Martin Hylacomylus kmalu po pisateljevi smrti imenoval novo zemljino Terra America (1507). To ime je najprej izpodrinilo ime „Novi otoki“ ter je proti koncu 16. stoletja v obče zaznamovalo novi svet.

Drugi španski najditelji novega sveta.

Balboa (1513).

Krištof Kolumb je svetu odkril le malo novega sveta. Po njegovi smrti so se ondotne najdbe hitro razširjale in množile, ker je premnogo prederznih mož prišlo v Ameriko, da bi hitro obogateli. Hlepenje po zlatu in dragocenih kamenih jih je gnalo od dežele do dežele. Ko hitro so na enem kraju obrali prebivalce teh dragih stvari, prašali so po drugih zlatonosnih pokrajinah ter so derli vánje. Vasco Nunnez Balboa iz dobre, če prav ne plemenite rodovine v Xeres-u de Badajoz se je bil leta 1510. naselil ob Karibskem morji v pokrajini Darijski. Da bi se otel neprijetne preiskave zaradi ondotnih nerednosti in nepostavnosti, sklenil je z malo tovariši kreniti prek ondotnega pogorja in iti do skrivnostnega morja, o čegar zlatih in bisernih zakladih je slišal prečudovite stvari. Začetkom septembra 1513 se je napravil na pot s 190 Španci in 600 ondotnimi prebivalci. Po silnih težavah je prišel na herbet srednjeameriških Kordiljer, s katerih je prvi med Evropejci zagledal novo veliko morje ter je zaradi lege na južni strani imenoval Južno morje. Z višave dospevši do obrežja, korakal je z golim mečem in ščitom v morje, dokler mu ni segalo do pers, ter je slovesno vzel v last za kralja španskega. Eno leto poprej je bila najdena Florida (1512).

Kortez in najdba ter prisvojitve Mehike.

(1519—1521.)

Mehika je bila med vsemi državami Severne in Srednje Amerike najbolj razvita. Gospodoval jej je od 12. stoletja kaj vojskoljubni razrod aztekski. Razne podertine, zlasti velikanske razvaline svetišč, in druge velike stavbe pričajo, da so Mehikanci uže pred vladarstvom Aztekov bili dospeli na visoko stopinjo izobraženosti.

Ko so Španci prvikrat prišli v glavno mesto Mehiko, šteló je to čez 60000 hiš in razmerno zeló veliko prebivalcev. Živili so se s poljedelstvom in močno tudi pečali z obertstvom; nekatere obrtnije, zlasti zlatarstvo in dragotinarstvo, bile so bolj razvite kot v tadanji Evropi. Vere so bili gerde malikovalske; svojim ostudnim malikom so darovali ljudi, odrasle in otroke, navadno še čez 20.000 na leto.

Španec Grijalva je prvi med Evropejci prijadral do obrežja mehikanskega; vernivši se je Diegu Velasquezu, kraljevemu namestniku na otoku Kubi, poročal o novi deželi z velikimi mesti in oblečenimi prebivalci, ki se z obertstvom in poljedelstvom pečajo. Da bi to deželo si prisvojil, poslal je namestnik (Velasquez) mladega prederznega Ferdinanda Korteza v zlata in srebra bogato Mehiko. Dal mu je le okoli 700 mož, in 14 topov, ki so na 11 majhnih ladijah prišli v zaželeno deželo. Ko je Korteze videl, da nima pričakovati nobene pomoči od sebičnega Velasqueza, pregovoril je svoje tovariše, da so stopivši na suho sežgali vse ladije. S tem jim je vzel vse upanje še kedaj verniti se v Kubo in prepričal jih je, da jih čaka le ali zmaga ali smert.

Mehikanci so se silno čudili došlim Evropejcem ter jih imeli za viša bitja, ki so prek morja k njim prišla. O tej veri jih je tudi uterdil njih kralj Montezuma. Ta je poslal Kortezu poslanike z bogatimi darili, da bi jih pregovoril, naj Mehiko zapusté ter se vrnejo. A bogata darila so Špancem še bolj vnela željo dežele se polastiti. Neprestano so derli proti glavnemu mestu, kjer jih je Montezuma slovesno sprejel ter jim za stanovališče odkazal veliko iz kamena zidano poslopje. Kmalu je bil Montezuma le kralj na videz, kajti storiti je moral vse, kar je Korteze hotel. A tudi temu je protila velika nevarnost; Velasquez ga je namreč odstavil in mu za naslednika imenoval Narvaeza, ki je z vojsko pribrodil na Mehikansko. Korteze je moral z večino svojih tovarišev zapustiti Mehiko ter je šel nad Narvaeza; brez bitke pridobil je njegovo vojsko, Narvaeza samega pa je dal vkleniti. Z nova je šel nad Mehiko, polastil se je kralja ter je ž njim kot z vjetnikom ravnal. Da bi se iznebili španske sile, napravili so Mehikanci upor. V tem uporu je bil nesrečni Montezuma smertno ranjen in Korteze je moral zapustiti glavno mesto. Vernivši se vojskoval se je hudo z Gvatimozinom, neustrašljivim naslednikom umerlega Montezume. Ko je leta 1521. siloma vzel Mehiko in mladega kralja Gvatimozina vjel, podvrgel je polagoma vso deželo ter jo kot špansko naselbino uredil. Ž njo je združil tudi južno deželo Guatemalo ter obema skupaj dal ime Nova Hispanija. Španski

kralj Karl I. (V.) podelil mu je namestniško čast in oblast črez velikansko deželo.

Kortez je mislil iz Mehike najti pomorsko pot v Vzhodno Indijo, a tega neutrudni moz ni mogel izveršiti, ker mu je španski kralj Karol vzel upravnništvo v pridobljeni deželi, pustivši mu le vojaško oblast in nekaj posestev za plačilo nepopisnega truda (1528). Ko se je bil nekaj let poslej podal v nove nevarnosti in je našel polotok Kalifornijo (1536), vernil se je na Špansko, da bi se pred kraljem opravičil raznih zatožb svojih nasprotnikov in obrekovalcev. Res da se mu ni zgodilo nič hudega, a kralj ga vendar ni tako sprejel, kakor je mož zaslužil. Brez posla živel je še nekaj let na svojem posestvu pri Sevilli v Andaluziji, kjer je leta 1547. umerl iz žalosti zarad nehvaležnosti svojega vladarja.

Magalhaes in njegovo potovanje krog zemlje.

(1519—1522.)

Ferdinand Magalhaes (izg. Magaljaens) je bil prvi Evropejec, ki je potoval krog zemlje. Ko je Balboa našel Veliki ocean, niso več dvomili, da ni novi svet (Amerika) vzhodni del azijske celine, ampak da je samostalna zemljina; Magalhaes pa je to neoveržno dokazal. Rojen na Portugalskem stopil je v špansko službo, ker ga portugalski kralj Manuel ni hotel njegovim velikim zaslugam primerno povišati. Ponudil se je Špancem najti pomorsko pot v Vzhodno Indijo in sicer krog Amerike. Po pogodbi skleneni v Valladolidu odpotoval je s petimi ladjami proti Južni Ameriki (1519). Srečno je došel do južnega skrajnika Južne Amerike ter prebrodil morsko ožino, ki se doslej po njem Magalhaesov preliv imenuje. Prišedši v Veliki ocean, čudili so se mornarji, da je bila vožnja po njem brez vseh nevarnosti ter so ga po mirnem njegovem poveršji imenovali Tiho morje. Jadraje prek tega morja zadel je le na otoke, katerim so rekli „Ladroni“, ker so njih prebivalci na ladjah vse pokradli, kar se je le ukrasti in odnesti dalo. Poslej je pristal na Filipinskih otokih (tako so za Filipa II. imenovali nektere Manile). Da bi ondotne surove prebivalce prisilil sprejeti kerščanstvo in priznati špansko nadoblast, jel se je ž njimi vojskovati; a v tem boji bil je ubit 7. aprila 1521. Neki Elcano je pripeljal edino ostalo ladjo nazaj na Špansko (1522). S tem je bilo dokazano, da je naša zemlja okrogla, a tadanji ljudje še niso izprevideli, zakaj so potovalci izgubili en dan; kajti prišedši do Kapverdskih otokov šteli so 9. julija 1522, ondotni Portugalci pa uže 10. Poslej so učenjaki prišli na to, da se

en dan izgubi, če se od vzhoda proti zahodu potuje krog zemlje, nasproti pa pridobi. — Stroški za vseh pet ladij so znašali 22000 cekinov; ostala ladija pa je sama nabrala in v Evropo prinesla raznih dišav, ki so bile črez 100.000 cekinov vredne.

Pizarro in najdba ter prisvojitve Peruvanskega in Čilskega (1532).

Kakor Mehikanci v Severni Ameriki bili so Peruvanci v Južni najbolj razviti narod. Pečali so se s poljedelstvom in obertstvom. Zemljo uže samo na sebi zelo rodovitno so namakali po velikih vodotokih, katerih eden je bil 120, drugi pa 150 ur hoda dolg. Razen drugih potov ste kupčijo po deželi pospeševali dve velikanski cesti, katerih dolgost je bila okoli 500 ur hoda. Med njihovimi mesti se je najbolj odlikovalo Kuzko, stolišče njih vladarjev, ki so imeli naslov „inka“. Po deželi je bilo mnogo veličastnih svetišč in krasnih palač. Zidali so jih z orodjem iz bakra, ktereга so Peruvanci na poseben, nam neznan način vedeli uterditi, da je orodje bilo močno kakor železno. Vere so bili malikovalske ter so oboževali zvezde; glavni njih bog je bilo sonce, kteremu pa nikdar niso ljudi darovali. Največa njih nesreča je bila, da sta se o prihodu Špancev v deželo dva brata prepirala za vladarstvo.

Franc Pizarro iz španskega mesta Truxillo je spremljeval serčnega Balboa na njegovem potovanji prek Panamskega medmorja. Nekikrat je slišal, kako je neki indijanski glavar pravil zlatohlepnemu Balbou, da mu zamore imenovati deželo, v ktereј jedo iz zlatih skled in v ktereј zlato nima večє vrednosti kot železo na Španskem. Te besede mu niso izginile več iz spomina. Zavezal se je s predrznim Diegom Almagrom in kaj bistrumnim in previdnim Hernandom de Luque. Ko sta Pizarro in Almagro našla bogato peruvansko obrežje (leta 1514., poslej leta 1526. in 1527.), pripravila sta se siloma polastiti se dobro obdelane dežele. Leta 1531. je Pizarro brodil s 3 ladjami na Peruvansko, kamor je kmalu za njim prišel njegov zaveznik Almagro. Neizmerne težave so tu čakale španskih vojakov; iz teh so se le rešili po razporih med kraljičema Huaskarom in Atahualpo, ki sta se po smerti svojega očeta za prestol bojevala.

Atahualpa je bil premagal Huaskara, za ktereга so se sedaj Španci potegovali ter ob enem se polastili velikega kosa peruvanske dežele. Posedli so glavno mesto Kuzko ter vjeli kralja Atahualpo (pri Kahamalki, 1532). Da bi se osvobodil, ponudil je Špancem toliko zlata, da bode soba ž njim napolnjena, kolikor visoko seže z rokami. Pizarro je bil zadovoljen s to obljubo ter je skoro 3 metre visoko potegnil rudeč risek, do ktereга so Peruvanci imeli napolniti sobo

okolo 5 metrov široko in 7 dolgo. Poročniki so hiteli v Kuzko in druga mesta, da so iz svetišč in palač pobirali zlate posode. A tudi to mu ni dosta pomagalo. Ko je namreč Atahualpa slišal, da je vjeti Huaskar Špancec obljubil še več zlata in srebra, dal ga je v reki Andramarki utopiti. Zato ga je Pizarro še natančneje varoval. Ko pa je počil glas, da se po severnih pokrajinah Peruvanci pripravljajo na vojsko, da bi osvobodili svojega kralja, dal ga je Pizarro obsoditi in umoriti (1533). Po tem so Španci nagloma se polastili vse dežele ter kake 3 ure daleč od morja ustanovili novo glavno mesto Lima (1534). Med tem je derzni Almagro našel in prisvojil si Čilsko na južni strani peruvanske dežele. Ko so se Pizarro in njegovi štirje bratje razperli z Almagrom, jeli so se hudo med seboj bojevat. Almagro je bil premagan in umorjen (1538). Sin je maščeval smert svojega očeta; zarotniki so namreč napadli Pizarra v njegovi palači v Limi ter ga po hudem boji ubili v 63. letu njegovega življenja.

Karl, španski kralj, je poslal novega namestnika na Peruvansko, ki je premagal uporne čete ter vse razmere znova uravnal.

Portugalske najdbe in naselbine.

Vasco da Gama in najdba pomorske poti v Indijo (1498).

Jernej Diaz je bil leta 1486. našel afriški skrajnik, Ert dobre nade. Potem so Portugalci počivali za nekaj let, kajti med njimi ni bilo le ednega pomorščaka, ki se bi bil upal onostran rečenega erta; a znova izpodbadale so jih španske najdbe v Ameriki. Na povelje kralja Emanuela Velikega je leta 1497. jadrar Vasco da Gama iz Lizbone; srečno je prišel krog Erta dobre nade ter je brodil poleg vzhodnega obrežja afriškega skozi Mozambiški preliv. Prišedši v Melindo našel je več arabskih kupcev in mornarjev, ki so bili od tod uže večkrat jadrarali v Vzhodno Indijo. Pridobivši te arabske mornarje plaval je 370 miriametrov daleč prek Indijskega oceana ter je 20. maja leta 1498. pristal v pristanišči kalikutskem na obrežji malabarskem. Sperva od indijskih knezov dobro sprejet, moral se je poslej ž njimi bojevat. Nadražili so jih namreč arabski kupci zoper Portugalce, kajti Arabci so kmalu izprevideli, da bodo Evropejci potujé krog Afrike vzeli jim ves dobiček, ki jim ga je dotedanja kupčija prek Egipta in zahodne Azije dajala. A vse njih prizadevanje je bilo zastonj. Gama in njegovi nasledniki so siloma izpodrinili svoje nasprotnike, pokončali so arabsko ladijevje ter se po polnem polastili velike kupčije z indijskim blagom. Med temi Portugalci sta se najbolj odlikovala Franc Almeida (1504—1509) in Alfonz

Albuquerque (1509—1515), ki sta se serčno bojevala s premočnimi sovražniki, vse premagala ter Portugalcem pridobila vse bregove in otoke od preliva Ormuskega do polotoka Malake. Poslej so pridobili tudi dišav bogate Moluške otoke (1513) ter so našli razne Sundske otoke. Nazadnje so prišli tudi na Japonsko. Povsodi so sezidali po več terdnjav, med katerimi je Goa kot središče portugalske oblasti v Vzhodni Indiji najbolj cvetela.

Pedralvarez Kabral in najdba Brazilije (1500).

Da bi od Vasca da Gama najdene dežele si prisvojil ter jih tudi razširil, poslal je kralj Emanuel (leta 1500.) Pedralvareza Kabrala v Indijo. Na ladijah je imel okoli 1500 mož. Ker je na potu prek Atlantskega oceana zašel preveč proti zahodu, prišel je v jugozahodni morski tok, ki ga je oddalil od Afrike ter prinesel na obrežje Južne Amerike. Imenoval je najdeno deželo po rudečem lesu, ki se je presekan svetil kakor goreče oglje (brasa ali braza = živo oglje). Vzel je v last Brazilijo za portugalskega kralja, če jo je prav 3 mesece poprej uže bil zagledal Španec Pinzon.

Naselbine holandske.

Filip II., kralj španski, se je polastil leta 1580. ne le portugalskega kraljestva v Evropi, ampak tudi raznih portugalskih naselbin v Aziji in Ameriki. Ko so se Holandci uprli zoper njegovo oblast, prepovedal jim je kupčijo z indijskim blagom, katero so do tedaj v Lizboni kupovali ter po severni Evropi razvažali. Zato so Holandci šli sami naravnost v Vzhodno Indijo (Indijska kupčijska družba, 1602.) ter so ustanovili tam razne naselbine, katerih središče je bila cvetoča Batavija. Kmalu so izpodrinili Portugalce iz vzhodnega Indijskega morja ter so jim siloma vzeli Moluke, Malako, Ceylon, in nazadnje tudi najimenitniša trgovišča na obrežji malabarskem in koromandel-skem. Izpodrinili so jih tudi z Japonskega, od Kitajcev so pa dobili otok Formozo. Neka druga kupčijska družba ustanovila se je leta 1621. ter se polastila kupčije z Zahodno Indijo, Brazilijo in z zahodnim obrežjem afriškim.

Angleške in francoske najdbe in naselbine.

Ko so Angleži videli, koliko dobička daje Špancem in Portugalcem kupčija z japonskim, kitajskim in indijskim blagom, skušali so tje najti posebno in dosta krajšo pomorsko pot. Imenitna angleška pomorščaka Davis in Forbisher sta jo iskala na severni strani Severne Amerike (morje severozahodnih prebrodov), Hudson pa je

iskal severovzhodni prehod (na severni strani Evrope — Azije). Slavna kraljica Elizabeta je leta 1600. dala nekež kupčijske družbi v Londonu izključljivo pravico za kupčijo v Vzhodno Indijo. Ta družba, ki je poslej tako zaslovela, je ustanovila nekaj naselbin na malabarskem in koromandelskem obrežju in na indijskih otokih. Za kralja Jakoba I. sta pa dve drugi kupčijski družbi poselili vzhodno obrežje Severne Amerike.

Tudi Francozje so skušali se naseliti na raznih krajih; največja stanovitna njih naselbina bila je v Akadiji in Kanadi (Severna Amerika).

Nasledki zemljepisnih najdeb.

Nasledki teh zemljepisnih najdeb so kaj različni za evropske države in za najdene dežele. Lakomni Španci so sperva hlepeli le po dragih kovinah ter so po dvakrat na leto pošiljali svoje ladije po nje v Ameriko. Da bi jih več ko mogoče nabrali, postavljali so samovoljne podkralje velikim pokrajinam za upravitelje (Peruvansko in Mehikansko); ti niso skerbili le za špansko državo, ampak so se po različnih potih skušali sami obogatiti. Ravnali so se po naredbah „Indijskega svetovalstva“, ki je na španskem dvoru pomagalo kraljem vladati novo najdene dežele. Španci so zatirali kupčijo in obert ali vsaj oboje sebi prideržavali, tako da so najdene dežele smele svoje pridelke in zaklade prodajati le na Špansko in tudi le iz Španskega (iz sevilskega пристanišča) dobivati evropsko blago.

Ker se španskim naselnikom samim ni ljubilo delati, silili so prvotne prebivalce opravljati najtežavniša dela, zdaj v rudokopih, zdaj na preobširnih posestvih. Pregerdo, nečloveško so ž njimi ravnali, ker jim tega nobena postava ni branila. Po takem se ni čuditi, da so Antiljanci, sami ob sebi bolj slabotnega života, uže v drugem rodu po prihodu Špancev skoro po polnem poginili. Ljubše jim je bilo umreti kot dalje prenašati razne težave in muke. Morili so se zdaj posamezni, zdaj v družbah s trupom in drugim morilom. Dosta močnejši in zelo bojeviti so bili Karibi, ki so sperva živeli le na evernem obrežju Južne Amerike, poslej so se pa tudi prek Karibskega morja razširili po srednje-ameriških otokih (ti se še doslej imenujejo Zahodna Indija; ker so Kolumb in drugi pomorščaki sperva mislili, da so ti otoki le del azijske Indije; ko so poslej izprevideli pomoto, rekli so azijske Indiji Vzhodna, onim otokom pa Zahodna Indija). Ti Karibi so se ustavljali zdatno preganjanju in zatiranju španskih oblastnikov ter se ohranili do sedanjega časa. Tudi Mehikancev in Peruvancev, ki so bili primeroma zelo izobraženi, niso mogli zatreti. Vsled tega nečloveškega ravnanja prešinila je neizrečena jeza in razdraženost serca Indijanov; in deloma le zato so se tudi tako ustavljali kerščanski veri. In res, kaj bi neizobraženi razrodje bili pričakovali od oznanjevanje vere ljubezni, ker so videli, da kerščeni Španci ne

živé po njenih naukih in ž njimi tako kervoločno postopajo. — K smerti obsojen Indijan bil je od misijonarja pridobljen za kerščansko vero. Pred kerstom ga je vprašal, če bode v nebesih našel tudi Špance; misijonar mu je razložil, da bodo pobožni tudi tam bivali. Na to Indijanec ni hotel sprejeti kersta, ampak rekel je misijonarju, da noče (tudi po smerti) priti nikamor, kjer bi našel ktereга iz tega prokletega (španskega) rodu.

Blagoserčni duhovniki in misijonarji, ki so razširjali med Indijani kerščansko vero in omiko, so zastonj opominjali španske oblastnike k miloserčnosti. V sebičnosti vtopilo se je in oterpnilo je Evropejcem serce, da niso hoteli poslušati opominov kerščanske vere. Brez uspeha bile so vse zapovedi bolj rahločutne kraljice Izabele in njenega moža kralja Ferdinanda Katoliškega. Ko je blagi škof Jernej Las Casas (1474—1566.) skušal pomanjšati terpljenje slabotnih Indijanov, nasvetoval je iz Afrike v Ameriko pripeljati zamorcev, ki so dosta krepkejšega života ter bodo lahko opravljali najtežavniša dela v rudokopih in na velikih španskih posestvih. Tako se je začela ostudna kupčija s sužniki v Ameriko; se ve da blagoserčni Las Casas ni mogel vedeti, v koliko nesrečo je njegov nasvet pripravil zamorsko pleme. In vendar Indijani s tem niso bili rešeni pogina.

Mali portugalski narod ni mogel iz svoje dežele poslati mnogo naselnikov v najdene pokrajine azijske. Zato se je polastil le raznih morskih obrežij ter je po njih ustanavljal male terdnjave in kupčijske naselbine. Osrečili pa tudi Portugalci niso onih azijskih dežel, ker so jim vsiljevali kerščanstvo (Goa je bila stolišče portugalske inkvizicije) ter vso kupčijo ž njimi sebi prideržavali. Indijsko blago so vozili sami v Lizbono ter je od tod z največim dobičkom prodajali po celej Evropi. Kvintal ali 100 kilogramov nagelnovih žbic je na Molukih veljal le 4 cekine, v Londonu pa 672. — Ko so poslej Holandci izpodrinili Portugalce, ravnale so njih kupčijske družbe še ozkoserčnejše z ondotnimi deželami. Po Vzhodni Indiji, na Molukih in drugodi niso zatirali le ljudi, ampak celó prirodo, da bi samo na nekterih njih otokih pridelovali dišave, ktere so potem po samovoljno zvišani ceni prodajali po evropskih trgoviščih. — Manj dobička so dajale angleške naselbine v Severni Ameriki. Leta 1497. je Cabot našel Novi Fundland, prvo naselbino angleško pa je ustanovil Valter Raleigh za kraljice Elizabete; tej v čast imenoval jo je Virginijo (1585). A te naselbine, s tolikim trudom v pragozdih in sredi močvirja ustanovljene, so bile stanovitnejše ter so s časom svojim ustanoviteljem dajale dosta rednejši dobiček, kot španske Špancem.

Premnogo vpliva so nove najdbe imele tudi na evropske dežele. Velika kupčija, ki se je v starem in zlasti v srednjem veku le po srednjemorskih deželah in po zahodnih azijskih pokrajinah razvijala, odperla si je nova pota. Zapustivši svoja prejšnja središča (Benedtke, Genova, Piza, Carjigrad, Aleksandrija, Marseille, Barcelona) preselila se je v oceanska mesta na Španskem in Portugalskem. Tudi hansaška

mesta so jo po večem izgubile, zlasti oni čas, ko so Holandci in Angleži izpodrinili Špance in Portugalce iz svetovnih trgovišč.

Iz novega sveta so Evropejci dobili tudi nekaj preimenitnih rastlin. T o b a k (herba nicotiana) je prišel iz Amerike, vendar je še sedaj neznano, kje raste samosev tobak. Peter Pane, Kolumbov tovariš, je prvi poročal o tej rastlini; okoli leta 1520. so Španci našli tobak na Jukatanskem polotoku in leta 1560. je Ivan Nicot, francoski poslanec v Lizboni, dobil prve te rastline iz Floride. Dosta koristnejši dar amerikanski je k r o m p i r (*solanum tuberosum*), katerega so za najdbe novega sveta sadili po vseh zmernotoplih deželah in pokrajinah od Čilskega do Nove Granade; Mehikanci ga niso imeli; rasel pa je blezo tudi v Severni Karolini, odkoder ga je Valter Raleigh (leta 1586.) prinesel v Evropo. Enake koristi je tudi turšica (*Zea mays*), ki so jo za najdbe Amerike pridelovali ondotni razrodi od Čilske do Virginije in od Brazilije do Kalifornije. Tudi vanilja in razne druge rastline so prišle iz Amerike. Ta zemljina pa sperva ni imela niti naših žit, niti naših domačih živali; iz starega sveta je prejela pšenico, rež, oves, ječmen, riž (*oryza sativa*), ajdo, konja, govedo, ovce, koze, prašiče. Iz Vzhodne Indije so prinesli v Ameriko premnogo rastlin, ki so v ondešnji rodovitni zemlji in pod vročim podnebjem preobilo rodile. Vsled tega se je njihova cena zelo znižala. Evropejci so jih potrebovali in porabljali zmerom več, kar je zopet imelo mnogo vpliva na duševni in gmotni, zlasti pa na družbinski njih razvitek. — Tudi razna znanstva so močno napredovala, najbolj pa se je razvijalo prirodopisje, zemljepisje, astronomija, narodopisje itd.

Začetek ravnotežja evropskih držav v Italiji.

(1495—1515.)

Francozje se polasté Neapolitanskega (1495). Deržavne razmere italijanske so bile konci 15. stoletja silno zamotane. Po nekterih deželah so se nasprotne stranke, po nekterih pa tuji narodje poganjali za nadvladarstvo. Te zmešnjave so naklonile francoskega kralja Karla VIII., da se je kot dedič mlajših Anjouincev začel poganjati za Neapolitansko. Francoska vojska je nagloma posedla vso deželo (1495). Ker je to zelo povišalo francosko moč, zavidale so mu druge deržave ter se zoper njega zavezale. Združili so se namreč papež Aleksander VI., cesar Maksimilijan I., Ferdinand, kralj aragonski in sicilski, in Ludovik Moro, vojvoda milanski, da bi Francozom zaperli pot iz Italije ter jim vzeli Neapolitansko. To so Francozje res precej izgubili (1496), ker je prej pregnani Ferdinand II., karlj neapolitanski, nagloma izpodrinil Francoze.

Boj za Milansko in Neapolitansko. Ludovik, naslednik francoskega kralja Karla VIII., se je zavezal s papežem in Benečani, da bi se polastil Milanskega. In to je tudi po polnem dosegel, ko je njegova vojska vjela milanskega vojvoda Ludovika Mora, katerega so

do smerti imeli zapertega v ječi na Francoskem. Cesar Maksimilijan I. je v pogodbi blaiski (1504) dal vojvodstvo kralju v fevd. Da bi se polastil tudi Neapolitanskega, zavezal se je Ludovik s Ferdinandom Aragonskim. Res ste njiju vojski nagloma posedli deželo, a ker ste se pri delitvi plena razperli, premagal je španski vojvoda Gonsalvo Kordovski Francoze ter jih prisilil, da so odšli iz dežele (1504). Odslej je bilo neapolitansko kraljestvo združeno s Španijo (do nasledstvene vojske španske).

Zaveza (ligue) cambrai-ska (1508). Zadnja vojska, brez najmanjšega vzroka začeta, je obogatila Špance ter vabila tudi druge države razširiti se na škodo tujih dežel. Goli pohlep po deželah je tudi vzročil zavezo cambrai-sko. Papež Julij II., Ferdinand Aragonski, Ludovik XII., kralj francoski, in Cesar Maksimilijan I., so se v francoskem mestu Cambrai-u (izg. Kambréu) združili, da bodo benečansko republiko napadli, premagali in med seboj razdelili. Ko se je vojska začela, rešili so se Benečani iz velike stiske s tem, da so se s papežem pogodili in mu odstopili svoja posestva v Romagni (1509); pomirili so tudi Ferdinanda Aragonskega ter mu vernili razna mesta na neapolitan-skem primorji.

Šveta zaveza (liga, 1511—1513). Papež Julij II. se je jel bati Francozov, ki so se serčno vojskovali zoper Benečane; zato je sklenil z Benečani, s Ferdinandom Aragonskim in s Švajcarji tako imenovano „sveto zavezo“. Res da so v tej vojski Francozje pri Raveni (1512) slavno zmagali špansko-papeževo vojsko, a to jim nič ni pomagalo, ker je v tej bitki padel njih najspretnější vojskovod Gaston de Foix. Kmalu so jim Švajcarji vzeli tudi Milansko ter je izročili Maksimilijanu Sforzi, sinu nesrečnega Ludovika Mora. Tudi Leon X. (1513), naslednik Julijev na papeževem prestolu, se je držal svete zveze, h ktorej sta pristopila celó Henrik VIII., angleški kralj, in cesar Maksimilijan I. Ker se pa Benečani niso mogli pogoditi z Maksimilijanom, izstopili so iz svete zaveze ter se združili s Francozi, ki so se sedaj morali v Italiji in na lastni zemlji bojevati s sovražniki. Maksimilijan jih je z angleško pomočjo premagal pri Guinegate-i (1513), a ta slavna zmaga mu nič ni pomagala. Ko je Franc I. (1515—1547) nasledoval na francoskem prestolu, premagal je Švajcarje pri Marignani (1515) ter se znova polastil Milanskega. Tako so v južni Italiji nadvladali Španci, v severni pa Francozje; domače italijanske države so bile po polnem oslabele ter so se naslanjale zdaj na to, zdaj na ono tujo moč.

Maksimilijan I., nemški cesar.

(1493—1519.)

Po smerti cesarja Friderika IV. je vladal vsem avstrijskim deželam njegov sin Maksimilijan I., kterega so bili nemški knezi uže poprej (leta 1486.) izvolili za rimskega kralja. Bil je eden naj-

izverstnejših habsburških vladarjev. Osebna in države čast mu je bila črez vse; po pravici ga imenujejo „zadnjega viteza“, kajti bil je v resnici zadnja svetla zvezda propadajočega viteštva. Bil je pravičen, delaven, velikodušen, častiljuben in pokrovitelj znanosti in umetnosti. Dunajsko vseučilišče je obiskavalo tačas okoli 7000 dijakov. Ustanovil je cesarsko dvorsko knjižnico na Dunaji in zbiral zgodovinske spominke svoje rodovine. Cesarjev tajnik Marks Treitzsauerwein je spisal imenitno knjigo „der weiss Kunig“, v kateri po cesarjevih besedah poroča o njegovih delih in podvzetjih. Po avstrijskih deželah je vladal mir in red; vpeljal je novi policijski red; zboljšal je vojaške zadeve ter osnoval prvo stalno vojsko v Avstriji, kupčija (vpeljal je tudi poštarstvo) in obertstvo ste močno cveteli. Le škoda, da se je večkrat zapletel v podvzetja, katerih zveršiti ni imel primerne moči; po gostem mu je za to primanjkovalo denarjev.

Ko se je mešal v homatije italijanske, ni na zadnje vendar nič dosegel. Benečani so mu celó pot v Rim zaperli; zato je Maksimilijan sam si pridel naslov „izvoljen rimski cesar“ ter se ni dal kronati od papeža. Tako so se tudi naslednji nemški vladarji imenovali. Brez uspeha je bilo tudi njegovo prizadevanje nemške kneze pridobiti za vojsko zoper Turke.

Primeroma kaj uspešno je bilo njegovo delovanje na Nemškem. Na državnem zboru v Wormsu (1495) je bilo za vselej prepovedano samovoljno si delati pravico ter je bil oklican večni mir po vseh deželah. Ustanovil je državno sodišče, ki je razsojevalo vse javne prepire državnih knezov in stanov. Tudi odvisni stanovi so se lahko pritoževali pri tem sodišči. Da bi mir in rednost lažje ohranil, razdelil je na državnem zboru v Kolinu (1512) vse cesarstvo v 10 „okrožij“, katerim na čelu so stali „okrožni glavarji“ s posebnimi svetovalci. Česke dežele in švajcarske pokrajine niso bile podrejene nobenemu okrožju.

Posebno srečen pa je bil Maksimilijan I. v svojem prizadevanji Avstriji ali svojej rodbini pridobiti novih dežel. Za svojega očeta Friderika se je bil poročil z Marijo, dedičinjo bogatih burgundskih dežel (1477) ter ž njo pridobil vse pokrajine ob dolenjem Renu in dolenji Skaldi. — Ko je leta 1496. umerl nadvojvoda Sigismund Tirolski, podedoval je tudi Tirolsko in velik del Prednjih avstrijskih dežel. — Po smerti Leonharda, zadnjega goriškega grofa (1500), je dobil Maksimilijan vsled prejšnjih dedinskih pogodeb grofijo Goriško z Bistriško dolino na Tirolskem, Devin in pa Pazin v Istri. —

Svojega sina Filipa Lepega, kneza burgundskega, je poročil z Jovano, hčerjo Ferdinanda Aragonskega in Izabele Kastiljske, ter je potem, ko so odmerli vsi drugi dediči v španskej vladarskej rodovini, Habsburgovcem pridobil obširne španske dežele v Evropi in Ameriki. Po Filipovej prezgodnej smerti (1506) je skerbela cesar za svoja vnuka Karla (V.) in Ferdinanda (I.). Pervorojeni vnuk Karl je prevzel vladarstvo v vseh španskih deželah, ker je njegova mati Jovana na pameti bolehalo (Jovana „Blazna“), in po Maksimilijanovi smerti tudi v avstrijskih. Temu je skušal pridobiti tudi cesarsko krono nemško, a to brez uspeha. — Ferdinanda, mlajšega svojega vnuka, je zaročil z Ano, hčerjo Vladislava, kralja češkega in ogerskega, in svojo vnukinjo Marijo z Vladislavovim sinom Ludovikom (II.). Pri tej priliki je ponovil stare dedinske pogodbe med Avstrijo, Česko in Ogersko, po katerih naj bi, ko bi utegnil Ludovik II. umreti brez otrok, njega svak Ferdinand (I.) nastopil vladarstvo na Českem in Ogerskem. To se je tudi zgodilo leta 1526. Te srečne ženitve in pridobitve izražuje znana verstica: „Bella gerant alii, tu felix Austria nube“.

Martin Luther in začetek verskega razkolništva.

Zadnja leta Maksimilijanovega vladarstva se je začelo tudi versko razkolništvo, ki se po svojem začetniku navadno imenuje luteranstvo. V začetku 15. stoletja so se Jovan Hus in njegovi tovariši brez uspeha poganjali za odpravljenje raznih cerkvenih napak. Kerščanstvo je hiral, ker je v katoliški cerkvi bilo mnogo gnjilobe v glavi in članovih. Te gnjilobe tudi občna cerkvena zbornica v Konstanci in Bazilu nista mogla odpraviti. Posvetni duhovniki niso živeli po cerkvenih zapovedih in tudi po samostanih je npravitost silno hiral. Slabi zgledi so bili duhovnikom in redovnikom celó nekateri papeži, n. pr. razuzdani papež Aleksander VI. ali častiljubni Julij II. Znanstvo se od srede 15. stoletja ni več gojilo le po samostanih in med duhovniki, ampak razširilo se je med posvetne moške, tako imenovane „humaniste“, ki niso hoteli niti cerkvenih napak zakrivati, niti napadov na verske nauke odbijati.

V srednjem veku so papeži večkrat oznanjevali odpustke, ktere so verniki zadobili, če so se spokorili in več ali manj miloščine dali za kako cerkveno ali versko napravo. Tako je cerkev odpustke dajala in miloščino sprejemala za vojsko zoper saracene (mohamedance) in Turke. Pri tem se je po gostem pripetilo, da mlačni duhovniki niso primerno podučili nevednega ljudstva, ki je mislilo, da se udeleži oznanjenih odpustkov, ko hitro zahtevano miloščino plača, naj se potem

uže spokori in poboljša ali ne. Uže večkrat so se pobožni in učeni možje, zlasti za božjo čast vneti duhovniki izpotikali nad to napako, ter so grajali malovredneže, ki so odpustke brez vsega poduka nevednemu ljudstvu le za denar prodajali. To se je zgodilo tudi v začetku 16. stoletja. Papež Leo X., (od leta 1513. na prestolu), ki je kot rojen Medicejec umetnosti in znanstva črez vse ljubil in čislal, dal je po vsem katoliškem svetu odpustke oznanjevati in miloščino pobirati, da bi krasno cerkev sv. Petra v Rimu mogel dozidati. Po srednji Nemčiji je odpustke oznanjal dominikanec Jovan Tetzel. Ker je temu nevestnemu možu bilo le za denar, pokazale so se stare napake dosta očitnejše kot katerikoliokrat poprej. Le temu nevestnemu postopanju ustavil se je sperva imenitni doktor Martin Luther.

Martin Luther, sin nekega skrilarja, je bil 10. novembra 1483. rojen v Eislebnu na Mansfeldskem. Hudo se mu je godilo v njegovej mladosti: živel je v pomanjkanji in ostro so ga deržali starši v domačej hiši; enako hudo se mu je godilo v šoli mansfeldski, ktero je najprej obiskaval. V 14. letu je šel v latinsko šolo v Devinu (Magdeburg), poslej v Eisenach; tu kakor tam je živel le od miloščine tujih ljudi. Ker so se kmalu pokazale prirojene mu zmožnosti, šel je v 18. letu v Erfurt, da bi se na ondešnjem vseučilišči po želji svojega očeta učil pravoznanstva (1502). Poleg tega se je pečal močno tudi s starimi klasiki. A ti nauki mu niso mogli dati serčnega miru. Polotil se je s prigojeno mu neutrudnostjo bogoslovskih ukov ter je ves otožen stopil v samostan k očetom avgustincem (1505). V samostanu je pridno čital in premišljeval sveto pismo in cerkvene očete, zlasti pa spise svetega Avgustina. Živel je tako pobožno ter se toliko pokoril in terpinčil, da je poslej večkrat rekel: „Ko bi z meniškim terpinčenjem in pokorjenjem kateri mogel priti v nebesa, prišel bi jaz gotovo.“ Ko je samostanski provincijal Staupitz nekdanj obiskal samostan, v katerem je Martin Luther živel, prikupila se mu je njegova učenost in pobožnost toliko, da ga je spravil na novoustanovljeno (1502) vseučilišče v Wittenbergu (1508). Na visoki tej šoli je pridobil mladi profesor kmalu občno spoštovanje; občudovali so njegovo učenost in zgovornost. Zato so mu leta 1512. podelili čast in naslov doktorja bogoslovstva in imenitni pisatelj Pirkheimer ga je sredi leta 1517. v spisu, v katerem je Reuchlina zagovarjal, uže vverstil med najučenejše nemške bogoslovce. Tudi očetje avgustinci so mu bili tako udani, da so ga leta 1510. poslali v Rim, kjer se je uspešno potegoval za pravice in koristi njih redu. Pri tej priliki je tudi spoznaval, kolike napake so vladale med italijanskimi duhovniki, zlasti pa na papeževem dvoru.

Ko je prej imenovani dominikanec Jovan Tetzel jel odpustke prodajati v okolici wittenberški, nabil je dr. Martin Luther na večer pred vsemi svetimi (31. oktobra 1517) na dvorsko cerkev v

Wittenbergu 95 stavkov, v katerih se je očitno izrekel zoper nevestno oznanjevanje odpustkov ter je pristavil, da je pripravljen, svoje terditve zagovarjati in braniti zoper ktereга koli bodi. Sperva je bila podoba, da bo ves razpor med menihi ponehal sam od sebe, kakor so v srednjem veku po gostem ponehali enaki razpori med nasprotnimi duhovnimi redovi. A takrat ni bilo tako. Lutherju so pritegnili vsi avgustinci in razni učenjaki zlasti v Nemčiji; Tetzela so pa zagovarjali njegovi soredovniki dominikanci in mnogi drugi možje, med kterimi najimenitniši so bili Prierio Prierias, papežev dvornik in presojevalec novih knjig, Hogstraten v Kolinu in Švab Jovan Eck, prokancelar vseučilišča v Ingolstadt. Tako se je razpor nagloma razširil ter postajal zmerom nevarnejši, ker Luther sedaj ni le napadal napak v katoliški cerkvi, ampak izpodbijal je tudi razne verske resnice. Poudarjal je posebno, da človeku nič ne koristijo dobra dela in da ga le vera sama izveličuje.

Papež Leon X. je pozval Lutherja v Rim, da bi se opravičil zaradi svojih nauk. Ker se je pa Friderik Modri, saski izborni knez, potegnil za Lutherja, ta ni šel v Rim in papež je poslal svojega poslanika Tomaža de Vio (ki je bil od svojega rojstnega mesta Gaeta navadno kardinal Kajetan imenovan) na Nemško. V Avgsburgu sta se sešla kardinal Kajetan in Martin Luther (1518). Ker na zahtevanje kardinalovo Luther ni hotel brezpogojno preklicati svojih nauk, ušel je ponoči iz mesta zapustivši pismo, v kterem se zaradi svoje pravde sklicuje „od slabo podučenega papeža na papeža, ki se ima bolje podučiti“. Tudi Kajetanov naslednik, blagoselčni papežev kamornik Miltitz ni mogel razpora zatreti (1519), in sicer za to ne, ker Lutherjevi nasprotniki niso mogli molčati. Zgovorni in kaj učeni Jovan Eck je namreč pozval Lutherjevega priverženca doktorja Bodensteina (od rojstnega kraja navadno Karlstadt imenovanega) na verski razgovor v Lipskem. Stranki ste bili vsled tega javnega razgovora še bolj razdraženi. Luther je zaverigel papeževo nadoblast v katoliški cerkvi in veljavo cerkvenih zborov. Eck je tekel v Rim ter je dobil od papeža lastnoročno pismo, v kterem je sveti oče iz cerkve izobčil Lutherja ter 41 stavkov iz njegovih spisov za krive spoznal. A Luther se za to ni zmenil in je papeževo pismo in knjigo o cerkvenem pravu leta 1520 pred mestom Wittenbergom očitno sežgal na gromadi.

Luther je kmalu našel mnogo priveržencev na Nemškem, zlasti v samostalnih državnih mestih. Njegovi nauki so se tem lažje raz-

širjali, ker je bil 19. prosenca 1519 cesar Maksimilijan umrl; Karl, španski kralj in njegov naslednik na cesarskem prestolu, pa je še le jeseni leta 1520. prišel na Nemško. Vlado je med tem vodil Friderik Modri, izborni knez saski.

Karl V. in prvi razvitek luteranstva.

Po Maksimilijanovi smerti sta se za nemški prestol poganjala španski kralj Karl in francoski vladar Franc I. Friderik Modri, izborni knez saski, je kljubu francoskemu obetanju in podkupovanju naklonil cesarsko krono španskemu kralju Karlu, ki je po očetu bil iz nemške vladarske rodovine (habsburške). Ko je bil novoizvoljeni cesar nekoliko uredil španske homatije, šel je na Nemško, kjer se je dal v oktobru 1520 kronati. Potem je sklical državni zbor v Worms, da bi na njem vredil razne nemške zadeve.

Karl je tudi Lutherja pozval v rečeni zbor ter mu dal varno pismo za pot v Worms in iz Wormsa nazaj v Wittenberg. Vpričo zbranih posvetnih in cerkvenih knezov in papeževih zastopnikov je Luther neustrašen zagovarjal svoje nauke ter določno se branil jih preklicati. Potem je odšel iz Wormsa. Na potu so ga preoblečeni vitezi napadli ter na povelje Friderika Modrega na skrivnem odpeljali v Wartburg, terdni grad pri Eisenachu, kjer je pod imenom „plemenitnik Jurij“ dalje časa živel. Prestavljal je sveto pismo, ki se je poslej zelo hitro razširilo med nemškim narodom. Med tem se je preučeni Filip Melanchton (praeceptor Germaniae) potegoval za Lutherjeve nauke ter jih je pred vsemi učenjaki branil pogubljivih napadov.

Karl V. je s tako imenovanim wormskega razglasom izobčil Lutherja ter je vsakteremu ukazal, ga zgrabiti in cesarski oblasti izročiti, njegove spise pa sežgati. Ta razglas se je razglasil le deloma po Nemčiji, ker Karl je imel preveč opraviti z vojsko zoper francoskega kralja ter ni mogel siloma zatreti rastočega razkolništva. To se je zmerom bolj ukoreninjalo ter razširjalo zlasti po srednji in severni Nemčiji; ustanovile so se posebne verske občine, ki so se po polnem ločile od katoliške cerkve. Najprej se je to zgodilo v izborni knežiji Saski, kjer so odpravili vse katoliške obrede, zakrament svetega rešnega telesa so delili v obeh podobah ter pri vsej službi božji rabili le nemški jezik. Luther je po pismih iz Wartburga tolažil svoje prijatelje in slednike ter jih podpiral pri njih delovanju. Leta 1422. je zapustil rečeni grad ter se je vernil v Wittenberg; odslej je očitno delal za svojo vero, ki se je hitro razširjevala, ker je zlasti knezom, duhovskim in posvetnim, obetala premnogo dobička. Razen izborne

knežije Saske so novo vero najprej sprejeli po deželni grofiji Hesiji in v mnogih državnih (cesarskih) mestih. Sprejel jo je tudi Albreht, načelnik nemškega viteškega reda, ter je vpeljal v redovni pokrajini Pruski, ki jo je premenil v posvetno vojvodstvo (1525). Isto so s cerkvenim posestvom storili premnogi knezi, posvetni in duhovniški. Za to nikdo ni toliko delal kot Ulrik Hutten, ki je vse stare cerkvene naprave strastno čertil. S perva za samostan v Fuldi določen, zapustil je kot izobražen humanist redovniško življenje ter se je v največih stiskah in nadlogah klatil po svetu. V razporih med humanisti in dominikanci se je potegoval za perva ter je brezobzirno razkazoval vse cerkvene napake. Precej leta 1517. se je poprijel Lutherjeve vere ter jo v jedernatih nemških spisih priporočal prostemu ljudstvu. V takih spisih, ki niso bili tadanjim učenjakom, ampak celemu narodu namenjeni, je strastno napadal papeža, katoliško cerkev in vse družbinske naredbe, ki so količkaj še spominjale na srednjeveško življenje. Po smerti njegovega dobrotnika Franca Sickingskega (1522) je zbežal v Švajco, kjer je na otoku Ufnau-u umrl (1523).

Prekerščevalci v Turingiji, (1525).

Kaj nevarno je bilo novotarstvo tako imenovanih prekerščevalcev (1521) v Turingiji. Cvikovski rokodelci so zaverгли kerst po rojstvu ter so zahtevali, da se ima vsak odraščen dati še enkrat kerstiti (zato jim pravimo „prekerščevalci“). Hoteli so novo kerščansko kraljestvo ustanoviti na podlagi skupnosti imetka; pridobili so Lutherjevega slednika Karlstadta. Luther jim ni bil po volji, ker oni so odpravili vse, kar koli je spominjalo katoliške cerkve. Oropali so vse ondote cerkve, raztergali mašna oblačila in razbili vse podobe. Luther prišedši iz Wartburga jih je sperva umiril s krepko besedo (1522), a njih nazorov po polnem zatreti ni mogel. Ubožni rokodelci so se združili poslej z zatiranimi kmeti; za voditelja so si izbrali navdušenega preroka in prekerstnika Tomaža Münzerja; polastili so se mesta Mülhausena ter plenili in divje razsajali po vsej Turingiji. Luther sam je pridigoval zoper te razsajevalce in zbrani knezi so jih pri Frankenhausenu premagali (1525), vjeli Münzerja ter ga umorili.

Kmetska vstaja.

(1524 in 1525.)

Dosta nevarnejša je bila vstaja kmetov v južni Nemčiji. Ko je Luther učil o duševni ali evangelski svobodi vsakega človeka, polastili so se kmetje nagloma tega nauka ter ga obračali tudi na državne ali zunanje razmere človeškega življenja. Zbirali so se v raznih krajih ter se posvetovali, kako bi olajšali pretežka svoja bremena. Sestavili so odbor 12 članov ter od knezov in plemenitnikov

in duhovnikov zahtevali, naj jim privolijo svobodno sekanje lesa, svobodni lov zveri in rib, telesno neodvisnost, pravico duhovnike voliti, naj jim tlako in razne davke znižajo itd. Ker so jim knezi odbili našete zahteve, vstali so zlasti po Švabskem, ob Renu in Menu ter silovito začeli razsajati. Razruševali in zažigali so gradove in samostane ter morili plemenitnike in više duhovnike, svoje prejšnje zatiralce. Zbranim in dobro oroženim knezom se vendar dolgo niso mogli ustavljati, če prav so posamezne plemenitnike prisilili stopiti jim na čelo (Götz Berlichingski). Ko so razkropljene njih čete bili knezi po polnem premagali, maščevali so se plemenitniki prestrašno nad vstajniki: po neizrekljivih mukah pomorili so jih na tisoče. Ta vstaja se je bila razširila čez Bavarsko na Avstrijsko, kjer je zlasti na Tirolskem, Štorskem in v Gorenji Avstriji razsajala. (Primeri istočasno vstajo ogerskih kmetov, ktere je vodil Jurij Daza.)

Zakaj se luteranci imenujejo protestantje in sledniki avgsburške veroizpovedi.

Ker se je luteranstvo razširilo čez razne dežele, zadobili so združeni luteranski knezi toliko veljave, da se je na deržavnem zboru v Spiri (1526) izreklo, „vsak stan naj ostane v verskih stvareh pri tem, kar zamore zagovarjati pred bogom in cesarjem“. Temu sklepu se ni ustavljajal cesar Karl, ki je takrat živel v največem sovraštvu s papežem. Ker je bil zarad cesarjevih zadreg luterancem čas jako ugoden, niso se več ozirali na še zmerom veljavni sklep wormskega deržavnega zbora ter so si nagloma pridobivali deželo za deželo. To je močno prestrašilo katoličane. Na deržavnem zboru v Spiri so z večino glasov ponovili wormski razglas ter so prepovedali vsaktero novotarstvo v verskih stvareh do občnega cerkvenega zbora. Luteranci so se temu sklepu uperli ali zoper njega protestovali; zato so jih poslej imenovali protestante (1529). Ko je po drugi francoski vojski Karl zopet prišel na Nemško, sklical je nov deržaven zbor v Augsburg (1530); na tem je mislil tudi versko razkolništvo poravnati. Zato je pozval protestante, naj mu izročé svoje verske nauke. Izbrani luteranski odbor je to delo izročil preučenemu Filipu Melanchtonu, ki je sestavil vse njih verske resnice. Teh so se poslej luteranci držali ter se imenovali „verniki avgsburške veroizpovedi“. Res da so se razni možje na obeh straneh, na katoliški in protestantovski, med seboj pogajali, da bi se zopet zedinili, a vse njih prizadevanje je bilo zastonj.

Ko je Karl se pripravljaj, kakor da bi hotel siloma zatreti luteransko vero, sklenili so mnogi protestantovski knezi in protestan-

tovska državna mesta šmalkaldsko zavezo ter si obljubili pomagati drug drugemu (1531). Preostro pa ni smel cesar postopati zoper nje, da bi pridobil njih naklonjenost ter jih pregovoril izvoliti njegovega brata Ferdinanda (vladarja avstrijskih dežel) za rimskega kralja. Rad bi bil tudi za njega dobil pomoči zoper silovite Turke, ki so avstrijske meje nadlegovali. Ta kruti sovražnik kristijanov primoral ga je pogoditi ali spraviti se s protestanti, kar se je zgodilo na državnem zboru v Norimberku (1532). Po verskem miru norimberškem morali bi bili mirovati vsi razpori med luteranci in katoličani do občnega cerkvenega zbora, ki jih naj bi končno razsodil. Zato so protestantovski stanovi obljubili cesarju pomoči zoper Turke.

Prekerščevalci v Münstru (1535).

Smert Tomaža Münzerja ni uničila prekerščevalcev, ampak ti so se zlasti po južni Nemčiji neprestano razširjali; celó v nadvojvodstvu Avstrijskem in na Moravskem pridobili so mnogo slednikov, ki so se ohranili do 30letne vojske. Vкупnost imetka jim je bila povsodi glavna podlaga družbinskega življenja. Nikjer vendar niso zadobili toliko moči kakor v Münstru na Vestfalskem. Tu so izpodrinili škofa, ondotnega vladarja, in vse katoličane iz mesta ter si ustanovili samostalno kraljestvo „Novi Zion“ imenovano. Vodila sta jih pekar Jovan Matthys iz Harlema in nekdanji krojač Jovan Bockelson iz Leydena. Pregovorila sta ljudstvo izročiti jima vse imenje, da so se s tem vкупno živili meščani; prekerščevalci so sežgali tudi vse knjige razen svetega pisma. Škof je v zvezi z raznimi knezi oblegal uporniško mesto. Ko je Jovan Matthys pri nekem napadu oblegovalcev umerl, polastil se je Jovan Bockelson neomejene verhovne oblasti: dal se je izvoliti za kralja novozionskega, vpeljal je mnogoženstvo ter se je udal najbolj nespametni in najbolj zločinski razuzdanosti. In v vsem tem ga je ljudstvo posnemalo. Nazadnje je škof siloma vzel mesto, vjel je Bockelsona ter ga dal po strašanskih mukah umoriti (1535); tudi luteranstvo je do korenine zaterl v Münstru in po celej pokrajini, tako da je še sedaj Vestfalsko le od katoličanov poseljeno.

Karlove vojske s Francem I., kraljem francoskim, in z mohamedanci v Afriki.

(1521—1544.)

Da mogočni Karl ni siloma zaterl luteranstva v Nemčiji, temu vzrok so bile razne vojske in homatije zunaj nemškega cesarstva, s katerimi je imel skoro vse svoje življenje opraviti. Karl je po dedinski pravici vladal avstrijskim pokrajinam v Alpah, burgundskim in španskim deželam v Evropi in zunaj Evrope in kot izvoljen cesar tudi nemškemu cesarstvu. Primerno se je tedaj reklo, da v njegovem kraljestvu

solnce nikdar ne zahaja. Ta preobširna moč je razrušila politično ravnotežje med evropskimi državami; največa nevarnost je pretila zlasti Franciji, ki je bila od Karlovih dežel na treh straneh oklenjena. Tudi je serd grabil francoskega kralja, da mu je Karl vzel nemško cesarsko krono; in bati se mu je bilo za vojvodini burgundsko in milansko, kateri je Karl sklenil vzeti francoskemu kralju. To so bili najimenitniši vzroki, zarad katerih sta se Karl V. in Franc I. v štirih dolgih vojskah med seboj bojevala.

Perva vojska s Francem I. (1521—1526). Karl se je zavezal s papežem in Benečani, ki bi bili radi vsi pregnali Francoze iz Italije. Pristopilo mu je tudi Angleško, ker se je kardinal Wolsey (izg. Uōlsi), minister kralja Henrika VIII., nadejal s Karlovo pomočjo priti na papežev prestol. Začela se je vojska v severni Italiji, kjer je Franc kmalu izgubil Milansko. To je dobil pravi dedič Franc Sforza v državni fevd. Cesarjevo vojsko je nje načelnik, preslavni connetable Karl Bourbonski, peljal celó na Francosko, vendar tu ni mogel nič opraviti. Med tem je Franc zbral novo vojsko ter šel v Italijo, kjer je siloma vzel Milan, imenitno terdnjavo Pavijo pa je oblegoval. Kar se v največi stiski združita španski vojvoda Peskara in Karl Bourbonski ter po polnem potolčeta Francoze pri Paviji; vjela sta celó Franca I. (1525). Odpeljan na Špansko je moral Franc I. v Madridskem miru odpovedati se vsem pravicam do laških dežel in do vojvodine burgundske (1526).

Druga vojska s Francem I. (1527—1529). Toliko da se je izpuščeni Franc na francoski zemlji čutil po polnem svobodnega, preklical je madridsko pogodbo, češ da mu je bila kot nesvobodnemu kralju v ječi izsiljena. Sklenil je s papežem Klementom VII., angleškim kraljem Henrikom VIII., z Benečani in milanskim vojvodom tako zvano „sveto zavezo“, kajti vsem tem se je zdela Karlova moč prevelika in nevarna. Tudi takrat se je vojska najprej začela v Italiji, kamor je zlasti slavni vojskovod Jurij Frundsberg pripeljal mnogo nemških najemnikov. Ko so se ti, po večini luteranci, združili s cesarskim nadpoveljnikom Karlom Bourbonskim, peljal jih je ta v največi denarni zadregi nad Rim. V nesrečo je bil umorjen pri prvem napadu. Razuzdani vojščaki so oplenili mesto ter strahovito po njem razsajali; papeža Klementa VII. so oblegovali v trdnem gradu Sant Angelo ter ga prisilili, da se je s cesarjem pomiril, njim pa 400000 cekinov plačal. Med tem je peljal Lautrec francosko vojsko v doljenje Italijo; vendar ta ni mogla nič opraviti, nekoliko ne zarad hude kužne bolezni, nekoliko ne zarad Andreja Doria, ki je na čelu močnega

ladijevja od Francozov prestopil h Karlu V. Onemogla nasprotnika sta se nazadnje pogodila v tako imenovanem „ženskem miru“ cambrai-skem (1529). Franc I. se je znova odpovedal Italiji, obdržal pa je Burgund, vendar se Karl V. ni odpovedal pravici do tega vojvodstva.

Karlova vojska z mohamedanci v Tuniziji (1535). Mohamedanske ladije iz Algerije in Tunizije so neprestano napadale španska in italijanska primorja ter tudi tergovske ladije jemale kerščanskim trgovcem v južni Evropi. Vitezi svetega Ivana, katerim je cesar po izgubi Roda izročil Malto, so se brez uspeha bojevali s temi pomorskimi roparji. Ti so postali posebno silni, ko je Hajredin Barbarosa izpodrinil tuniškega oblastnika Mulej Hasana ter se na videz podal pod nadoblast turškega sultana. Karl V. je sklenil zatreti te pomorske roparje, ki so kerščanskemu imenu v največo sramoto in nesrečo razsajali po Sredozemskem morji. Zbral je 420 močnih ladij ter je z mogočno vojsko šel nad Hajredina. Srečno je došel v Tunizijo, premagal je Hajredinovo vojsko, siloma vzel mu močno terdnjavo Goletto in glavno mesto Tunis. Hajredina je izpodrinil ter deželo izročil prej izgnanemu Mulej Hasanu. Pri tej priliki je osvobodil nad 10000 kristijanov mohamedanske sužnosti ter jih prek morja prepeljal v domovino; ti so njegovo slavo oznanjevali po vseh južnih in zahodnih evropskih deželah.

Tretja vojska s Francem I. (1536—1538). Ko je Franc Sforza umerl brez otrok, potegnil se je Franc I. znova za svoje pravice do milanske vojvodine ter je zavezan s sultanom Solimanom začel vojsko zoper Karla V. Soliman je napadel in oplenil italijanska primorja (1537). Karl je takrat šel z vojsko v južno Francijo, vendar tam ni mogel nič opraviti, ker je francoski vojskovod Montmorenci upustotil vso pokrajino med Alpami in Rodanom ter tako cesarskim zabranil dalje dreti. Ker ni mogel niti Karl, niti Franc v vojski nič zdatnega doseči, posredoval je papež Pavel III. med njima, da sta sklenila desetletno premirje v Nizzi (1538).

Karlova vojska zoper Algerijance (1541). Pomorski roparji iz Algerije so neprestano napadali špansko in italijansko primorje ter mnogo škode delali kerščanskim kupčevalcem. Karl je zbral veliko ladijevje ter je pozno v jeseni leta 1541 šel nad Algerijo. Neugodno vreme je zaviralo vsaktero zdatno početje, kužne bolezni so morale njegovo vojsko in siloviti viharji so pokončali premnogo njegovih ladij. Tako se je moral vrniti brez najmanjšega uspeha.

Četverta vojska s Francem I. (1542—1544). Francu se je zdelo kaj za malo, da je cesar vojvodino milansko izročil svojemu sinu Filipu, dasi jo je prej bil obljubil dati sinu francoskega kralja.

Ko je milanski namestnik dal umoriti dva francoska poslanika (Rincon in Fregoso), ki sta šla k turškemu sultanu, začel je Franc vojsko zoper Karla V. ter se je znova zavezal s Solimanom. Na pomoč je pozval tudi nemške protestante, a le vojvoda klevski mu je pristopil ter tako očitno vstal zoper cesarja. Karl je pridobil Henrika VIII., kralja angleškega, za zaveznika. Francosko-turške ladije so pustotile in plenile po zahodnem obrežji italijanskem, angleške pa po zahodnem in severnem primorju francoskem. Ob Pirenejih so cesarske čete odbile napad francoske vojske, Karl sam pa je peljal močno vojsko skozi pokrajino odpadlega vojvode klevskega v Francijo ter se je prek Champagne Parizu približal za dva dni hoda. To je prestrašilo Francoze in sklenili so s Karlom mir v Crespy-ji (1544). Oba nasprotnika sta obderžala to, kar sta imela pred vojsko; ob enem sta se zavezala, cerkveno ali versko edinost zopet ustanoviti in razkolništvo zatreti.

Karlove vojske z nemškimi protestanti in njegova smert.

Šmalkaldska vojska (1546—1547). Po verskem miru norimberškem (1532) imel je občni cerkveni zbor poravnati verski razpor na Nemškem. Neprestane vojske so pa Karla zavirale delati na tako poravnanje. Še le po miru s Francozi je cesar prisilil papeža Pavla III. sklicati občni cerkveni zbor v Trident na južnem Tirolskem. Pozval je tudi protestante, naj bi se udeležili zborovih obravnav; a Martin Luther, ki je kmalu potem umrl (1546), jim je to odsvetoval, češ od tega zbora nimajo ničesar pričakovati, še celó svobodno se zagovarjati ne bodo mogli, ker ga je papež, največi njih nasprotnik, sklical. Tudi so se šmalkaldski zavezniki, zlasti njihova glavarja izborni knez Jovan Saski in deželni grof Filip Heski oborožili, da bi siloma branili svojo vero. Cesar se je zavezal s papežem ter je prej imenovana protestantovska kneza kot upornika izobčil. To je močno prestrašilo šmalkaldske zaveznike, tako da so se premnogi odpovedali zavezi; protestantovski vojvoda Moric Saski je celó očitno pristopil h Karlu. Česki protestantje tudi niso mogli zavirati Ferdinanda (I.), da ne bi bil šel Karlu na pomoč. Ko je cesar združil svojo vojsko z Moricem Saskim, šel je najprej nad izbornega kneza Jovana Saskega ter ga je pri Mülbergu (1547) po polnem premagal. Okornega silno debelega kneza je celó vjel, vzel mu je vse dežele in čast izborniško ter ga obsodil v večno ječo. Moric je dobil dežele in čast izbornega kneza. Potem je cesar napadel Filipa Saskega; ta se je po nasvetu izbornega kneza Morica podvergel brez boja. Cesar mu sicer ni vzel dežele, a dal ga je v ječo zapreti in ostro stražiti.

Augsburški interim (1548). Po tej zmagi si je cesar prizadeval razkolnike zopet zediniti s katoliško cerkvijo, pa papež ni hotel odjenjati od svojih zahtev ter tudi ne odpraviti raznih napak v cerkvi; cerkveni občni zbor je prestavil celó v Bologno na Laškem. S papeževim postopanjem nezadovoljni cesar je skušal sam cerkvene razmere uravnati. Na deržavnem zboru v Augsburgu je razglasil tako zvani „interim“, medčasno versko izpoved. Po tej so protestantje prejemali sv. obhajilo v obeh podobah, njih duhovniki so smeli obderžati žene, luteranski stanovi pa katoličanom vzeta cerkvena posestva. Če ravno ste obe stranki bili nezadovoljni s to naredbo, vendar je bila priznana po mnogih luteranskih deželah in mestih. Celó imenitno cesarsko mesto Devin na Labi je po 13mesečnem obleganji sprejelo cesarski interim.

Verski mir augsburški (1555). Protestantje so le prisiljeni priznali interim. Ko je izborni knez Moric Saski nezadovoljen s cesarjem (zarad hudega ravnanja z njegovim tastom Filipom Heskim) za se pridobil francoskega kralja Henrika II., odpadel je od Karla ter ga je z vojsko hotel nenadoma zajeti v Insbrucku na Tirolskem. Bolni cesar je komaj ušel nezvestemu in nehvaležnemu Moricu, ki je z nemško deržavo tako ravnal, kakor bi bil on sam nje vladar; francoskemu kralju je namreč odstopil 3 imenitne škofije: metzsko, toulusko in verdunsko. Cesar je na to pooblastil svojega brata Ferdinanda (I.) s protestanti skleniti pogodbo pasovsko (1552), po kateri so luteranci smeli svobodno opravljati svoje cerkvene obrede do prihodnega deržavnega zbora; iz ječe sta bila tudi izpuščena saski knez Jovan in heski grof Filip. V to se je moral udati cesar, ker so ga na zahodu pritiskali Francozje, na vzhodu pa Turki in ker so se protestantje zopet oserčili ter mu protili povsodi z zaprekami. V tem položaji je znova pooblastil svojega brata s protestanti skleniti verski mir augsburški (1555). Po tem so luteranci ali verniki avgsburške veroizpovedi smeli svobodno opravljati božjo službo ter obderžati vsa cerkvena posestva, katerih so se bili do istega časa polastili. Oblastniki ali stanovi so dobili popolno versko svobodo ter tudi pravico svoje podložnike k drugej veri prisiliti (*Cujus regio, illius religio*). Ko bi pa kakov duhovnišk oblastnik (škof ali opat) prestopil k luteranstvu, izgubi svojo duhovno oblast in druga cerkvena posestva, ktera ostanejo katoliški cerkvi (*reservatum ecclesiasticum*). S tem mirom je bilo luteranstvo očitno priznано. Razven Habsburgovcev in bavarskih knezov pa duhovniških oblastnikov so skoro vsi nemški

knezi bili luteranci. Pa kmalu se je razkolništvo jelo širiti celó po avstrijskih deželah, kjer se mu je večina prebivalcev udala.

Karlova zadnja leta in njegova smert. Izdajalstvo nehvaležnega Morica je Karlu hudo ranilo serce; naveličal se je dalje vladati in se bojevati zoper nasprotnike; tudi bolezen, zlasti terganje po kosteh, ga je hudo nadlegovala. Zato je sklenil odpovedati se vsej oblasti. Leta 1555 je izročil nizozemske (burgundske), italske in španske dežele svojemu sinu Filipu (II.); naslednje leto (1556) odpovedal se je tudi nemškemu cesarstvu. Potem je šel v samostan sv. Justa v Estramaduri, kjer je živel do svoje smerti (1558). Tu se osebno sicer ni več vtikal v posvetne zadeve, vendar je kaj pazljivo zasledoval razvijanje tadanjega časa. Svojemu sinu je po gostem dajal dobre svete.

Občni cerkveni zbor v Tridentu in ustanovitev meniškega reda jezuitskega.

Občni cerkveni zbor tridentinski je bil od leta 1545 do 1563. Kakor so si posvetni vladarji zastonj prizadevali razklano cerkev zopet zediniti, tako tudi cerkveni zbor tridentinski ni mogel pridobiti protestantov; nekoliko tudi zato ne, ker jim ni hotel priznati najmanjše zahteve. Prevažen pa je bil ta cerkveni zbor za katoliško cerkev. Prej nenatančno izrečene verske resnice je določil natanko (dogme) vsem vernikom v enaki obliki; po natančnih preiskavah je tudi sestavil občno cerkveno pravo ter je s tem uredil vnanje cerkveno življenje; uravnal je tudi svete obrede ter cerkvi preskerbel krepkih duhovnikov, ker je ustanovil razna bogoslovna semenišča za odgojanje mladih duhovnikov.

Posvetni oblastniki niso mogli niti zatreti, niti zaježiti razkolništva; da bi to dosegel, poterdil je papež Pavel IV. meniški red očetov jezuitov. Papeži se namreč v borbi z razkolniki niso mogli več zanašati na stare rede in posvetne duhovnike, ker jih je pri občem propadu npravnega življenja le premnogo potegnilo z nasprotniki katoliške cerkve. Od novega, na drugi podlagi ustanovljenega reda se kaj takega ni bilo bati. Ustanovil ga je španski plemenitnik Ignacij Loyola. Ta je bil poprej vojščak ter je bil na nogah hudo ranjen, ko je leta 1521. branil Pampelono zoper Francoze. O svoji bolezní je zaradi dolzega časa pridno bral tudi sveto pismo in razne povesti o svetnikih. To čitanje ga je tako globoko ganilo, da je sklenil odslej odpovedati se vsemu posvetnemu veselju ter se ostro pokoriti. Ko je ozdravel, šel je v sveto deželo, da bi nejevercem oznanoval pravo vero. Nespametno njegovo postopanje je spravilo ondešnje kristijane v največo zadrego in nevarnost, tako da so ga ti poslali nazaj v

Evropo. Šel je v Pariz, da bi na ondešnjem imenitnem učilišči se temeljito naučil bogoznanstva. Tu je s svojima rojakama Lainezom in Francem Ksaverjem in še tremi drugimi v nunski cerkvi na Montmartru slovesno sklenil družbo (1534). Vsi so se odpovedali posvetnemu blagu ter obljubili z vso močjo cerkev podpirati v njenem boji zoper nejevernike in razkolnike. Hitro je rasla ta cerkvena družba zlasti v severni in srednji Italiji. Ignacij je s svojimi tovariši prišel v Rim (1537), kjer je papežu razložil svoj načert. Tadanji papež Pavel IV. je nagloma izprevidel korist takega cerkvenega reda ter ga je poterdil leta 1540. Po pravilih se je zavezal ta red nemudoma in nepogojno storiti vse, karkoli bi mu papež zapovedal. Navdušeni Loyola je bil prvi načelnik (general) redu jezuitskemu. Po njegovi smerti je bil izvoljen prebrisan Lainez, ki je po natanko premišljenih pravilih ta red uredil. Boj za katoličanstvo je bil njegov glavni namen, zato je bil po vojaški uravnan. Na čelu mu stoji načelnik ali general, ki samovoljno zapoveduje vsem redovnikom. Štirje admonitorji ga zdaj nadzorujejo, zdaj mu pomagajo voditi ves red. Podrejeni so mu provincijali, ki vodijo posamezne pokrajine. Vsaka jezuitovska hiša (kolegij) ima svojega rektorja; pa tudi jezuitje posameznega kolegija so razverščeni in podrejeni drug drugemu. Najimenitnejše načelo tega reda je zatajevanje lastne volje in nepogojna ali slepa pokorščina proti višim redovnikom. Vsak redovnik ima se po polnem odpovedati svojej rodovini in domovini in z dušo in telesom udati se in služiti svojemu redu. — Glavni namen redu je bil dolgo časa boj zoper protestante in druge razkolnike pa razširjevanje katoliške vere. To skušajo redovniki doseči s pridigami in podučevanjem v šoli in izpovednici. Jezuitje so bili vsi dobro izučeni in zvedeni tudi v drugih posvetnih znanstvih, zato so se močno odlikovali od menihov drugih cerkvenih redov. Imeli so kmalu v raznih deželah premnogo vpliva na vse cerkvene in posvetne zadeve, ker so pridobili od papežev mnogo pravic in ker so po enotnem načrtu vsi skup delali za povzdigo svojega reda. Po takem se ni čuditi, da so se jezuitje nagloma razširili čez Italijansko, Špansko, Portugalsko, Francosko, Avstrijsko in Nemško. Ustanavljali in vodili so povsodi imenitne šole, v ktere so celó protestantje pošiljali svoje sinove. Najrajši so se pečali s plemenitniki ter jih skušali zase pridobiti, nadjaje se, da bodo po njih najlažje vodili cele države. Tudi kot misijonarji so se močno odlikovali ter kerščansko vero uspešno oznanjevali na Kitajskem in v Indiji, kjer je njih redovnik, sveti Frančišek Serafin zadobil priimek „apostol indijski“. Enako uspešno so razširjali katoliško vero med Indijani v Ameriki.

Ulrik Zwingli in Jovan Calvin.

Ulrik Zwingli in Jovan Calvin sta bila soverstnika Martina Lutherja ter sta v Švajci začela oznanjevati posebno krivo vero.

Ulrik Zwingli, rojen leta 1484. je bil sperva katoliški župnik v Einsiedelnu (1516) poslej pa stolni pridigar v Zürichu (1519). V tem mestu je Bernard Samson oznanjeval odpustke ter pobiral miloščino od nevednega ljudstva, katero podučiti mu ni bilo nič mar. To nespametno in za cerkev sramotno ravnanje je napotilo Ulrika Zwinglija, da je jel očitno pridigovati zoper napake katoliške cerkve. A kmalu je segel dalje ter napadal razne nje naredbe in zapovedi n. pr. post, neoženjenost duhovnikov itd. Leta 1522. je izstopil očitno iz katoliške cerkve, zaverigel je sveto mašo ter se izrekel zoper cerkveni nauk o prebistvenji kruha in vina v sv. rešnjem telesu (sveto obhajilo bilo mu je le spomin na smert Kristovo). Njegova vera se je po navdušenih pridigarjih (med temi se je Ekolampadij najbolj odlikoval) nagloma razširjala po kantonih: Zürichu, Schaffhausenu, Bernu in Appenzellu. Ti kantoni so se zavezali ter siloma širili novo vero; temu so se ustavili prvotni kantoni in Luzern ter so Zürichjance pri Kappelu po polnem potolkli (1531). Tudi Zwingli je bil ubit v tej bitki.

Jovan Calvin (Jean Chauvin) je bil leta 1509. rojen v Noyonu v Pikardiji. Sin premožnih starišev je bil dobro odgojen in na imenitnih šolah v Parizu, Bourges-u in Orleans-u izučen. Nazadnje se je po polnem udal bogoslovju. Ko se je seznanil z luteranstvom in zwinglijanstvom, odpadel je od katoliške cerkve. Ker so verske odpadnike preganjali na Francoskem, pobegnil je na tuje ter je začel učiti novo vero, ki se je v raznih členovih bistveno ločila od luteranske in zwinglijanske. Pri obhajilu, učil je Calvin, duševno uživa duša kerščanska telo kristovo ter zadobi neko čreznaravno moč, ko usta sprejmo kruh. Učil je tudi, da je vsakemu človeku uže začetkom odmerjeno, ali bode izveličan ali pa proklet; pomagati si sam nikakor ne more, naj živi kakor hoče (predodločba). Svoje nauke je najprej oznanjeval v razuzdani Genevi v francoski Švajci; in res sprejeli so jih premnogi meščani ter tudi svoje življenje poboljšali po strogih zapovedih Calvinovih. Ker je hotel meščanske pravice vzeti vsakemu, ki ni njegove vere priznal, spodili so ga iz Geneve. Po triletnih zmešnjavah so ga Genevci sami nazaj poklicali in Calvin je odslej do svoje smerti samovoljno vladal vsemu mestu (1541—1564). Cerkveno svojo občino je uravnal po demokratskih načelih. Na čelu so jej stali izvoljeni prezbiteri, ki so volili duhovnike. V posameznih stvareh so bile njegove naredbe podobne onim, ktere je Zwingli za svoje vernike ustanovil. Posebno je poudarjal čisto in mravito življenje, zato je prepovedal razne veselice ter zapovedal, da se ima nedelja natanko praznovati. Med njegovimi priverženci najimenitnejši je bil Beza, katerega učenost je slovela daleč po svetu. Ker se je v Genevi ustanovilo sloveče učilišče, prihajali so učenci iz raznih evropskih dežel ter vernivši se v domovino oznanjevali kalvinstvo po Nemškem, Francoskem, Nizozemskem, Škotskem, Poljskem in Ogerskem.

Pregled dežel, po katerih se je luteranstvo in kalvinstvo razširilo.

Razven italijanskega in pirenejskega polotoka, kjer je cerkev razkolnike hudo preganjala ter jih po tako imenovani inkviziciji (verski sodnji) tudi zaterla, razširilo se je razkolništvo skoro čez vse katoliške dežele v Evropi. Luteranska vera se je razširila po Pruskem, Estonskem, Livonskem in Kurlandskem ter je tudi po polnem izpodrinila katoličanstvo. Na Českem se nikdar ni mogla tako ukoreniniti in razširiti kakor nekdanja Husova vera. Na Ogerskem so jo po raznih straneh sprejeli Slovani in nemški naselniki. Mnogo priveržencev je luteranstvo dobilo tudi med Poljaki. Na Danskem, Švedskem in Norveškem so kralji vpeljali to vero ter jej pustili zunanjo staro uredbo (škofe).

Kalvinci in zwinglijanci so se po dolgih razporih in razgovorih zedinili ter se v obče imenovali reformati ali verniki reformirane (kalvinske) cerkve; pravijo jim tudi verniki helvetske veroizpovedi. To razkolništvo se je hitro razširilo po Francoskem, kjer so kalvince imenovali hugenote; na Nizozemskem je po polnem izpodrinilo katoličanstvo. Imenitni Jovan Knox (izgov. Noks) je je oznanjeval po Škociji, kjer se je kmalu ukoreninilo. Premnogo priveržencev je dobilo tudi na Angleškem, zlasti pa po nekterih nemških deželah (todi je celo luteranstvo izpodrinilo) in na Poljskem in Ogerskem (zlasti med Madjarji).

Špansko kraljestvo za habsburških vladarjev.

(1516—1665.)

Špansko kraljestvo je bilo ustanovljeno po poroki Ferdinanda Aragonskega in Izabele Kastilske. Ferdinand je okrepil kraljevo oblast posebno s tem, da si je prisvojil načelništvo španskih treh viteških redov (Santiago de Compostella, Alcantara in Calatrava), ki so imeli premnogo posestev po vsem kraljestvu; pridobil je tudi mesta za se ter se postavil na čelo njih oboroženi zvezi hermandad (bratovščina) imenovani; ustanovil je tako imenovano špansko inkvizicijo (ki sperva ni bila po volji niti papežu, niti španski duhovščini), strahovito versko sodišče, ki pa ni zasledovalo in zatiralo (auto da fé) le nasprotnikov katoliške vere, ampak še bolj nasprotnike samovoljne kraljeve oblasti. Beneški poslanec Nani je leta 1598. poročal o inkviziciji: „Deržavno svetovalstvo in inkvizicija ste med seboj zavezani in se podpirate zaradi deržavnih ozirov v službi kraljevi.“ Ko je Izabela umerla (1504), nasledovala je na kastilskem prestolu njena hči Jovana, žena Filipa Lepega in dediča burgundskih pokrajin. Po smerti njenega moža (1506) je blezo zblaznela ter v žalostni tej

duševni bolezni še živela celih 49 let († 1555). Kardinal Ximenes (izg. Himenes) je potem pregovoril kastilske stanove, da so vlado za nedoraslega nje sina Karla (I.) izročili Ferdinandu Aragonskemu.

Karl I. (1516—1556). Po Ferdinandovi smrti (1516) je Ximenes vladal za Karla V., ktereга so na Nizozemskem odgojevali. Prišedši na Špansko je močno razžalil Špance s tem, da je v službah in drugih stvareh dajal prednost Nizozemcem, svojim spremnjevalcem. Zato so se Španci (kastilska mesta) uperli. Po kervavi vojski je premagal upornike, ktere je vodil velikodušni Don Juan Padilla, ter je svojo (kraljevo) oblast uterdil tako, da je dalje prav samovoljno vladal črez špansko kraljestvo. Po smrti svojega očeta Maksimilijana I. podedoval je tudi avstrijske dežele ter je bil izvoljen za nemškega cesarja. Res da je avstrijske dežele kmalu izročil svojemu bratu Ferdinandu, ki so ga pozneje izvolili za nemškega cesarja, a vendar je svojemu sinu Filipu (II.) zapustil preobširne dežele: Špansko, Nizozemsko, Burgundsko, Milansko, Neapolitansko s Sicilijo in Sardinijo, Oran v Afriki, Zahodno Indijo, Mehiko in ostalo Srednjo Ameriko, Peruvansko in Kvitsko, Novo Granado in Čilsko.

Filip II. (1556—1598). Za tega terdoserčnega kralja je dospelo Špansko na verhunec svoje moči. Srečno se je vojskoval s papežem (Pavlom IV.) in njegovim zaveznikom Henrikom II., kraljem francoskim. Tega je premagal v bitkah pri St. Quentinu in Gravelingenu (zmagalec grof Egmont) ter ga prisilil k miru v Chateau-Cambresis sklenjenemu (1559).

Še slavnejša je bila njegova vojska zoper Turke, ki so razven avstrijskih dežel tudi Italijo neprestano nadlegovali. Njegov polubrat don Juan d' Austria (Jovan Avstrijski) je razbil njih ladijevje v kervavi bitki pri Lepantu (1570), le škoda da zarad razpora z zavezniki in zarad zavidnosti kralja Filipa ni mogel zmage porabiti in Turke napasti ter uničiti v njih središči. Ko je leta 1580. kraljeva rodbina portugalska po polnem izmerla, polastil se je Filip vsega kraljestva ter je tudi portugalske nasebine v Ameriki, Aziji in Afriki združil s špansko oblastjo.

Filip II. ni bil takega značaja, da bi se bil lahko drugim prikupil; bil je temveč nezaupljiv in čmeren. Terdoglavno je skušal izpeljati sklepe, če bi bilo prav večkrat zelo previdno in potrebno bilo odstopiti od njih. Posebno ostro je postopal zoper razkolnike, ki so se po Nizozemskem kaj hitro množili. Španska inkvizicija mu je imela po-

magati jih zatreti. Ta verska nesterpljivost in samovoljno zatiranje zapisanih pravic burgundskih pokrajin je Nizozemce gnalo v upor, in začeli so 80letno vojsko za svojo državno in versko svobodo (1568). Zastonj se je Filip napenjal uporniške pokrajine znova podvreči španski oblasti. Španska država je vsled tega jela hirati, ker je Filip za to vojsko žertvoval premnogo ljudi in denarja. (Nepremagljiva armada).

Zeló nesrečen je bil s svojo rodovino. Njegov sin iz prvega zakona, navadno don Karlos imenovan, je bil uže po rojstvu jako slabotnega duha in telesa. Ko je dorasel, se je blezo celó z upornimi Nizozemci zavezal, nadejaje se, da bo stem dospel do više državne oblasti. Ko so Filipu naznanili nakane kraljevičeve, dal ga je v ječo zapreti; zatožili so ga kot izdajalca kraljeve oblasti in katoliške cerkve; ali predno je bila sodba določena, umerl je kraljevič v ječi, ali naravne, ali silne smerti, to se ne vé.

Filip III. (1598—1621). Filip III., sin Filipa II. iz četrtega zakona, ni imel očetovih zmožnosti, da bi bil s krepko roko vladal preobširnemu španskemu kraljestvu. Nadaljeval je vojsko zoper Nizozemce; ta je pa vzela Špancem na zadnje vse moči, tako, da je kralj bil prisiljen z uporniki skleniti 12letno premirje (1609—1622). Še bolj pa je hirala španska oblast, ko je Filip v svoji verski ozkoserčnosti iz kraljestva pregnal Moriske (kerščene Mavre), češ da so na skrivem udani mohamedanski veri. Ti so bili najpridnejši kmetovalci in najspretnejši obertniki v deželi, Španci sami pa so se zanašali le na srebro in zlato novega sveta, ter so zanemarjali kmetijstvo in obertnijstvo. Kmalu so jim Nizozemci vzeli tudi veliko kupčijo med Evropo, Azijo in Ameriko. Nespretna kakor kralj sam sta bila tudi njegova voditelja ministra Lerma in Uceda. Po njegovi smerti je vladal

Filip IV. (1621—1665) Vodil ga je minister grof Olivarez, poslej vojvoda San-Lukarski imenovan. Ker je denarja zmerom bolj primanjkovalo, skušal je zapravljevost na dvoru odpraviti in vse življenje bolj priprosto in naravno uravnati; zveršil pa tega poskusa ni. Vojska z Holandci se je znova začela ter je terpela do 1648 in požrla premnogo vojščakov in denarjev. Škodilo je tudi dosta kraljevi oblasti, da se je Filip zapletel v 30letno vojsko in v vojsko s francoskim kraljestvom. Blagostanje v raznih deželah je vsled teh homatij nagloma pojemalo, če so Španci prav redoma prejemale cele ladije zlata in srebra iz Amerike. V veliki stiski so se z davki preobložene in

slabo vladane pokrajine uperle zoper kraljevo oblast v Madridu. Tako je v Kataloniji razsajal 12 let hud upor (1540—1552); Katalonci so poklicali celó Francoze na pomoč ter so se na zadnje podvergli le največi sili. Leta 1547 so se uperli tudi Neapolitanci (Tomaž Anielli-Masaniello), ktere so Španci le podvergli, ker uporniki niso imeli nobenega spretnega voditelja. Leta 1640 so odpadli tudi Portugalci, katerim so za španskega vladarstva Nizozemci in Angleži vzeli večino najimenoitnejših naselbin v Aziji, ter so postavili domačo rodovino Braganza na kraljevi prestol. Španci so se brez uspeha poganjali pridobiti staro nadoblast nad Portugalskim.

Portugalsko kraljestvo.

(1485 in 1640.)

Zadnja doba samostalnih portugalskih kraljev (1495—1580). Portugalsko kraljestvo je doseglo verhunec svoje oblasti za slavnega kralja Manuela Velikega (1495—1521). Srečne najdbe in prisvojitve so razširile njegovo oblast ter Lizbono naredile za središče velike kupčije v Evropi. Ta moč je uže pojemala pod njegovim naslednikom kraljem Jovanom III. (1521—1557). Kralj Sebastjan (1557—1578) je skušal svojo moč povzdigniti v vojski zoper sultana feškega in maroškega. Šel je v Afriko, a v bitki pri Alkasaru (1478) je bil po polnem pobit ter je izginil, da nikdo ni vedel kam in kako; med med mrtvimi vojščaki ni bilo njegovega trupla in nikdo tudi ni slišal, da bi ga bili mohamedanci vjeli ter v sužnost odpeljali. Na to je njegov stric, stari kardinal Henrik, sedel na prestol, a umrl je uže čez dve leti (1580); ž njim so izginili zadnji potomci kraljevega rodu portugalskega.

Portugalsko kraljestvo pod špansko oblastjo (1580—1640). Filip II. je bil po materi (Izabeli) iz rodu portugalskega kralja Manuela Velikega in se je kot sorodnik poganjal za izpraznjeni prestol. Brez odlašanja je poslal svojega vojvodo Albo z veliko vojsko na Portugalsko ter vsilil Portugalcem svojo oblast, če prav ti niso hoteli ničesa o njej vedeti. Poslej je bila osoda nesrečnega kraljestva enaka osodi španske države. Moč njegova je pojemala, ker so mu Nizozemci in Angleži uničili veliko kupecijo med Evropo in vzhodno Indijo ter vzeli večino njegovih naselbin. Čez 60 let je sovraštvo med Španci in Portugalci prikipelo do vrhunca; Portugalci se upró in osvobodijo svojo domovino španskega jarma.

Nizozemska vstaja in ustanovitev holandske republike.

Nizozemske pokrajine so spadale v srednjem veku k vojvodini Dolenji Lotaringiji. V 15. stoletji jih je združil Karl Derzni in po njegovi smrti so prišle pod habsburško oblast. Cesar Karl V. jih je izročil svojemu sinu Filipu, kralju španskemu. Gosto naseljeni prebivalci so pridno obdelovali polje, zlasti so se pa pečali z obertstvom in kupčijo, ki ste jim dajali premnogo dobička. Bogata mesta in premožne pokrajine so hrepenele po političnih pravicah ter jih mnogo od knezov odkupile ali drugače pridobile. Karl V. je mehko ž njimi ravnal. V tem ga je sperva tudi posnemal Filip II., ki je svojo sestro Margarito Parmsko dal Nizozemcem za namestnico. Pokrajine vladati so jej pomagali izvedeni in veljavni možje, Viljem Oranski in grofa Egmont in Horn. Največo oblast pa je Filip izročil španskemu kardinalu Granvelli, ki je imel nalogo Filipova samovoljna povelja zverševati.

To postopanje je hudo žalilo svobodoljubne Nizozemce; še bolj jih je pa razkačilo, da je Filip ostro zatiral verske novotarije, ki so se deloma iz Francoskega deloma iz Nemčije širile na Nizozemsko. Da bi tem ložje obvaroval deželo pred razkolništvom, pomnožil je škofije tako, da so odslej šteli 3 nadškofije in 15 škofij. Skušal je tudi vpeljati špansko inkvizicijo. Da bi to silo odvernili, sklenili so plemenitniki (katoliški in protestantovski) zavezo, navadno „kompromis“ imenovano, ter so v posebnem listu prosili namestnico, naj bi preklicala ali vsaj polajšala vse razglase zoper vero. Pri tej priliki je grof Berlaymontski imenoval prosilce „berače“ (gueux) in to zabavljivo ime so si poslej prideli nasprotniki španske oblasti v upornih pokrajinah. Na to so razkačeni protestantje napadli katoliške cerkve in jih v malo dneh oropali in pokončali več sto. Katoličanom se je gnusilo tako razsajanje in odstopili so od prej sklenjene zaveze, ker so videli, da je prišla njih vera v nevarnost.

Ko je Filip to zvedel, poslal je svojega vojvodo Albo na Nizozemsko, da bi pomagal namestnici dežele v redu deržati in razkolništvo zatirati. Strah in trepet se je širil pred Albo, ki je s seboj pripeljal okoli 20.000 skušenih vojščakov. Več tisoč (blezo okoli 100.000) razkolnikov je zapustilo deželo ter je bežalo ali na Nemško ali na Angleško. Med temi beguni je bil tudi Viljem, knez oranski, ki kljubu svojemu stanu in svojej časti ni zaupal samosilskemu Albi. Margarita je kmalu izprevidela, da je le še na videz namestnica; zato je odstopila ter zapustila deželo. Alba je v Bruselji ustanovil „sodišče za nemirneže“, ktero pa je ljudstvo navadno „kervavo sodišče“ imenovalo. To je obsodilo vse plemenitnike, ki so bili „kompromis“ podpisali. Kdor se je sodbi odtegnil in pobegnil, bil je izobčen in posestva so mu bila vzeta. Alba je sklenil pogubiti tudi Egmonta in Horna, najimenitnejša moža v deželi. Neki dan ju je hinavski vojvoda poklical v vojno svetovalstvo. Res prideta oba, če prav je malo prej Ferdinand de Toledo, Albov lastni sin, pri po-

jedini svaril grofa Egmonta pred samovoljno silo svojega očeta. Ko sta zvečer hotela iti domov, zgrabili so ju ter odpeljali v ječo. Zastonj sta se sklicavala na svojo nedolžnost, na svoje velike zasluge za državo in kralja, na svojo čast in pravice, ktere uživata kot viteza reda zlatega runa. Kervava sodnija ju je obsodila na smert in glavo so jima odsekali (1568).

Osemdesetletna vojska za osvoboditev izpod španskega jarma (1568—1648). Ker je Alba imel premočno vojsko, bila je podoba, da se bodo Nizozemci udali njegovi sili. To ga je storilo nepredvidnega. Ukazal je pobirati prevelike davke: 5°/_o od vsega nepremakljivega blaga in 10°/_o od vsega premakljivega. To je hudo razkačilo prebivalce, ki so prej kralju sami privoljevali davke. Razdraženost je rasla, ko je Alba jim prepovedal vsaktero kupčijo z Angleži. Uperli so se očitno zoper špansko oblast (1568). Truma izseljencev, navadno „povodni gezi (gueux)“ imenovani, se je polastila mesta Briel (1572); tudi Viljem Oranski je priderl znova v deželo ter je vstajnike pridobil za se, da ga je Holandsko, Selandsko, Frieslandsko in Utrehtsko izvolilo za namestnika 1572. Alba je izprevidel, da s silo nič ne opravi, ter je odstopil in se vernil na Špansko.

Njegov naslednik je bil don Luis de Zuniga y Requesens (1573—1576), ki je slavno zmagal vstajnike v kervavi bitki; a imenitnega mesta Leydena se ni mogel polastiti. Da bi jih pridobil, odpravil je kervavo sodišče v Bruselji ter se je ž njimi jel pogajati. Pa zastonj; kajti po severnih pokrajinah z germanskimi prebivalci, ki so bili po večini kalvinske vere, gojila se je prevelika razdraženost zoper Filipa II. in njegove nakane, da bi se bili znova podali pod špansko vlado. Med vojsko je Requesens umerl (1576).

Razuzdani španski vojščaki so napadali mesta ter po njih morili in ropali. To je razdražilo celó pokrajine, ki so bile doslej Špancem udane, tako da so se v Gentu zavezale s severnimi odpadniki (gentska pacifikacija). Ko je prišel novi namestnik, junaški don Jovan Avstrijski (1576—1578), skušal je z milostjo pridobiti uporne Nizozemce. Po njegovi smerti dobil je namestništvo Margaritin sin, Aleksander Farneški (1578—1592), ki se je kot junaški vojskovod in premeten državnik odlikoval. Ta je pridobil južne po večem od katoliških Romancev (Francozov) poseljene pokrajine ter jih ohranil španski oblasti. Sedmero severnih protestantovskih pokrajin (Holandsko, Selandsko, Utrehtsko, Gröningen, Frisko in Overysse) pa je leta 1579. sklenilo „utrehtsko unijo“ (zavezo)

ter se zavezalo primerno vojsko izmed se nabirati in jo zderžavati z lastnimi davki, tudi niso smele posamezne pokrajine nikakoršnih pogodeb sklepati. Za načelnika ali nadpoveljnika te zaveze so izvolili Viljema Oranskega. Dve leti poslej so slovesno odstavili Filipa (1581). Ko so ravno nameravali Viljemu izročiti nadpoveljstvo z dedinsko pravico, ustrelil ga je neki podkupljen Gerard v Delftu (1584). Pa nova republikanska zaveza se ni razrušila, ampak je vladarstvo izročila državnemu svetovalstvu, kteremu je predsedoval Viljemov sin Moric Nasovsko-oranski (1584—1625).

Ko je krepki Aleksander Farneški siloma vzel uporno mesto Antwerpen (1585), prosili so prestrašeni vstajniki pomoči na tujem. Angleška kraljica Elizabeta, uže od začetka največa sovražnica Filipu II., jim je poslala grofa Leicestra (izg. Lestra), a tega je kmalu nazaj poklicala, ko se je njegova nesprestnost pokazala očitno. Zato je Filip II. napravil premočno ladivjevje, tako imenovano „nepremagljivo armado“ (135 ladij), ktorej je bil poveljnik vojvoda Medina Sidonia, da bi se maščeval nad Elizabeto in tudi strahoval upornike. Pa siloviti viharji in serčnost angleških in holandskih mornarjev so uničili strahovite španske ladije (1588). Po tej izgubi je španska oblast močno oslabela, a termoglavu Filip II. se vendar ni mogel odločiti, da bi se bil pogodil z Nizozemci ter jim priznal državno samostalnost.

Poslej je Filip III. nadaljeval pogubljivo vojsko ter je na zadnje v največi stiski z Nizozemci sklenil 12letno premirje (1609—1622). Filip IV. je sicer znova začel vojsko, a opravil je ravno tako malo, kakor njegova prednika. V vestfalskem miru (1648) je moral priznati samostalnost holandske republike.

Francosko kraljestvo.

Zadnji kralji iz rodovine valoiske.

(1498—1589)

Ludovik XII. (1498—1515) in Franc I. (1515—1547). Kakor je konci srednjega veka skušal kralj Karl VIII. Franciji pridobiti Neapolitansko, skušala sta isto njegova naslednika Ludovik XII. in Franc I., pa tudi ta dva brez uspeha, kajti Neapolitansko in Milansko dobili so Španci v last ter ju tudi obderžali kljubu vsemu napenjanju francoskih kraljev. Franc I. je bil za Francoze nekoliko to, kar je bil cesar Maksimilijan I. za Nemce in Avstrijance. Močno je čislal

znanosti in umetnosti tér je podpiral, zato so ga primerno imenovali „očeta znanosti“ (père des lettres). Njegovo življenje je bilo kaj neredno; udan je bil razuzdanosti in nasladnosti in po njegovem izgledu so se ravnali tudi dvorniki in plemenitniki. Ta lehkomiselnost v družbinskem življenji se je pokazala tudi v politiki in v tadanjih pesniških delih ter je imela preveliko vpliva na razvitek francoskega naroda v naslednjih stoletjih. Pravega stolišča Franc I. še ni imel, ampak je po svojem kraljestvu hodil s celim dvorom. Spremljala ga je na teh potih neštevilna množica plemenitnikov, ki so zase potrebovali okolo 10.000 konjev. Njegov sin in naslednik

Henrik II. *) (1547—1559) je bil srečnejši v razširjevanji francoske oblasti. Zavezal se je bil namreč z Moricem Saskim in drugimi nemškimi protestanti (1552) ter je sebi pridobil obširne škofije Metz, Toul in Verdun. Poslej se je vojskoval s Filipom II., kraljem španskim in možem angleške kraljice Marije Katoliške, ter je Angležem vzel imenitno terdnjavo Calais, zadnje angleško posestvo na francoski zemlji (1558). Njemu so nasledovali na prestolu trije sinovi (Franc II., Karl IX. in Henrik III.), ki so bili zadnji kralji iz valoisko rodovine.

Franc II. (1559—1560), mož nesrečne Marije Stuartske, je v 16. letu sedel na prestol. Ker je bil slabotnega života in še bolj slabotnega duha, ni mogel nikdar sam vladati: zato ste se na dvoru njegovem poganjali nasprotni dve stranki za predstvo in večjo veljavo, namreč princi iz bourbonske (kraljeve) rodovine, katerih dva sta bila kalvinske vere, in katoliška vojvoda iz rodovine guiske. S pomočjo kraljeve matere Katarine Medicejske izpodrinila sta Guisa Bourbonce ter v imenu kraljevem izvrševala najvišjo oblast. Po smerti tega kralja je nastopil

Karl IX. (1560—1574). Ker je imel komaj 11 let, vladala

*) Rodovnik zadnjih kraljev iz valoiske rodovine:

Ludovik Orleanski
zaročen z Valentino Visconti

Karl Orleanski

Jovan Angoulemski

Ludovik XII. (1498—1515)

Karl Angoulemski

Klavdija zaročena s Francem I. (1515—1547)

Henrik II. (1547—1559)

zaročen s Katarino Medicejsko.

Franc II. (1550—1560) zaročen z Marijo Stuartsko	Izabela žena Filipa II.	Karl IX. (1560—1574)	Henrik III. (1574—1589)	Franc vojvoda Alençonski † 1584	Margarita žena francoskega kralja Henrika IV.
---	-------------------------------	-------------------------	----------------------------	--	---

je zanj njegova mati Katarina Medicejska, ki se je opirala na kralja Antona Novarskega iz rodovine bourbonske.

Kalvinci, na Francoskem hugenoti imenovani, so se hitro množili po deželi zlasti po njenih južnih in srednjih pokrajinah. Zastonj sta si Franc I. in Henrik II. prizadevala jih siloma zatreti. Ko je Karl IX. nastopil vladarstvo, bila je podoba, da bode prenehalo njih preganjanje. Kar siloviti Guisi napadejo hugenote v Vassyu ter jih nečloveško pomorijo. To je bil vzrok prve verske vojske med katoličani in hugenoti (1562—1563). Skleneni amboiski mir (1563) je dovolil hugenotom službo božjo očitno opravljati v vseh mestih, kjer so jo uže prej opravljali. Le v Parizu tega niso smeli storiti. — Pa kmalu se je ponovila ta vojska, ker so glavarji nasprotnih strank (katoliške in hugenotske) hlepeli po deželni oblasti ter se izpodrivali drug drugega. Druga verska vojska je bila sklenena z mirom long-jumeauskim (1568), tretja pa z mirom sklenenim v St. Germain-u en Laye (1570). Vsled njega so hugenoti ohranili prej priznane jim pravice ter dobili celó štiri terdnjave v oblast (med temi je bila tudi La Rochelle).

Ker je vsled zadnjega mira slavni admiral Coligny (izg. Kolinjí), voditelj hugenotske stranke, zadobil preveliko vpliva na mladega kralja ter ga celo pregovoril, da je dal svojo sestro Margarito mlademu kralju Henrikmu Novarskemu, ki je bil kalvinske vere, za ženo, bila je podoba, da bodo hugenoti prevladali na dvoru in v državi. Tega se je močno bala kraljeva mati Katarina Medicejska. Zavezala se je z guisko stranko ter je sklenila admirala izpodriniti. Najeti morilci so imeli slavnega moža ustreliti, kar se jim pa ni posrečilo. Razserjen je ukazal kralj Karl IX. ostro preiskati zaroto ter kaznovati udeležnike. Katarina Medicejska se je bala, da bodo pri takej preiskavi prišli na dan njeni hudobni naklepi in naklepi njenega mlajšega sinu, razuzdanega Henrika (III). Da bi to zaprečila, sklenila je pogubiti vse kalvince, ki so se ravno takrat bili v obilem številu zbrali v Parizu ter so obhajali slovesno poroko Henrika Novarskega s kraljevo sestro Margarito. Neznajnemu in bojazljivemu kralju se je nalagala, da so hugenoti z admiralom Coligny-jem na čelu se zarotili zoper kraljevo rodovino in državo: da mislijo namreč rodovino pomoriti in se polastiti verhovne oblasti. Prestrašeni in ves zmešani kralj je potem privolil pomoriti vse hugenote v Parizu in po deželi. Tako se je naklepalo ono strahovito klanje, ki se je po noči od 24. do 25. avgusta in v naslednjih dneh zveršilo v Parizu in njegovi okolici. Zgodovina je navadno imenuje „pariško kervavo ženitovanje“ ali „Svetojernejska noč“ (1572).

Stari admiral Coligny je bil med prvimi umorjen; njegovo truplo so vergli na ulice in po mestu dersali. Naščuvani morilci so pomorili več tisoč kalvincev v Parizu in po deželi: kajti kralj je v zapečatenih listih ukazal namestnikom v raznih pokrajinah napasti hugenote in jih pomoriti. Le nekteri namestniki so bili toliko usmiljenega serca, da niso hoteli zarad vere klati svojih rojakov. — Henrik Novarski in njegov sorodnik Henrik princ condéjski sta prestopila h katolški cerkvi ter s tem rešila življenje.

Razdraženi hugenoti so sedaj začeli četrto versko vojsko (1572—1573), ker jim je kralj nameraval vzeti prej izročene jim terdnjave. A tudi v tej vojski katoličani niso mogli premagati hugenotov, ki so se zlasti v La Rochelli slavno branili. V miru so jim priznali skoro vse prejšnje pravice. Karl IX. je živel le še dve leti po strahovitem klanji v Parizu: vest mu ni dala miru niti po noči, niti po dnevi in umerl je leta 1574. Nasledoval mu je njegov brat

Henrik III. (1574—1589), ktereга so bili Poljaki prej izvolili za kralja. Hitro ko je zvedel, da je njegov brat umerl, pobegnil je iz svojega poljskega kraljestva po noči. Prišedši na Francosko, skušal je hugenote z milostjo pridobiti in umiriti. (Peta verska vojska). Ko so se mu pa prenapeti katoličani pod voditeljem vojvode Henrika Guiskega zbrali ter zoper razkolnike sklenili „sveto zavezo“, pritegnil jim je kralj sam ter je s tako omahljivosti izgubil vso veljavo pri obeh strankah. Po tem se ni čuditi, da so se po prezgodnji smerti njegovega najmlajšega brata Franca d' Alençon jeli prepirati za nasledstvo na prestolu. Henrik III. namreč ni imel moškega zaroda in na prestol bi imel priti njegov svak Henrik Novarski iz kalvinske rodovine bourbonske. Zoper to so pa bili katoličani, ki bi bili radi po kraljevi smerti na prestol postavili svojega voditelja, vojvodo Henrika Guiskega.*) Tako je po dolgih zmešnjavah nastala sedma verska vojska (1585—1589) ali vojska treh Henrikov (Henrik III., Henrik Novarski in Henrik vojvoda Guiski), v kterej se je kralju kaj slabo godilo; po hudem boji po ulicah se je moral umakniti ter glavno mesto prepustiti vojvodi Guiskemu. Nadejaje se zdatnega uspeha ukazal je vojvodo Henrika Guiskega in njegovega brata kardinala Ludovika umoriti (1588). To je katoliško stranko tako razkačilo, da mu je odpovedala pokorščino ter je na čelo si postavila guiskega princa Karla Mayenskega. Kralj je izgubil vso moč ter je

*) Rodovnik Guiski:

			Kladvij Guiski.	
Franc vojvoda		Marija,	Karl	
Guiski † 1563		žena Jakoba V. kardinal lotaringski		
		kralja škotskega	† 1563	
Henrik	Karl	Ludvik	Marija Stuartska	
† 1588	Mayenski kardinal			
	† 1611	† 1588		

na zadnje pobegnil v tabor Henrika Novarskega. Združena sta kralj in Henrik Novarski šla nad Pariz ter sta ga oblegovala; a tu ga je neki verski prenapetnež dominikanec Jakob Clement napadel ter smertno ranil. Pred svojo smertjo je svetoval sorodniku Henriku Novarskemu, naj prestopi h katoliški cerkvi, kajti drugače ne bode mogel mirno vladati. Malo mesecev pred njim je umerla tudi njegova mati Katarina Medicejska.

Rodovina bourbonska na kraljevem prestolu. (1589—1792).

Henrik IV., vladar novarski, je bil prvi iz bourbonske rodovine*) na francoskem prestolu (1589—1610). Sperva se je moral

*) Rodovnik Bourboncev in Bourbon-orleancev z njih stranskimi vejami na Španskem, Neapolitanskem in Parmskem.

Karl, vojvoda vendomski iz rodu bourbonskega, † 1537	
Anton zaročen z Jovano dedičinjo novarsko † 1562	Karl kardinal † 1590
Henrik IV. kralj novarski in francoski zaročen	Ludovik I. princ Condejski † 1569
1) z Margarito Valoisko	Henrik I. princ Condejski † 1588
2) z Marijo Medicejsko	
Ludovik XIII. (1610—1643) zaročen z Ano Špansko	Henrika Marija zaročena s Karlom I. Angleškim.
Ludovik XIV. (1643—1715) zaročen z Marijo Terezijo Špansko	Filip, vojvoda Orleanski † 1700
Ludovik Dauphin † 1711	Filip † 1723
Ludovik Dauphin † 1712	Ludovik † 1752
Ludovik XV. (1715—1774)	Ludovik Jozef Filip (Egalité) † 1793
Ludovik Dauphin † 1765	Ludovik Filip kralj francoski 1830—1848
Ludovik XVI. Ludovik XVIII. Karl X. (1774—1793) (1815—1824) (1824—1830)	† 1850
Ludovik XVII. Ludovik Angoulemeški † 1844 Berryški † 1795	Ferdinand vojv. Orleanski † 1542
Henrik V. vojv. Bordeauxski grof Chambordski	Ludovik grof Pariški
	Karl III. † 1854
	Robert

za prestol bojevati s Karlom Mayenskim poslej tudi s Filipom Španskim. Po 5letni kervavi vojski se je pogodil guiski vojvoda Karl s Henrikom Novarskim, ker se je bal, da bi prišel španski kralj Filip II. na prestol. Da bi vse nosprotnike pomiril ter zase pridobil, prestopil je h katolški cerkvi (1593) ter je bil potem v obče za kralja pripoznan. Da bi v bodoče po Franciji nikdar več ne razsajale verske vojske, ki so jo v zadnjih 36 letih po nekterih pokrajinah popolnoma opustošile, prijavil je imenitni razglas nantes-ski (1598) ter si ž njim pridobil nekdanje sovornike; priznal je v njem hugenotom popolno svobodo v verskih stvareh ter jim je dal enake pravice s katoličani. Dobili so tudi samostalna sodišča in več terdnjav, ki so bile za 8 let z vsemi potreščinami za vojsko preskerbljene.

Po uravnavi verskih razmer je skušal zaceliti hude rane, ki so jih 36letni notranji razpori deželi vsekali. V tem ga je najzdatnejše podpiral kalvinski minister Sully (izg. Syli), markiz Rosnyjski. Kraljeva in državna posestva so prišla zopet državi v roke. Število uradnikov je precej zmanjšal ter ostro prepovedal uradniške službe prodajati. S tem je pomnožil državi dohodke, stroške jej je pa zmanjšal. Sully je pospeševal tudi kmetijstvo ter je kmetu zdatno olajšal davke; v tem se je po polnem vjemal s kraljem, ki je želel, „naj bi vsak kmet v nedeljo imel svojega petelina na mizi“. Podpiral je tudi obertnijo in kupčijo, ker jej je zmanjšal razne davke ter napravil več vodnih prekopov in dobrih cest. Potem se ni čuditi, da je v 15 letih plačal 330 milijonov livres državnega dolga in je še v državno denarnico nabral okoli 40 milijonov livres.

Ko je državo okrepil, sklenil je znova vojskovati se s Habsburgovci; skušal je zlasti avstrijskim Habsburgovcem zmanjšati njih oblast. Da bi druge vlade tem lažje pridobil, napravil je prečuden načert. Razven Ruske in Turške naj bi Evropa obsegala 15 zelo enako močnih držav, ki so med seboj v zavezi. Večni mir naj bi med njimi vladal, in vse prepire naj bi skupno sodišče poravnalo. Ko se je pa prepričal, da se ta načert ne da izveršiti, pogajal se je z Nizozemci, Angleži in protestantovskimi knezi na Nemškem, da bi tako Habsburgovce na Španskem in Avstrijskem osamil ter potem lažje premagal. Zbral je veliko vojsko ter jo poslal proti nemški meji, pa ravno ko je sam hotel oditi k vojski, umoril ga je pri nekej vožnji skozi Pariz verski prenapetnež Ravaillac (izg. Ravaljak) v letu 1610. Nasledoval mu je njegov sin

Ludovik XIII. (1610—1643). Ker je ta imel komaj 5 let, prevzela je njegova mati Marija Medicejska začasno vladarstvo za njega. Bila je jako vesela in živa žena, ktorej ni dopadala varčnost in resnobno gospodarstvo previdnega ministra Sullyja. Zato je Sully popustil daržavno službo in nespretni in nesramni povdignjenci (Concini, poslej maršal d' Ancre imenovan) so se polastili deržavne oblasti. Kar je Sully prigospodaril, zagospodarili so ti nevedni sebičnejši. Ko so nastale hude denarne stiske, sklicala je kraljica deržavne stanove v Pariz (1614); a ti so se zaradi stanovskih pravic jeli med seboj prepirati ter so bili razpuščeni. Premenila se je tudi vnanja deržavna politika; kralj se je zaročil z Ano, hčerjo španskega kralja Filipa III. Ko je pa preslavni kardinal Jean Armand de Plessis vojvoda Richelieu (izg. Rišlié) leta 1621 kot prvi minister prevzel oblast, obrnile so se kmalu vse razmere na boljše. Deržavno ali kraljevo oblast je povzdignil ter jej podredil vse deržavne moči. Ko so se temu ustavljali mogočni plemenitniki ter deželi pretili z notranjimi vojskami, premagal jih je in zaterl vse njih pravice, da so odslej voljno služili kralju; odpravil je celó čast in oblast deržavnega connetable-a. Zmanjšal je duhovščini njene pravice in hugenote, ki so po ediktu nantes-skem imeli preveliko veljavo v deržavi, je prisilil (leta 1628 jim je vzel sam imenitno terdnjavo La Rochelle) da so se odpovedali svojim političnim predpravicam. Tudi v zunanji politiki je krenil na staro pot ter je Habsburgovce na avstrijsko-nemškem in španskem prestolu izpodrival z vsemi mogočimi sredstvi. Zavezal se je celo s protestanti ter jih podpiral v nizozemski in 30-letni vojski. Umerl je leta 1642, in malo mesecev poslej tudi nezmožni kralj Ludovik XIII. Ta je kraljestvo zapustil svojemu 5letnemu sinu Ludoviku XIV.

Britanski otoki.

Angleško in irsko kraljestvo za časov Tudorovcev.

(1585—1603.)

Henrik VII. (1485—1509) iz tudorskega rodu je po zmagi pri Bosworthu mirno vladal črez Angleško in Irsko; ker je povsodi kaj previdno ravnal, pomnožil je kraljevsko oblast, tako da je samo-

voljnejše gospodoval kot katerikoli njegovih prednikov. Njegov sin in naslednik*)

Henrik VIII. (1509—1547) je bil eden najbolj samosilskih vladarjev na angleškem prestolu. Vnanje zadeve je sperva vodil častihlepni kardinal Wolsey (izg. Vólsi), poslej pa Tomaž Cromwell. Brez terdnih načel omahoval je med Francijo in cesarjem Karlom V. Oženjen je bil sperva s Katarino Aragonsko, vdovo svojega staršega brata, Ko se je te priletne žene naveličal in bi bil rad se poročil z dvorsko gospodično Ano Boleyn (izg. Bólin), zahteval je od papeža, naj ga loči od prve žene, češ da poroka ni bila postavna. Ker se je papež zaradi cesarja Karla V. branil zakon razvezati, odpadel je strastni Henrik od katoliške cerkve, ktero je prej branil Lutherjevih napadov; spisal je bil namreč zoper tega krivoverca posebno obrambo svetih zakramentov in papež mu je celó podelil častni naslov „defensor fidei“, t. j. branitelj vere. Razderl je vsaktero zvezo angleške cerkve s papežem ter je spodil svojo prvo ženo in se poročil z Ano Boleyn (1532); ob enem je prisilil državni zbor angleški (parlament), da ga je oklical za glavarja samostalne angleške cerkve. Kdor se je branil priznati njegovo cerkveno nadoblast, bil je ali umorjen ali pa preganjan iz dežele. Ker je potreboval mnogo denarja, zaterl je vse samostane na Angleškem ter si je prisvojil njih premoženje. Verskih resnic katoliške cerkve pa ni zaverigel in tudi ne zaterl bogočastnih obredov in cerkvene uprave. Lutherjevo krivo vero je sovražil kakor poprej ter je luterance in kalvince enako hudo preganjal kakor katoličane. Med temi se kot prava mučenika odlikujeta dva značajna moža: slavni državni kancelar Tomaž Morus in stari škof

*) Rodovnik Tudorovcev in Stuartovcev in pa njih sorodstvo:

Henrik VII. (1485—1509)			
Artur † 1512	Henrik VIII. (1509—1547); njegove žene so:		Margarita Marija
	1) Katarina Aragonska	žena Jakoba IV. Stuart- skega, kralja škotskega	zaročena z vojv. Suffolkskim
	2) Ana Boleyn		
	3) Jovana Seymour	Jakob V.	Margarita za-
	4) Ana Klevska	zaročen z Ma-	roč. z Matevžem
	5) Katarina Howard	rijo Guisko	Stuartskim
	6) Katarina Parr		Franciska zaroč. z Henri- kom Gray.
1) Marija † 1558	2) Elizabet (1558—1603)	3) Edvard VI. (1547—1553)	Marija Stuart- ska † 1587
			nje možje so:
			1) Franc II. kralj francoski
			2) Henrik Darnley
			3) Grof Bothwell
			4) Jakob VI. (I) † 1625

Fisher. Samosilsko je ravnal tudi s svojimi 6 ženami: Ano Boleyn, ktera mu je porodila hčer Elizabeto, je dal umoriti in je precej drugi dan se poročil z dvorsko gospo Jovano Seymour (izg. Símer). Ko mu je ta na porodu (sin Eduard VI.) umerla, oženil se je z Ano Klevsko, ktero pa je očetu precej nazaj poslal, ker ni bila tako lepa, kakor je pričakoval. Peta žena se je imenovala Katarina Howard (izg. Hóerd) in to je dal tudi umoriti; zadnja je bila Katarina Parr, ki je prišla bila v največo, smertno nevarnost. — Po njegovi smerti prišel je

Edvard VI. (1547—1553) na prestol. Ker je imel še le 10 let, vladal je zanj vojvoda Somersetski, poslej pa vojvoda Northumberlandski (izg. Noartsemlendski). Oba vojvodi sta bila udana razkolnikom ter sta vpeljala novo vero; pri tem jih je najbolj podpiral Cranmer, nadškof canterburyjski in nekdANJI učenec nemškega krivoverca Lutherja. Nova vera je bila razglašena v 42 članovih (anglikanska cerkev) ter se je od luteranstva in kalvinstva najbolj ločila po tem, da so cerkveno upravo opravljali škofje. Ker Edvard ni imel otrok, pregovorili so ga, da je krono izročil imenitni Jovani Gray, pravnukinja Henrika VII. Vendar se je po njegovi smerti ljudstvo precej izreklo zoper to naredbo in oklicana je bila kraljica

Marija Katoliška (1553—1558), hči Katarine Aragonske in Henrika VIII. Odgojena v katoliški veri je skerbela pred vsem za povzdigo katoliške cerkve; zato jo je tudi vnmal nje mož Filip (II.), naslednji kralj španski. Sè silo je odpravila krivoverske obrede in duhovnike ter zatirala krivoverce; premnogo jih je bilo na smert obsojenih in umorjenih (med temi tudi Cranmer, nadškof canterburyjski. Nesrečna je bila v vojski zoper Francoze, ki so jej vzeli Calais, zadnje angleško posestvo na evropski celine.

Elizabeta (1558—1603) hči Ane Boleyn in Henrika VIII., je po smerti svoje prednice brez ovire sedla na prestol, ker so vsi protestantje jej pritegnili. Za protestantovsko vero se je tudi ona izrekla, odpovedala se papežu ter je ustanovila (1561) anglikansko cerkev, tako kakor se je ohranila do sedanjega časa. Po verskih resnicah (razglašanih v 39 članovih) je ta cerkev zeló podobna kalvinski, po cerkvenih obredih pa katoliški, zlasti v tem, da je ohranila staro razredbo svojih duhovnikov (škofov, nadškofov itd.) Preganjala in zatirala je kraljica katoličane, pa tudi krivoverske prezbitrijance, ki niso hoteli priznati škofovske oblasti v cerkvi ter se izpotikali tudi nad cerkvenimi obredi preveč podobnimi obredom katoliške cerkve. Irci so kljub vsemu zatiranju ohranili katoliško vero.

Izvedeni možje kakor slavni učenjak Nikolaj Bakon (Baco) in previdni Viljem Cecil so jo podpirali v vladanji kraljestva, ki se je

povzdignilo na prav visoko stopinjo gmotnega in duševnega razvitka. Pospeševala je kmetijstvo in obertnijstvo, posebno pa kupčijo in mornarstvo. Za nje vladarstva so Angleži pervikrat pridobili primerno veljavo in moč na morji. To se je zgodilo po srečni vojski s Španci Vnela se je ta, ker je Elizabeta podpirala nizozemske in holandske upornike, ker je vjela in zaperla ter poslej umoriti dala Marijo Stuartsko in ker so preslavni pomorščaki n. pr. Hawkins, Drake, Cavendish neprestano napadali španske naselbine in španske ladije ter ž njimi strahovito ravnali. Ko je bil Filip II., kralj španski, zbral „nepremagljivo armado“ ter jo poslal nad Angleže, pretila je tem velika nevarnost; a angleško mornarstvo se je bilo uže toliko razvilo, da je bilo pripravljenih 172 ladij za upor nekoliko za vojsko na odpertem morji, nekoliko pa za brambo primorja. Spretni admiral Howard je srečno napadel špansko brodovje, katero so viharji po večem razkropili in pokončali (1588). Na to so Angleži napravili močno vojno ladijevje ter jeli naselbine v Severni Ameriki ustanavljati; malo poslej so ustanovili „vzhodno indijsko kupčijsko družbo.“ Za parlament in njegove sklepe se slavna kraljica ni dosta menila; ker je varčno živela in varčno gospodarila, tudi ni potrebovala nikakoršne pomoči od deržavnega zbora. Zastonj so jo večkrat silili, naj si izbere moža; ostala je samica do smerti; za dediča na prestolu je imenovala škotskega kralja Jakoba, sina nesrečne, od nje umorjene Marije Stuartske.

Verska reformacija v škotskem kraljestvu in Marija Stuartska.

Na Škotskem so bili Stuartovci uže leta 1370. zasedli kraljevi prestol. Po gostem so se morali hudo bojevat s premogočnimi plemenitniki. Kraljeva ta rodovina je bila v obče zeló nesrečna. Kralja Jakob I. in Jakob III. sta bila umorjena, Jakob II. in IV. sta pa izgubila življenje v vojski; dosta srečnejši tudi ni bil Jakob V. oče Marije Stuartske; po hudih bojih s plemenitniki se je zapletel v vojsko z Angleži ter je bil zarad nezvestobe svojih fevdnikov premagan (1542); ta izguba ga je tako žalila, da je zblaznel in umerl, ko je njegova hčerka Marija imela komaj 8 dni. Za mlado kraljčino je vladala nje mati, Marija Guiska, ki je bila kaj goreča katoličanka. Za njenega vladarstva je Jovan Knox razširjal krivo vero po Škotskem. Pregnan bežal je v Genevo, kjer se je z največo navdušenostjo udal kalvinstvu. Vernivši se v domovino (1559) pridobil je ta oznanovalec s svojim ostrim vedenjem in z gorečo zgovornostjo premnogo rojakov za kalvinsko krivo vero. Kaj prederzno je napadal neredno in nasladno življenje katoliških duhovnikov in zlasti vladarskega dvora. Kmalu je za se pridobil tudi plemenitnike, ki so se uperli začasni vladarici ter jo prisilili, da je zapustila deželo. Krivoverci škotski so se imenovali prezbiternjanci.

Marija Stuartska je bila uže v mladih letih prišla na francoski dvor, kjer je, ko je dorasla, med vsemi ženskami se odlikovala po svojej telesnej lepoti in svojej duhovitosti. Zaročili so jo s dauphinom

in naslednjim francoskim kraljem Francem II. A le malo časa je bila ž njim omožena, kajti Franc je umerl uže leta 1560; potem je sklenila verniti se v svoje kraljestvo škotsko. Prisedši v domovino bila je lepa kraljica slovesno in radostno sprejeta od svojih podložnikov. A ta zadovoljnost ž njo se je kmalu močno izgubila. Marija je bila mlada, neskušena žena, ki je le prerada hlepela po veselji. Nad njenim lahkomiselnim življenjem se je kmalu močno izpotikal Jovan Knox, ostro živeči učitelj kalvinske vere, ter jo je v pridigah hudo napadal. Ker je bila tudi goreča katoličanka, podtikali so jej prezbiterijanci malikovalstvo. Tako so se med prezbiterijanci in Marijo začeli strastni boji.

Da bi se laže ubranila svojih nasprotnikov, omožila se je s svojim bratrancem, grofom Henrikom Darnley-jem (izg. Dárnlijem.) Ker je ta mož bil neizobražen in razuzdan, zakon ni mogel biti srečen, tem manj, ker je Darnley sovražil vse, ki so bili kraljici posebno udani. Ko je njej priljubljenega tajnika Italijana Riccia dal umoriti vpricho nje, odbil jo je po polnem od sebe. Med tem je vedel grof Bothwel (izg. Bódshuel) nje naklonjenost si pridobiti; ker je bil prevzeten in častilakomen, jel je kmalu hlepeti po najviši oblasti. Da bi to dosegel, treba je bilo odstraniti Darnley-ja. Ko je Darnley zbolel in ležal v nekem kraljevem gradu blizu Edinburga, stregla mu je Marija sama posebno skerbno. Bothwel se je bal, da ne bi se oživila prva ljubezen med njima, ter je sklenil kraljičinega moža umoriti; in to je zveršil o tej-le priliki. Nekega večera je Marija zapustila grad ter je šla v Edinburg na ženitovanje; kar razžene zažgani smodnik grad, v katerem je Darnley ležal, in kralja so zadušenega našli na vertu. Občinstvo je skoro brez izjeme kazalo na Bothwela kot morilca kraljevega; vendar se kraljica ni sramovala njega v zakon vzeti ter mu tako pomagati do verhovne oblasti. To nespametno ravnanje kraljice je hudo razdražilo večino Škotcev. Plemenitniki združeni s prezbiterijanci so se uperli ter začeli vojsko zoper kraljico in njenega moža. Bothwel je moral iz dežele pobegniti ter je kot morski ropar preživel zadnje dni svojega življenja. Marijo so pa vstajniki vjeli in zaperli v terdni grad Lochleven (izg. Loklíven), njenega sina, enoletnega Jakoba (VI.) so pa razglasili za kralja in zvijačnemu Murray-ju (izg. Méreju) izročili začasno vladarstvo. Res je Marija kmalu ušla iz ječe, a ker so nje priverženci bili pobiti, morala je bežati na Angleško h kraljici Elizabeti, ktero je prosila pomoči zoper škotske vstajnike. A silno se je prevarila; kajti kraljica Elizabeta jo je ukazala zgrabiti in v ječo zapreti (1568). Ona jo je namreč uže od nekedaj čertila, ker jo je bila Marija proglasila za nezakonskega otroka, ki nima nobene pravice do prestola angleškega ter je tudi leta 1558. si bila sama nadela naslov „angleška kraljica“; čertila jo je tudi, ker je Marija bila prelepe postave, ona (Elizabeta) sama pa skoro gerdega života.

Celih 18 let je bila Marija v ječi na Angleškem, ker jo je neka sodnija spoznala za krivo smerti njenega moža Darnley-ja in ker se ni hotela odpovedati angleški kroni in zavezi s katoličani pa s španskim in francoskim dvorom. Katoličani so v obče obžalovali nje žalostno osodo. Papež je izključil Elizabeto iz cerkve ter jej odrekel pravico do angleške krone. Španski kralj Filip in francoski dvor kraljevski sta skušala nesrečno kraljico rešiti iz ječe. Več zarot se je napravilo, da bi Marijo osvobodili in pahnili krivoversko Elizabeto z angleškega prestola. Med temi zarotniki so bili celo angleški plemenitniki, tako n. pr. vojvoda Norfolški, ki je mislil z roko osvobojene Marije pridobiti angleški prestol; zasačen je bil in djan ob glavo. Zadnjo tako zaroto je osnoval neki Babington (izg. Bébingtn). Pa tudi ta zarota je bila ovajena in kervavo zaterta. Da bi pa Elizabeta se ne bala več takih nevarnosti, zatožili so Marijo, da je vedela za zaroto. Na to je posebno sodišče obsodilo jo k smerti. Deržavni zbor angleški (parlament) je poterdil to sodbo, a Elizabeta se je dolgo branila to storiti. Nazadnje so jo vendar pregovorili in poterdila je sodbo. Na to so Marijo Stuartsko v gradu Fotheringay-ju (izg. Fodseringeju) umorili 8. svečana 1587. Po njeni smerti je Elizabeta skušala to sramoto odvaliti od sebe ter je dala v ječo zapreti svojega tajnika Davisona, ker je bil brez posebnega privoljenja na podpisano smertno sodbo pritiskil deržavni pečat.

Jakob VI. (1568—1603). Za tega mladoletnega kralja so vladali razni možje, dokler ni sam prevzel najvišje oblasti. Zdaj ni bila doraslemu kralju dosta mar nesrečna njegova mati, še celo prejemal je od Elizabete angleške letno plačilo. Po smerti Elizabetini nasledoval jej je na angleškem prestolu ter je tako združil vsa tri kraljestva na britanskih otokih (1603).

Velika Britanija in Irsko za kralja Jakoba I. in Karla I. (1603—1649.)

Jakob I. (VI. 1603—1625), vladar združenih kraljestev, se je imenoval kralj veliko-britanski in irski. Bil je jako učen mož (zlasti v bogoslovskih stvaréh), a potrebne zmožnosti ni imel, da bi bil ohranil od Elizabete deržavi pridobljeno veljavo. Ker je katoličane neprestano zatiral, zarotilo se je nekaj katoliških (verskih) prenapetnežev zoper njega. Ta „razstrelna zarota“ je imela kralja in ves zbrani deržavni zbor razgnati in pokončati (1605); a ovajena je bila še o pravem času in zaterta. Potem je kralj katoličane nekaj časa še hujše preganjal kakor prej.

Karl I. (1625—1649) je skušal po zgledu svojega očeta in prednika vladati ne oziraje se na želje deržavnega zbora in na zapisane pravice angleškega naroda. Ker je bil zarad svojega svaka izgnanega

Friderika Palatinskega v vojski s Španci, Avstrijanci in Francozi, potreboval je premnogo denarjev. Da bi jih dobil, moral je parlamentu privoliti in poterčiti tako imenovano „prošnjo za pravice“ (petition of right) ter se odpovedati pravici samovoljno nakladati davke in ljudi v ječo zapirati. Da bi se te obljube znebil, sklenil je mir s prej imenovanimi državami ter je zmanjšal svoje stroške. Ker mu parlament ni hotel privoliti potrebnih davkov, razpustil ga je trikrat zaporedoma ter je 11 let vladal brez njega (1629—1640). Potrebni denar je dobival z davkom, ki ga je samovoljno nakladal ladijam po vsem kraljestvu. To neustavno ravnanje je sicer zelo razdražilo Angleže, vendar jih ni prignalo do upora. Kar je začel neprevidni kralj s Škotci se razpirati zaradi verskih stvari; hotel jim je namreč anglikansko vero vsiliti ter vpeljati anglikansko liturgijo (božje obrede). Podpiral ga je pri tem posebno Laud (izg. Load), nadškof canterbury-ski. Ko so Škotci videli svojo vero v nevarnosti, sklenili so zavezo („covenant“) ter se siloma uperli zoper samovoljno kraljevo vladarstvo in njegovo zatiranje njih verskih in državnih pravic (1637 in 1638). Kralj je bil vsled tega upora prisiljen sklicati (1640) parlament (tako imenovani „dolgi“ parlament, ker tega ni več on razpustil, ampak parlament je odpravil kraljevsko oblast), nadeja se od njega pomoči zoper upornike.

Sklicani državni zbor pa ni pomagal kralju, ampak je porabil njegovo stisko ter je tožil samovoljnega ministra Strafforda (izg. Stréferda) in nadškofa Lauda. Kralj se je dolgo ustavljal izpolniti zahteve državnega zbora, nazadnje se je moral udati. Odpovedal se je samovoljnemu vladarstvu, pravici samovoljno davke nakladati in parlament razpuščati, posebna (izvenredna) sodišča ustanavljati in je privolil, da so njegovega ministra Strafforda, najzvestejšega mu služabnika, zaperli in na smert obsodili. Na to je šel z vojsko nad Škotce (1641); ker jih ni mogel premagati, preklical je vse prejšnje naredbe, da bi jih pomiril in pridobil. S tem bilo bi vse poravnano bilo, ko bi se Irci ne bili vzdignili. Katoliški Irci so se namreč bali, da bode novi parlament jim vzel še one majhne pravice, ktere jim je minister Strafford priznal. Zato so popadli za orožje ter so pomorili okoli 40000 protestantovskih Angležev, ki so bili po Irskem naseljeni. Tega krutega dejanja krivdo pripisavali so razdraženi Angleži svojemu kralju Karlu I.

Karl vernivši se iz nesrečne vojske na Škotskem je našel parlament razdvojen v stranko „konjenikov“ (plemenitniki, duhovniki

in katoličani) in „krogloglavcev“ (protestantje iz mest in kmetov). Izvolil si je ministre iz udane mu stranke „konjenikov“ ter je skusil voditelje nasprotnne stranke zapreti. Celó sam se ni sramoval pridreti v državni zbor, da bi one nasprotnike zgrabil in zaperl. Zarad tega se je uperl London: za okrogloglavce so se namreč potegnili meščani in rokodelci in razni delalci. Kralj se je moral umakniti in mesto zapustiti. V Yorku je zbral svojo vojsko ter šel nad vojsko okrogloglavcev. Sperva se je sicer srečno bojeval, poslej pa je slavní vojvoda Oliver Cromwell navdušil okrogloglavce ter kraljevo vojsko pri Marston Moor-u (1644) in Naseby-ju (1645) po polnem potolkel. Brez vseh pomočkov je pobegnil nesrečni kralj k Škotecem, nadejaje se, da ga bodo ti branili pred Angleži; a Škotecem še ni bil iz serca izginil stari serd in zgrabili so kralja ter ga razdraženemu angleškemu parlamentu prodali za nečimern denar.

Med tem so se tudi okrogloglavci razložili v dve stranki. Stranka zmernih prezbiterijancev, navadno puritanci imenovanih, nasprotovala je stranki „neodvisnikov“ (independentov), najhujših verskih (in političnih) prenapetnežev. Ti so hoteli odpraviti vse verske nadoblasti ter vse prepustiti posameznim verskim ali cerkvenim občinam; a tudi teh ne bi smeli voditi duhovniki, ampak enakomerno vsi nje članovi; tudi pridigovati bi smel vsak, ko hitro se čuti od božjega duha prešinjenega. V državnem oziru je delala ta stranka na ustanovljenje republike ter je zahtevala neodvisnost občin in popolno enakost vseh občanarjev. To stranko je vodil zmagoviti Oliver Cromwell; imela je največ zastopnikov v vojski, puritanci so pa imeli večino v državnem zboru.

Ko je državni zbor dobil kralja v roke, hotel je razpustiti vojsko; a temu se je vojska siloma uperla (1647). Oliver Cromwell je s svojimi svetniki posedel London ter je iz državnega zbora spodil vse poslance, ki mu niso bili po godu. Kralj sam je prišel independentom v roke, a ušel jim je za nekaj časa na otok Wight (izg. Vajt). Iz vseh teh stisk so ga hoteli rešiti Škotci in kraljevi priverženci na Angleškem ter so se vzdignili zoper parlament in Cromwellovo vojsko. A Oliver Cromwell je zaterl upor ter je šel drugikrat nad London in je vse tiste prezbiterijanske poslance, ki so se branili kralja odstaviti, spravil iz državnega zbora. Ostalemu zboru pravijo „trupnati parlament“. Po tem je ne oziraje se na gospodsko ali lordsko zbornico sestavil posebno sodišče iz svojih priveržencev (državnih poslancev, oficirjev in nekterih sodnikov) ter je kralja kot izdajalca

in sovražnika dežele zatožil. Kralj sicer ni hotel priznati tega pristanskega sodišča, a to mu ničesa ni koristilo. Obsodili so ga ter 30. prosenca 1649 umorili v Londonu pred gradom Whitehallom (izg. Hvajthoalom).

Avstrija in Nemčija.

Ustanovitev avstrijske monarhije. Ferdinand I.

(1522—1564.)

Ferdinand I. je nasledoval svojemu bratu Karlu V. na cesarskem prestolu nemškem (1556—1564) ter se je brez uspeha trudil združiti luterance s katoliško cerkvijo. Posebno imenitno pa je njegovo vladarstvo za avstrijske dežele in habsburško rodovino, kajti on je pravi ustanovitelj mogočne avstrijske države.

Karl V. je kmalu izprevidel, da mu je nemogoče dobro vladati vseh obširnih dežel, ki jih je kot pervorojenec podedoval po Ferdinandu Aragonskem in Maksimilijanu I. Zato jih je šestokrat delil s svojim bratom Ferdinandom, ktereга je priserčno ljubil; na zadnje pa mu je odstopil v tretji pogodbi (leta 1522) vse nemško-slovenske dežele z vojvodstvom Virtemberškim, ktero je bil leta 1520 kupil od švabske zaveze. Tako se je ločila habsburška rodovina v dve glavni versti v špansko in avstrijsko: Ferdinand I. je bil začetnik avstrijske, Karl V. pa španskej.

Ferdinand I. je kmalu močno pomnožil svoje dežele. Po smerti kralja Ludovika II. v bitki pri Mohači (1526) sta bila izpraznjena kraljevska prestola na Ogerskem in Češkem. Ferdinand je sicer imel po prejšnjih dedinskih pogodbah veljavne pravice do čeških in ogerskih dežel, vendar so stanovi terdili, da še le njih svobodna volitev more veljavo dati onim pogodbam ter njega kot moža ogersko-česke kraljičine Ane na prestol posaditi. Temu se uda Ferdinand. Češki stanovi so ga enoglasno izvolili za kralja in Ferdinand jim je poterdil volitno pravico in druge deželne svoboščine. Na Ogerskem pa je samo ena stranka velikašev izvolila Ferdinanda za kralja; kajti druga mu je bila Jovana Zapoljskega, vojvodo erdeljskega, postavila za protikralja. Ta Jovan Zapoljski je bil najbogatejši in najmogočnejši velikaš ogerske dežele in uže za zadnjih kraljev načelnik nemirnih plemenitnikov. Med obema protikraljema se je vnela sedaj vojska, ki je naklonila neizmerno nesrečo ogerski deželi.

Ferdinand je sicer premagal Jovana Zapoljskega ter ga primoral iz Ogerske pobegniti na Poljsko; pa Jovan Zapoljski, kateremu je lastna korist več bila nego sreča domovine, je prosil turškega sultana Solimana II. pomoči. Ta je radostno sprejel njegovo prošnjo, ker se je nadejal s pomočjo stranke Zapoljskega podvreči si celo ogersko deželo. Soliman je leta 1529. priderl z ogromno vojsko na Ogersko in pri Mohači mu je Jovan Zapoljski prisegel zvestobo in udanost ter mu je kot njegov fevdni podložnik roko poljubil. Od tod je šel turški sultan nad Dunaj ter ga je jel oblegovati; pa junaški Dunajčanje s svojo malo posadko pod poveljstvom hrabrega Nikolaja Salmskega so tako srečno odbijali turške naskoke, da je bil Soliman primoran odjenjati od oblege in se verniti domov (1529).

Na to je derl Ferdinand na Ogersko ter si je podvergel gorenjo Ogersko in pokrajino na desnem bregu Donave. Da bi se mu ustavil, prišel je l. 1532. Soliman znova na Ogersko; a takrat ni dosta opravil in še celo male terdnjave Kisek, ktero je slavni Hervat Nikolaj Jurešić z malo posadko branil, ni mogel vzeti. Ker sta ga pred Dunajem pričakovala cesar Karl in Ferdinand z veliko vojsko, obrnil se je Soliman na Štirsko, upustotil je zlasti južne in srednje nje pokrajine ter se je s 50000 vjetimi kristjani vernil skozi Her-vaško v Bosno. V naslednji vojski se Ferdinand vendar ni mogel polastiti vse Ogerske, ampak ta je odsihmal razdeljena bila med tri vladarje. Južni del in sredino dežele v glavnim mestom Budimom (okoli 750 □ miriametrov) so bili posedli Turki; severno Ogersko in velik del zahodne (okolo 1650 □ miriametrov) si je ohranil Ferdinand; nad Erdeljskim in bližnjimi ogerskimi županijami (okoli 800 □ miriametrov) je gospodoval pod turškim pokroviteljstvom Jovan Zapoljski.

Neprestanim vojskam konec storiti, sklenil je Ferdinand leta 1538 z Jovanom Zapoljskim pogodbo veliko-varadinsko, v kterej ga je priznal za kralja na Erdeljskem in v bližnjih županijah ogerskih, Ivan Zapoljski pa se je odpovedal vsakej zavezi zoper habsburško rodovino ter je določil, po njegovi smerti naj njegova dežela pripade Ferdinandu. Poslej Turki in Zapoljskega vdova niso pripustili, da bi se pogodba izveršila; ker je J. Zapoljski zapustil nedoraslega sina Jovana Sigmunda, izročila ga je njegova mati turškemu sultanu v varstvo. Ta je napadel zopet Ogersko (1541) ter je ohranil svojemu varovancu Erdeljsko in ogerske pokrajine na vzhodni strani reke Tise. In Ferdinand I. je bil po dolgi pa neuspešni vojski celó prisiljen turškemu sultanu o petletnem premirju (1547) prepustiti osrednje in južne ogerske pokrajine in se zavezati, da mu bode vsako leto plačeval 30000 cekinov davščine. Poslej se je sicer vojska ponovila, a leta 1562. zopet prenehala s premirjem z enakimi pogoji.

Ferdinand I. je imel tri sinove: Maksa, Ferdinanda in Karla; med nje je razdelil avstrijske dežele. Najstarejši sin Maks (II.) je dobil nadvojvodstvo Avstrijsko, češke in ogerske dežele in po

očetovi smerti mu je kot izvoljen cesar nasledoval na nemškem prestolu; nadvojvoda Ferdinand (mož Filipine Welserjeve, hčere nekega avgsburškega trgovca) je dobil Tirolsko in Prednje dežele avstrijske (razna posestva na Švabskem in v Alzaciji); nadvojvoda Karl pa Notranje avstrijske dežele (Štirska, Koroška, Kranjsko in Primorsko). Tako so nastale v Avstriji tri verste vladajočih Habsburgovcev: *) avstrijska, tirolska in štiriska. Perva versta je pomerla uže z Maksovimi sinovi; druga ali tirolska s svojim ustanoviteljem Ferdinandom (leta 1595), ker njegovi sinovi prvega zakona s Filipino Welserjevo niso imeli pravice do nasledstva v Avstriji, po svojej drugej ženi pa ni zapustil nobenih moških dedičev. Tako je štiriska versta preživela obe drugi ter zopet zedinila vse avstrijske dežele. Ustanovitelj te verste je vpeljal v istej nasledstvo po pervenstvu (1584).

Maksimilijan II.

(1564—1576.)

Maksimilijan II. je bil sicer zelo omikan vladar, a manjkalo mu je stanovitosti, lastnosti, ki je bila vladarju v onem času verskih preprirov in notranjih razpirtij posebno zelo potrebna. Udan je bil celo krivoverstvu in bati se je bilo, da bode k luteranstvu prestopil. Tega sicer ni storil, pa bil je v verskih stvareh tako poterpljiv, da so se luteranci kaj naglo množili po njegovih deželah. Dunajčanje so bili po večem luteranske vere. Pod slabo njegovo vlado razvila se je tudi ona mogočnost avstrijskih stanov, ki je bila pozneje deržavi

*) Rodovnik Habsburgovcev do odmrenja njih moškega zaroda:

Maksimilijan I. † 1519 zaročen z Marijo Burgundsko			
Filip Lepi, † 1506, mož Jovane Zblaznele.			
Elenora žena francosk. kralja Franca I.	Karl V. (I.) 1519—1556	Ferdinand I. (1556—1564)	Marija žena Ludovika Ogorsk.
Filip II. (1556—1598)		Maksimilijan II. Ferdinand † 1576	Karl † 1590
Don Carlos	Filip III. (1598—1621)	Rudolf II. Matijaš Maks Albreht † 1612 † 1619 † 1618 † 1621	Ferdinand II. Leopold † 1637 1633
Ana žena francosk. kralja Ludovika XIII.	Filip IV. (1621—1665)		Ferdinand III. † 1657
	Marija Terezija žena Ludovika XIV.	Margarita Terezija žena Leopolda I.	Karl II. † 1700
			Leopold I. † 1705
		Marija Antonija,	Jožef I. Karl VI. † 1711 † 1740
			Marija Terezija.

tako pogubljiva. Na Nemškem, kjer so se katoličani in protestantje na državnih zborih neprestano prepirali zaradi cerkvenih posestev, Maksimilijan ni imel dosta vpliva.

Pod njegovim vladarstvom se je ponovila vojska s Turki in sicer zaradi mesta Szatmara, ktero je bil Jovan Sigismund Zapoljski nenadoma vzel avstrijskemu vladarju. Zato je Maksimilijan II. poslal vojske na Ogersko ter si je v kratkem podvergel vse Potisje. Te zmage so prestrašile Solimana, tako da je prihitel z 80000 vojščaki Zapoljskemu na pomoč. Namenil se je bil znova napasti Dunaj, a njegove čete je ustavil slavni Hervat Nikolaj Zrinjski pred terdnjavo Siget (1566). Soliman jo je začel oblegovati in naskakovati, pa še predno je bila terdnjava vzeta, umrl je sultan. Nasledoval mu je njegov sin Selim II., ki je vojski toliko časa zakrival smert svojega očeta, dokler se ni polastil terdnjave.

Ko je junaški Nikolaj Zrinjski moral turškim janičarom prepustiti razsuto novo in staro mesto Siget, umaknil se je v terdnjavo. Zastonj ga je skušal sultan podkupiti, da bi bil izdal terdnjavo, zato jo je naskakoval s hujšo silo. Kar je začela terdnjava goreti. Nikolaj Zrinjski je previdel, da ni nobene nade dalje braniti se silovitih Turkov, ter se je praznično oblekel in je z ostalo posadko napadel sovražnike. Umrli je z vsemi svojci junaške smerti. V največi radosti so Turki derli v grad, kar se v smodnišnici zažge strelni prah, razžene grad, ter pokonča okoli 3000 janičarov.

Sultan Selim se ni upal dalje vojskovati, ker je bila turška vojska le pred malim Sigetom izgubila okoli 20000 vojščakov, in je z Maksimilijanom sklenil osemletno premirje. Oba sta obdržala svoja posestva, cesar se je pa tudi zavezal sultanu vsako leto plačati 30000 cekinov davščine (1568).

Ko je Jovan Sigismund Zapoljski umrl leta 1571., izvolili so erdeljski stanovi njegovega ministra Štefana Batorija za svojega kralja. Ta je poslej Erdeljsko prepustil svojemu bratu (Krištofu Batoriju), sam pa je bil izvoljen za kralja poljskega (1574).

Rudolf II.

(1576—1612.)

Maksimilijan II. je zapustil šest sinov: Rudolfa, Ernsta, Matijo, Maksa, Albrehta in Venčeslava. Najstarejši med njimi Rudolf II. mu je nasledoval na Avstrijskem, Češkem in Ogerskem ter je bil tudi na Nemškem izvoljen za cesarja. Ta slabotni vladar se je skoro izključljivo pečal z znanstvi in umetnostmi (alhimijo, astrologijo in astronomijo, slikarstvom itd.), za ktere je bil strastno navdušen. Pri tem pa je zanemarjal vse više dolžnosti in opravila vladarska ter je tako provzročil, da so velike nerednosti se vrinile v državno upravo. Ljudstvo so tlačili in zatirali sebični uradniki. Ker je sam večkrat

terpel veliko pomanjkanje, čuditi se ni, da so bili vojaki brez vsake plače.

V verskih rečeh pa cesar Rudolf ni bil tako poterpljiv, kot njegov oče ter je zopet odpravil versko svobodo, katero je bil Maksimilijan II. protestantom podelil. Zarad tega so se Ogri uperli, ravno oni čas, ko se je bila vojska s Turki ponovila (1592). V teh homatijah je vendar Rudolfu šlo sperva vse po sreči in zgodilo se je celó, da mu je erdeljski knez Sigismund Batarij za 50000 cekinov letne plače odstopil Erdeljsko. Pa cesar si ni znal ohraniti dežele, ker so se Erdeljci uperli zoper preostrega cesarjevega namestnika in Štefana Botskaja izvolili za svojega kneza. Ker je erdeljske vstajnike podpiral tudi turški sultan, imenoval je Rudolf svojega slavohlepnega brata Matijo za deželnega poglavarja na Ogerskem ter mu je izročil vojsko zoper Erdeljce in Turke. Pa tudi ta ni mogel dosta opraviti. V dunajskem miru, ktereга je v imenu cesarja Rudolfa s sovražniki sklenil, moral je Botskaju in njegovim moškim dedičem prepustiti Erdeljsko in več ogerskih okrajev, protestantom pa podeliti popolno versko svobodo. Turki so ohranili svoja posestva na Ogerskem, pa odpovedali se zahteve letnega davka (1606).

Ker se Rudolf za vse te dogodke še zmenil ni, postavili so Habsburgovci nadvojvoda Matijo za glavarja svoje hiše. To je cesarja tako razserdilo, da dunajskega miru z Botskajem in Turki, ki je kraljevo oblast na Ogerskem tako zeló prikrajšal, še poterditi ni hotel ter je nemški deržavni zbor prosil pomoči zoper svoje sovražnike. Ker si je tudi prizadeval nasledstvo v avstrijskih deželah pribaviti štirski versti, razperl se je ž njim nadvojvoda Matija po polnem ter se je zavezal s stanovi ogerskimi, moravskimi in avstrijskimi. Potem je nadvojvoda derl z vojsko na Češko ter je prisilil cesarja, da mu je v liebenski pogodbi odstopil Avstrijsko, Moravsko in Ogersko (1608). Ker so protestantovski stanovi Matiji največ pripomogli k temu uspehu, podelil jim je v Avstriji iste pravice in svoboščine (zlasti verske), ktere so bili ogerski stanovi uže v dunajskem miru zadobili. To protestantovske stanove na Češkem tako izpodbudi, da se tudi oni oglašé s svojimi terjatvami. Da bi tudi te dežele ne izgubil, podelil jim je Rudolf v tako imenovanim „veličanstvenem pismu“ popolno versko svobodo in pravico nove šole in cerkve ustanavljati; prepustil jim je tudi praško vseučilišče in konsistorij (1609). Iste verske pravice in svoboščine je moral cesar tudi Slezijancem privoliti. Pa le malo časa je bil mir med bratoma. Rudolf je bil prehudo razžaljen in Matijeva neizmerna vladohlepnost le nekoliko zadovoljena. Rudolf je zbiral na skrivnem vojake ter je hotel z njimi Čehom veličanstveno pismo zopet odvzeti in nadvojvodi Leopoldu iz širske verste nasledstvo na Češkem pridobiti. Vsled tega so se uperli češki stanovi ter poklicali Matijo na pomoč zoper roparske cesarjeve čete. Matija je priderl znova z močno vojsko na Češko ter je primoral cesarja, da mu je tudi Češko, Lužice in Slezijo odstopil (1611).

S češkega prestola pahnen se je po polnem zapuščeni Rudolf obernil do Nemcev ter jih v državnem zboru v Norimbergu prosil pomoči; pa smert ga je rešila novega poniževanja in novih zadreg.

Ustanovljenje protestantovske unije in katoliške lige na Nemškem; prepir za dedščino julijsko. Nemški protestantje so se veselili prej omenjenih prepirov v avstrijskih deželah, ker so toliko škodili habsburški rodovini in katoliški cerkvi, pa mnogo koristili luterancem. Najbolj po godu so bili anhaltskemu knezu Kristijan, ki je s francoskim kraljem Henrikom IV. skušal združiti protestantovske kneze v posebno zavezo. Njegove namene je posebno pospeševal bavarski vojvoda Maksimilijan, ki se je bil polastil mesta Donauwörta. Prestrašeni protestantovski stanovi so v maju leta 1608. v Ahausenu sklenili tako imenovano „unijo“ („edinstvo“), ktere načelnik je bil Friderik, izborni knez palatinski. Nje namen je bil braniti verske in državne pravice protestantovskih stanov. Katoliški knezi, zlasti pa škofje, so se prestrašili, ker so dobro vedeli, da bi knez anhaltski rad prestvaril vse verske razmere na Nemškem, ter so sklenili tako imenovano „katoliško ligo“ („zavezo“), kateri načelnik je bil kaj spretni Maksimilijan, vojvoda bavarski (1609). Tako ste si na Nemškem napeto nasproti stali stranki katoliških in protestantovskih stanov ter ste zgrabili za orožje, ko je bilo treba poganjati se za imenitno julijsko dedščino.

Najimenitnejše katoliško vojvodstvo v severozahodni Nemčiji je bilo julijsko - klevsko. Ko je zadnji vojvoda Jovan Viljem umrl brez dedičev (1609), poganjala sta se brandenburški in neuburški knez kot bližnja sorodnika za dedščino. Cesar je hotel vojvodstvo kot izpraznjen državni fevd pridobiti ter se je opiral na katoliško ligo. Ona dva protestantovska kneza sta iskala pomoči pri protestantovski uniji, ki se je zavezala s francoskim kraljem Henrikom IV. Ker pa je bil francoski kralj umorjen (1610), ni se začela vojska med strankama; razperla sta se pa protestantovska kneza zaradi dedščine. Volbenk Viljem, knez neuburški, prestopil je h katoliški veri ter je zadobil pomoč katoliške lige, luteranski knez brandenburški (Jovan Sigismund) je prestopil h kalvinski veri ter je pridobil za se protestantovsko unijo in pa kalvinske Nizozemce. Ker je bil med tem cesar Rudolf umrl, pogodila sta se nasprotna pretendenta ter si razdelila dedščino (1614).

Matija

(1612—1619)

je bil po smerti Rudolfovej izvoljen na cesarski prestol nemški, na katerem pa ni bil srečnejši od svojega brata. S početka so mu dajale mnogo opravila erdeljske homatije. Sultan je bil namreč zaradi neizplačanega davka odstavil Štefana Batorija ter Betlen Gaborja za kneza izvolil (1613). Po nasvetu svojega najimenitnejšega ljubljenca, dunaj-

skega škofa in kardinala Klezela je sklical cesar „občni stanovski zbor“ iz svojih čeških, ogerskih in avstrijskih dežel v Linc (1614) ter ga je prosil pomoči zoper Turke. Stanovi so mu odločno odbili prošnjo in Matija je bil prisiljen premirje s Turki za 20 let podaljšati, Betlen Gaborju pa Erdeljsko prepustiti (1615).

Ker je bil Matija uže prileten in brez otrok, posinil je nadvojvodo Ferdinanda iz štirске verste ter ga odločil za svojega naslednika. Čehi so ga kronali v Pragi, Ogri pa v Požunu. Dasiravno je Ferdinand pri tej slavnosti obema narodoma s prisego poterdil njijine državljanske in cerkvene pravice in svoboščine, vendar protestantje temu vzrejencu očetov jezuitov niso dosta zaupali. Mati njegova, neka bavarska kneginja, je bila silno vneta katoličanka. „Rajši“, je blezo rekla, „pobegnem z beraško palico iz Štirskega, kot da bi v njej terpela krivoverce“. Isti serd zoper protestante je vdihnila tudi svojemu sinu Ferdinandu, ktereга je izročila očetom jezuitom, da so ga na svojem vseučilišči v Ingolstadtu na Bavarskem odgojevali. Na božji poti k Mariji devici v Loretti obljubil je slovesno ves čas svojega življenja bojevati se zoper krivoverce. In tudi poslej je največ vpliva nanj imel jezuit Lamormain.

Tem menj so zaupali česki in avstrijski protestantje izvoljenemu kralju Ferdinandu, ker jim je znano bilo, kako ostro je ta v verskih stvareh nepoterpljivi in prenapeti vladar na Štirskem, Kranjskem in Koroškem ravnal ž njihovimi soverniki, kterim je bil vse od svojega očeta Karla jim podeljene pravice zopet vzel. Česki stanovi so skušali se združiti s stanovi drugih avstrijskih dežel, da bi tem lažje ohranili svoje pravice in kljubovali svojemu kralju. Ker jim je ta žugal vzeti verske svoboščine, širila se je med njimi splošna nezadovoljnost, iz ktere je nastala kmalu očitna vstaja. Ta je sprožila ono pogubljivo vojsko, ki je polnih 30 let pokončavala in s kervjo namakala vse osrednje evropske dežele.

Tridesetletna vojska (1618—1648)

a) Češko-palatinska vojska.

(1618—1623.)

Tridesetletna vojska se je začela na Češkem z vstajo protestantovskih stanov. Česki protestantje so si namreč na cerkvenih tleh sezidali dve novi cerkvi, eno v Brunovem, drugo v Klostergrabu. Temu početju sta se uperla nadškof praški in opat brunovski, ki sta bila posestnika prej imenovanih mest; in nadškof praški je dal cerkev v Klostergrabu zapreti, opat pa cerkev v Brunovem porušiti.

Zarad tega so se protestantje pritožili pri cesarji Matiji, češ, cerkvena oblastnika sta razžalila po veličanstvenem pismu zagotovljene jim verske pravice in svoboščine. Pa cesar je zavernil njih krivično pritožbo. Ko se je bilo to razglasilo po deželi, nastal je velik hrum. Protestantovski stanovi so se kljubu cesarjevi prepovedi zbrali v Pragi, napadli so kraljevi grad ter jim nevšečna cesarska namestnika Jaroslava Martinica in Viljema Slavato kakor tudi njihuj tajnika Fabricija Platerja skozi okno vergli (1618). Po sreči se ti možje niso nič poškodovali. Vstajniki so se zdaj polastili verhovne oblasti ter jo izročili tridesetim vodjam, katerim načelnik je bil Viljem Rupski. Iz dežele so pregnali jezuite, svoje največe nasprotnike in zbrali primerno veliko vojsko ter jej za poveljnika dali grofa Matija Turna (ki je bil slovenske kervi in na Goriškem doma). Potem so razdraženi stanovi Ferdinandu vzeli prej priznано nasledstvo ter se s pomočjó nemških protestantov polastili cele češke dežele razven Budejevic. Prihitel jim je bil namreč grof Ernest Mansfeld, poveljnik protestantovske zaveze (unije), na pomoč, vzel je mesto Pelzenj ter cesarska vojskovoda Buquoi-a in Dampierra premagal in iz dežele pregnal. Zmagoviti vstajniki so se uže bližali avstrijskim mejam, ko je nenadoma umerl cesar Matija (20. sušca 1619) zapustivši državo v največi nevarnosti.

Ferdinand II.

(1619—1637.)

Ko je Ferdinand II. nastopil vladarstvo, bil je v največi zadregi. Češki stanovi ga niso hoteli za kralja spoznati in grof Matija Turn je z vstajniki priderl celó na Avstrijsko ter je Dunaj oblegal. Erdeljski knez Betlen Gabor je bil od protestantovskih stanov ogerskih izvoljen za kralja ter je zmerom bolj razširjal svojo oblast po Ogerskem; tudi ta se je z močno vojsko uže bližal avstrijskim mejam. Pri vsem tem so se uperli še protestantovski stanovi avstrijski ter derli v cesarski dvor in tirjali od neustrašljivega Ferdinanda cerkvenih in državljanskih pravic. Pa v rzsodilnem trenutku je prijezdil Saínt-Hilair s polkom oklopnikov (kirasirjev) ter je razpodil prederzne protestantovske stanove in rešil cesarja velike nevarnosti. Na njegovo srečo se tudi Betlen Gabor ni združil z Matijo Turnom, ki se je moral zarad pomanjkanja vojaške moči verniti na Česko. V tem času je šel Ferdinand v Frankobrod (na Menu), kjer ga je večina izbornih knezov izvolila za nemškega cesarja. H kratu so se

pa zbrali stanovi čeških dežel (Češko, Moravsko, Slesko in Lužiško) v Pragi ter so odstavili Ferdinanda in za svojega kralja izvolili Friderika, izbornega kneza palatinskega in načelnika protestantovske zaveze (unije). Zastonj ga je njegova mati Barbara svarila, naj se ne druži z uporniki zoper cesarja; rajši se je dal pregovôriti svoji častilakomni ženi Elizabeti, hčeri angleškega kralja Jakoba I., ter je prevzel češko krono. — Pa tudi cesar Ferdinand ni bil po polnem zapuščen. Ž njim je potegnila španska versta habsburške rodovine (kralj Filip III.), s katero je zarad vojske sklenil posebno pogodbo; pristopila mu je katoliška liga s svojim načelnikom, mogočnim Maksimilijanom, vojvodom bavarskim, kateremu je zastavil Gorenjo Avstrijo; in pridružil se mu je celó izborni knez saksonski, kateri je kot načelnik luterancev bil največi nasprotnik kalvinskega grofa palatinskega.

Friderik Palatinski je le malo časa vladal na Češkem. Priljubiti se ni znal Čehom, ki so ga hmalu jeli čertiti zarad njegovih malovrednih tovarišev, še bolj pa zarad ostrosti, s katero je skušal širiti kalvinsko vero. Kar je Maksimilijan Bavarski leta 1620 z vojsko priderl skozi Gorenjo Avstrijo na Češko, ter je gnal vstajnike od Budejevic do Prage, kjer jih je na Belej gori po polnem premagal (8. septb. 1620). S to odločilno bitko se je končalo vladarstvo „pozimskega kralja“ Friderika, ki je prek Nemčije bežal v Holandijo.

Vsa Češka se je morala zopet Ferdinandu podvreči. Ta je zdaj strahovito kaznoval odpadnike, zlasti začetnike češkega upora. Nekatere (27) je dal usmeriti, druge pa je iz dežele pregnal ter njihovim rodovinam vzel vse premoženje. Veličanstveno pismo je lastnoročno raztergal, protestantom vzel vse pravice in svoboščine in jezuite zopet poklical v deželo. Ti so z vojaki hodili po mestih in vaseh ter zalezavali svoje nasprotnike. Pri tej priliki so pokončali tudi vse češko slovstvo, ki se je bilo zadnjih 100 let kaj hitro razvilo. Iz serditosti do luteranstva so požgali in uničili vsako v češčini pisano knjigo, če prav ni bila verskega zaderžaja. — Češka dežela, prej cvetoča in bogata, je po bitki na Beli gori propadla in ubožala ter vso politično važnost izgubila.

Ferdinand je Lužice, ktere mu je bil Janez Jurij, izborni knez saski, s Slezijo vred zopet podvergel, zastavil temu knezu, pozneje pa v praškem miru (l. 1635) po polnem odstopil. Z Betlen Gaborjem je cesar sklenil mir v Mikulovem na Moravskem (1612). V tem mu je prepustil Erdeljsko in sedem ogerskih županij, Betlen Gabor pa se je odpovedal naslovu in časti ogerskega kralja. Ogrom in Slezijancem je poterdil njih državljanske in verske svoboščine, po drugih deželah pa je jel preganjati in zatirati krivoverce.

Upornega Friderika Palatinskega je cesar izobčil in s Španci vred posedel njegove dežele. Res so se grof Ernest Mansfeld, mejni grof Jurij Badenski in Kristijan Brunšviški siloma potegovali za izobčenega kneza izbornika, a ker drugi protestantovski zavezniki niso ničesar zanj storili, pokončali so Španci in Tilly, vojskovod katoliške lige, njih vojske ter si Palatinsko po polnem podvergli. Cesar je dal Palatinat z izborno pravico in častjo vojvodi Maksimilijanu Bavar-skemu ter je svojej hiši rešil zastavljeno Gorenjo Avstrijo (1623).

2) Danska vojska.

(1625—1629.)

Žalostna osoda palatinskega grofa Friderika in nepričakovano množenje in krepčanje avstrijsko-habsburške moči je jako prestrašilo in vznemirilo protestantovske stanove v dolnji Saksoniji, katere okrajni glavar je bil danski kralj Kristijan IV. Sklenili so zavezo in se oborožili zoper cesarja. Kristijan IV. je mislil s to vojsko svojemu sinu ohraniti pridobljena cerkvena posestva v severni Nemčiji ter Frideriku znova pribojevati Palatinsko. Zato ravno so ga podpirali Holandci in Angleži z denarjem; pridobili so tudi Betlen Gaborja, Avstriji neutrudnega sovražnika, da je njim v korist ponovil vojsko na Ogerskem. Vendar je tudi v tej vojski zmagal Ferdinand II., kteremu je poleg ligine vojske preslavni vojskovod Albrecht Waldstein ali Wallenstein na noge spravil še posebno močno vojsko.

Albrecht Waldstein je bil iz staročeške rodovine ter je bil sperva luteranske vere. Ker so mu starši prezgodaj umerli, izročil je neki katoliški stric dečka jezuitom v Olomuci, kjer je prestopil h katoliški veri. Učil se je na raznih vseučiliščih, med temi tudi v Padovi, kjer mu je astrolog Seni prerokoval slavno bodočnost. Izučen potoval je v razne dežele. Potem je postal vojak in se je odlično vojskoval za Ferdinanda, vojvodo štirskega zoper Benečane, in poslej v češkej vojni zoper protestante in Betlen Gaborja. Poročil se je z bogato vdovo Lukrecijo Nikesino Landeško. Ko je cesar Ferdinand po očitni dražbi prodajal vstajnikom vzeta posestva na Češkem, nakupil jih je bogati Waldstein premnogo, med drugimi tudi grajščino Friedland, po ktorej je poslej dobil naslov vojvoda friedlandski. Vse grajščine so mu nesle okoli 800.000 forintov na leto. Bogati in bistrournni mož je silno hlepel po visoki časti. Da bi se povzdignil do nje, dobro mu je bilo vsako sredstvo. V vseh vojaških stvareh je bil posebno zveden in tako izkušen, da je uredil najbolj razuzdane čete najetih vojščakov; a ni jih znal samo urediti, ampak znal jih je tudi navdušiti za svoje namene in jih navezati na svojo osebo. Zato so se ga tako bali vsi njegovi nasprotniki. Povsodi je ravnal brezob-

zirno in neodvisno, le v enej stvari se je udal svojemu času, namreč veroval je na neko skrivnostno moč v naravi ter je mislil, da so vsi dogodki odvisni od stanja in tekanja zvezd na nebu. Zato sta bila preslavni zvezdoslovec Kepler in njegov astrolog Seni v vsakem imenitnem položaji njegova najimenitnejša svetovalca.

Ta cesarski polkovnik (Waldstein) je v začetku danske vojske rešil cesarja iz vseh zadreg. Ponudil se mu je, da bode nabral 40000 vojščakov in jih brez državnih stroškov vzderžal. Cesar mu je to privolil, dasiravno je Waldstein zahteval neomejeno nadpoveljništvo črez nabrano vojsko. In res, komaj je bil Waldstein udaril na boben, prihiteli so od vseh strani bojaželjni in ropahlepni možje ter se v ogromnem številu zbrali pod njegovo zastavo. Vzderževal je svojo vojsko s tem, da je po izgledu palatinskega vojskovoda Ernsta Mansfelda dovolil svojim vojščakom svobodno ropati in pleniti po vsakej deželi, slednjič celó po prijateljski.

Tilly, hrabri vojskovod katoliške lige, je šel nad Kristijana Danskega, ter ga premagal pri Lutru na Barenbergu v Brunšviškem (1626) in pregnal v Holsteinsko. Med tem je cesarski vojskovod Waldstein napadel Ernsta Mansfelda, ter ga pri Desavi na Labi premagal (1626). Mansfeld se mu je umaknil skozi Slesko na Ogersko, kjer se je hotel zediniti z Betlen Gaborjem. Waldstein je šel za njim vendar se na Ogerskem ni bojeval z Gaborjem, ker se je ta jel pogajati s cesarjem. Zato je Ernest Mansfeld zapustil Ogersko ter je šel v Dalmacijo z namenom, od tam se odpeljati na Angleško; a v Dalmaciji, ne daleč od Spleta, ga je smert prehitela. Stojé, na dva častnika naslonjen in v celej vojaškej opravi je junak izdihnil junaško svojo dušo.

Vernivši se je Waldstein posedel Slesko in poslej se združil z Tyllyjem. Oba preženeta danskega kralja črez Šlezvig in Jutlandijo na otoke; potem se je Waldstein obernil v Meklenburg in je pregnal vojvodi, Kristijanova zaveznika, iz dežele. Cesar mu je vojvodstvo meklenburško dal v državni fevd. Takrat je Waldstein mislil izpeljati jako derzne načerte. Kot „poveljnik Baltiškega in Nemškega morja“ hotel je cesarjevo oblast razširiti tudi črez severno Evropo. Zato je posedel Pomorjansko in je Poljakom poslal nekaj vojščakov v pomoč zoper Švedce. Jel je tudi oblegati močno terdnjavo Stralsund, pa hrabri meščani, podpirani od švedskega kralja, so tako srečno odbijali vse naskoke, da je bil Waldstein prisiljen, po štirimesečnem prizadevanji odstopiti od oblege, če prav je prej izustil ošabne besede: „Vzeti hočem Stralsund, če bi bil tudi z verigami na nebo priklenen.“

Da bi Švedce po polnem osamil, sklenil je cesar s ponižanim Kristijanom IV. mir v Ljubeku (l. 1729); v tem je danski kralj nazaj dobil vse svoje dežele, pa moral je odpovedati se vsaki zavezi s cesarjevimi sovražniki in obljubiti, da se ne bode nikdar več vtikal v nemške zadeve. Isti čas je Ferdinand zaterl luteranstvo v Gorenji in Dolenji Avstriji.

Po tej nepričakovani zmagi nad protestanti zbudila se je cesarju želja, katoliški cerkvi pridobiti zopet poprejšnjo oblast in edino veljavo po vsem Nemškem. Naslanjaje se na verski mir avgsburški (1555) izdal je cesar poseben ukaz, imenovan „povračilni razglas“ (1629), po katerem naj bi protestantje katoliški cerkvi poverili vsa ona posestva, ktera so jej bili vzeli po pasovski pogodbi (1552); po istej pogodbi naj bi uživali versko svobodo le verniki avgsburške veroizpovedi, ne pa kalvinci ali reformirani protestantje. Izveršitev tega razglasa je izročil Ferdinand Waldsteinu, ki pa je s svojimi surovimi in roparskimi vojščaki tako zelo nadlegoval protestante in katoličane, da so ga jeli v obče sovražiti. Sedaj so ga protestantje tem bolj čertili, ker so se pred njim bali za svojo vero in svoja posestva. Nekteri so celo mislili, da bode mogočni Waldstein zaterl vso samostalnost državnih knezov ter jih po polnem podvergel cesarski oblasti. V tem strahu so se protestantovski knezi zedinili z načelnikom katoliške lige, z veljavnim Maksimilijanom Bavarskim, ter so prisilili cesarja v državnem zboru rezenskem (Regensburg), od Waldsteina odstavi od vojskovodstva (1630). K temu sta kneze posebno podpihovala dva francoska poslanca, (eden teh je bil slavn kapucinec Jožef), ki sta tudi delala na to, da bi se neki razpor med cesarjem in Francijo v Italiji poravnal Francozom v korist. Temu zahtevanju se cesar ni dolgo upiral, ker bi bil rad pridobil kneze, da bi bili njegovega sina (Ferdinanda) izvolili za rimskega kralja. Zato je dejal Waldsteina iz službe in tako izgubil svojega najboljšega vojskovoda ob času, ko bi ga bil najbolj potreboval.

Waldstein se ni nikakor upiral, ampak je šel na svoja posestva na Češkem. Tu je po kraljevski živel ter je kakor razžaljeni Ahil v svojem šatoru čakal ure, ko ga bode cesar zopet prosil pomoči. In ta ura se je naglo približala, kajti isti mesec, katerega je bil Waldstein odpuščen, prišel je švedski kralj Gustaf Adolf z mogočno vojsko na Nemško.

3) Švedska vojska.

(1630—1635.)

Gustaf Adolf se je nadejal, da bode svojo oblast razširil črez Baltiško morje; temu se je bil ustavil Waldstein, ki ga je tudi s tem zelo razžalil, da je meklenburška vojvoda, sorodnika švedskega kralja, pregnal iz dežele ter s posebnim kerdelom podpiral Poljake

v vojski zoper Švedce. Ker je bila Nemčija razcepljena med toliko knezov, upal je tudi švedski kralj prisvojiti si marsikako pokrajino. Na vojsko zoper cesarja ga je izpodbadal tudi francoski minister kardinal Richelieu, neutrudni sovražnik habsburške moči, in mu je po posebni pogodbi obljubil z denarjem podpirati švedsko vojsko. Nekoliko ga je pa k tej vojski naganjala tudi želja braniti luteransko vero, takrat tako tlačeno od mogočnega Ferdinanda II., za katero je Gustaf Adolf tudi poslej se kazal posebno vnetega. Iz teh vzrokov posebno je šel švedski kralj s 15000 možmi na Nemško (20. junija 1630). Pri Greifswaldu na Pomorskem je stopil na suho ter je pregovoril vojvodo Bogoslava po smerti mu zapustiti svojo deželo. Ko je hotel iti proti jugu, ustavil se mu je njegov svak, protestantovski izborni knez brandenburški, ktere ga pa je po dolgem pogajanji in žuganji pridobil za se. Prostovoljno sta mu pritegnila le dva državna stanova, knez hesenkaselski in mogočno državno mesto Devin na Labi.

Skupna nevarnost je zdaj zedinila katoliške kneze zopet s cesarjem in slavni Tilly je prevzel poveljništvo vojske katoliške lige. Podpoveljnik njegov je bil Pappenheim, slavni načelnik konjenikov. Ta dva katoliška poveljnika sta se bila obrnila proti Devinu, da bi ga prisilila sprejeti in izvršiti „povračilni razglas“. Dolgo časa se je mesto branilo njiju naskokom, ker pa ni dobilo nobene pomoči niti od nemških protestantov, niti od švedskega kralja, sta ga ligina vojskovoda vzela in po polnem razrušila (20. maja 1631). Med tem ko so vojščaki ropali po mestu, vnel se je na več krajih ogenj ter je pokončal cvetoče mesto. Po tem je šel Tilly nad izbornega kneza saksonskega, da bi ga strahoval in prisilil odločno postaviti se na cesarjevo stran. V tej zadregi se je knez saksonski obrnil do švedskega kralja ter ž njim sklenil zavezo. Gustaf Adolf je bil takrat ravno sklenil pogodbo z brandenburškim knezom ter je nagloma derl v Saksonijo, kjer je na Širokem polji (Breitenfeld) pri Lipskem po polnem potolkel Tillyja (17. septb. 1631).

Ta slavna zmaga je švedskemu kralju privabila mnogo zaveznikov ter mu odperla pot v zahodno in južno Nemčijo. Cesar je bil po odstopu Waldsteina izgubil svojo vojsko, ki se je razšla na vse vetrove. Ostale mu čete pa še Češkega niso mogle braniti, ktero je izborni knez saksonski na povelje Gustafa Adolfa zdaj napadel; prišel je celó v Prago, a tu posebne škode ni storil cesarju. Kralj sam je šel proti zahodu ter je poplaval s krdeli svojimi Turingijo in frankovske pokrajine do Rena, zlasti pa dežele katoliških knezov. Takrat je blezo mislil, da mu je mogoče Habsburgovcem vzeti cesarsko krono in jo sebi na glavo dejati. Potrebno se mu je zdelo pogaziti še na-

čelnika katoliške lige, izbornega kneza Maksimilijana Bavarskega; potem bi mu bila pot v Avstrijo odpereta. Spomladi leta 1632 se je približal reki Liki, da bi prestopil meje bavarskega vojvodstva. Na tej reki se mu je hrabri Tilly še enkrat uperl; a bil je hudo ranjen ter je kmalu potem umerl. Gustaf Adolf je sedaj posedel vse Bavarsko ter je prek Avgsburga prišel slovesno v glavno mesto Monakovo.

Nevarnost za Avstrijo in cesarja je bila velika; v tej se je Ferdinand zopet spomnil Waldsteina, nekdanjega zmagovitega svojega vojskovoda. Ta je po kraljevski živel na svojih posestvih na Češkem. Delal si je za bodočnost najderznejše načerte, ktere zveršiti so mu zvezde na ponočnem nebu obetale. Povsod je imel svoje skrivne poročnike, ki so mu naznanjali o vseh dogodkih po avstrijskih in nemških deželah. Nikakor ni bil iznenadjen, ko ga je Ferdinand kmalu po bitki na Širokem polji pozval, naj bi nabral novo vojsko. Pa Waldstein se je s prva nalašč izgovarjal z boleznijo ter se le po dolgem prošnji odločil vojsko nabirati. Ker je bil zmerom priljubljen vojščakom, derli so ti skup na prvi njegov glas. Ko je bila zbrana vojska, pisal je cesarju za poveljnika. Znova ga je moral cesar prositi, naj sam prevzame nadpoveljništvo (1632). Po dolgem razgovarjanji prevzel je Waldstein nadpoveljništvo, a cesar mu je moral podpisati najterdejše pogoje. Waldstein je prevzel nadpoveljništvo z neomejeno oblastjo. Le nadpoveljnik sam je mogel posestva jemati nasprotnikom, kaznovati in k smerti obsojati, pomiloščeovati in obdarovati. Niti cesar, niti rimski kralj se nista smela pri vojski pokazati, še manj pa jej zapovedovati. Za plačilo mu je zagotovil cesar eno avstrijsko dedovino in nadfevdno oblast črez vse dežele, kterih se bode Waldstein polastil. Po takem priznana mu oblast ni bila manjša od cesarske.

Waldstein je s svojo vojsko najprej nagloma pregnal Saksonce iz Češkega; potem je prekoračil Češki les (Šumavo) ter je šel na Frankovsko in se je pripravljaj vzeti Norimberk. Da bi mesto rešil, prišel je nagloma Gustav Adolf ter se je tik njega utaboril. Njemu nasproti utaboril se je tudi Waldstein. Tako sta si več tednov nasproti stala najimenitnejša vojskovodja tedanjega časa. Pomanjkanje živeža je na zadnje napravilo Gustav Adolfa, da je napadel svojega nasprotnika, a Waldsteinovci so kervavo odbili naskok švedskega kralja. Nejevoljen je kralj z razdraženo vojsko zapustil tabor ter se je obernal na Bavarsko. Waldstein pa je tabor zapustivši nagloma derl na Saksonsko, da bi kneza izbornika prisilil k cesarju prestopiti in da bi tam prezimoval s svojo vojsko. Švedski kralj je izprevidel nevarnost ter je šel za Waldsteinom na Saksonsko. In ko je slišal, da je Pappenheim z 10.000 konjeniki odšel na Vestfalsko, napadel

je Waldsteina pri Lützeniu (15. listop. 1632). V tej kervavi bitki so Švedci sicer zmagali, pa izgubili so svojega junaškega kralja, ki je smertno ranjen umerl. Tudi cesarska vojska je v tej bitki izgubila svojega najpogumnišega konjeniškega poveljnika Pappenheima, ki je, nazaj poklican, bil prišel še o pravem času, da je Waldsteina rešil pogina.

Gustaf Adolfova misel, mogočno protestantovsko cesarstvo ustanoviti na Nemškem, je izginila z njegovo smertjo in bilo je upati, da se bode enkrat sklenil zaželeni mir. Pa Francozom se še ni zdela Avstrija tako oslABLJENA in ponižana, da ne bi mogla ovirati njih razširjanja proti Renu. Bilo je tedaj posebno Francozom v korist, da bi se vojska nadaljevala, zato je Ludovik XIII. (minister Richelieu) še dalje z denarji podpiral švedsko vojsko. Verhovno poveljništvo črez švedsko vojsko sta dobila Bernard Weimarski in Gustav Horn; Axel Oxenstierna, previdni švedski kancelar, pa je vodil diplomatska opravila pri tem podvzetji. V Heilbronu je ta premeteni kancelar z jugonemškimi protestanti sklenil zavezo (1633), po kateri so vojskovanje po polnem prepustili Švedcem.

Sedaj je začel Waldstein jako sumljivo se vesti; med tem ko so Švedci po Nemčiji razgrajali, ostal je mirno na Češkem, kamor se je bil po bitki pri Lützeniu umaknil. Še le po leti 1633 je šel v Slezijo ter je iz dežele pregnal sovražnike; pri tej priliki je bil vjel tudi grofa Matija Turna, kar je dunajskemu dvoru napravilo posebno veliko veselje; a Waldstein ga je izpustil. Potem se je znova vernil na Češko ter je tu ostal mirno in je le od daleč opazoval, kako je spretni švedski vojskovod Bernard Weimarski preganjal in pritiskal Maksimilijana, izbornega kneza bavarskega. Ko je Bernard se siloma polastil Reznega (Regensburg) ter se bližal avstrijski meji, ganil se je Waldstein ter šel v Gorenji Palatinat; pa kmalu se je zopet vernil na Češko. Nad takim postopanjem se je začel dunajski dvor močno spotikati; in to tem bolj, ker so na Dunaji zvedeli, da se je Waldstein jel celo pogajati s Švedci, Saksonci in Francozi. Maksimilijan Bavarski, Waldsteinov najserditejši nasprotnik, je porabil to priliko ter je cesarjevega vojskovoda kot najnevarnejšega sovražnika cesarske rodovine začernil. In zares mislil je Waldstein odpasti od cesarja ter ga prisiliti k miru s protestanti, Švedci in Francozi; nakanil je uničiti Maksimilijana Bavarskega ter z njegovo deželo pridobiti Bernarda Weimarskega. Za se je blezo zahteval kraljevo krono češko. Manj naklonjen ko mu je bil dunajski dvor, tem derznejši je Waldstein postajal. Ko je cesar za infanta španskega zahteval, naj mu Waldstein da 6000 mož, sklical je Waldstein svoje častnike v Pelzenj ter jim je dal podpisati pismo, s katerim so se zavezali, zmerom mu zvesti ostati in zanj preliti zadnjo kapljo kervi (12. prosenca 1634). Cesar ga je zaradi tega znova odstavil ter nadpoveljništvo izročil izkušnemu grofu Gallasu. Ta je najprej na skrivnem pridobil več polkov in je še le 22. svečana 1634 v Pragi razglasil

cesarski ukaz. Med tem je šel Waldstein s svojimi zvesto mu udanimi polki v terdnjavo Heb (Eger), ktere poveljniku Gordonu je po polnem zaupal; tudi je bil v Hebu bliže Svedcem in Saksoncem, zaveznikom svojim. 24. svečana je prišel v terdnjavo ter se je ustanovil v svetovalnici. Naslednji večer (25. svečana) so od Buttlerjevih dragonarjev pri gostiji bili posekani naj zvestejši mu priverženci: Ilo, Tercky in Kinski; potem so morilci derli k Waldsteinu ter so ga v spalnici zabodli. Cesarjev zvesto udani polkovnik Buttler je le predobro razumel cesarjev ukaz, polastiti se vojvoda ali živega ali mertvega, ter je pridobil Gordona za se. Oba sta umorila izdajalca. Cesar k temu ni dal nobenega izrečnega povelja, pa odobril je storjeno in zasegel preobširna Waldsteinova posestva.

Po sreči niso Švedci porabili zmešnjave, ktera je po smerti Waldsteinovi bila v cesarski vojski. Verhovno poveljstvo je zdaj prevzel najstarejši sin Ferdinand (III.), kralj češki in ogerski, kteremu je izkušeni grof Gallas bil svetovalec. Ko je vojsko znova uredil, združil se je z Bavarci (kterim je bil poveljnik Jovan Wertski) ter je protestante pri Nördlingenu po polnem premagal (1634). Vsled te slavne zmage so protestantje jugozahodne Nemčije jeli pri Francozih iskati pomoči, izborni knez saksonski, najmogočnejši med protestantovskimi knezi, pa je sklenil s cesarjem praški mir (1635), po katerem se je izveršitev „povračilnega razglasa“ za 40 let odložila; tudi mu je cesar znova poterdil posest prej odstopljenih Lužic. Kmalu so k praškemu miru pristopili tudi drugi protestantovski knezi v srednji in severni Nemčiji razven Hessen-kasselskega.

4. Švedsko-francoska vojska.

(1685—1648.)

Po praškem miru so Francozje nehali biti skrivni sovražniki avstrijskemu vladarju in so začeli očitno vojsko zoper španske in avstrijske Habsburgovce. Strahovito so razuzdani vojščaki razsajali po raznih deželah. Ker jim skoro nikdar niso zaslužka redno izplačavali, ropali in plenili so, kamor koli so prišli, sedaj v sovražnej, sedaj v prijateljskej deželi. Kakor požrešne kobilice pokončavali so pokrajine ter jim s tem navadno še več škodile kot z ropanjem.

Bernard Weimarski je stopil v francosko službo ter je cesarjeve premagal pri Reinfeldenu in jim vzel terdnjavo Breisach. Zapustivši Nemčijo umaknil se je v svobodno grofijo (Franche Comté) Burgundsko, kjer je blezo kanil ustanoviti si samostalno kraljestvo med Francijo in Nemškim cesarstvom. Ko je leta 1639. nenadoma

umerl, rekli so, da so mu Francozje zavdali. Dosta nesrečnejša je bila cesarjeva vojska v severni Nemčiji, kjer jo je krepki švedski vojskovod Banér premagal pri Wittstocku (1636). Konca te vojske Ferdinand III. ni doživel, umerl je leta 1637, potem ko je malo tednov poprej svojemu sinu Ferdinandu III. bil zagotovil nasledstvo na cesarskem prestolu nemškem.

Ferdinand III.

(1637—1657.)

Za cesarja Ferdinanda III. so posedli Francozje Alzacijo in se po večem srečno bojevali v jugozahodni Nemčiji. Švedci so z bolevim Torstensonom dobili najpogumnejšega vojskovoda in so napadli Slesko in Moravsko; njih prednje čete so pretile celo Dunaju. Ko je v kervavi bitki na Širokem polji (Breitenfeld, 1642) premagal cesarjevo vojsko (z načelnikom Piccolominijem), moral je oditi v severno Nemčijo, kjer se je bila začela vojska med Švedci in Danci. Ko se je Torstenson z Danci pomiril, priderl je znova na Česko in je premagal cesarsko vojsko pri Jankovem (1645). Po tej zmagi se je prek Moravskega zopet napotil proti Dunaju, pa tudi takrat ni mogel nič opraviti, ker mu Rakoczy, veliki knez erdeljski, ni pripeljal obljubljene pomoči. Tudi je bil nadvojvoda Leopold Viljem, ki je bil Francoze črez Ren odgnal, prihitel Dunajčanom na pomoč in je prisilil Torstensona zapustiti avstrijska tla. Bolehni Torstenson se je kmalu potem odpovedal verhovnemu poveljništvu, katero je sedaj Švedec Wrangel prevzel. Ta se je združil s Francozi (Condé in Turenne) ter je šel na Bavarsko. Od ondod je priderl švedski podpoveljnik Königsmark celó na Česko in je siloma vzel praško predmestje Malo stran (1648). Med tem ko je oblegal Staro- in Novo mesto na desnem bregu Veltave, prišlo je iz Vestfalije veselo poročilo, da se je sklenil že dolgo želeni mir. Tako se je končala pogubljiva vojska na istem mestu, kjer se je bila sprožila pred tridesetimi leti.

Vestfalski mir (1648).

Ker so se nasprotniki dalje časa pogajali v dveh vestfalskih mestih, imenuje se ta mir vestfalski. Pogajalo pa se je med Francijo in Nemčijo v Monastru (Münster), med Švedci (in nemškimi protestanti) in cesarjem (in med nemškimi katoličani) pa v Osnabrücku.

1. V verskem oziru se je sklenilo: V bodoče imajo kalvinci ali verniki reformirane cerkve iste pravice in svoboščine kakor luteranci in katoličani. Krivoverci obderže vsa posestva, ki so jih do 1. prosenca 1624 vzeli katoliški cerkvi; kar so jih pa poslej vzeli, imajo jih katoličanom poverniti; isto leto velja tudi za jus reformandi raznih državnih stanov. Nobeden knez namreč ne sme svojih podložnikov, ki so bili n. pr. leta 1624. katoliške vere, siliti k luteranstvu ali kalvinstvu.

2. V državnem oziru se je edinost cesarstva po polnem razkropila. Državni stanovi so zadobili pravico zaveze sklepati med seboj in celó z inostranskimi državami. Pristavilo se je sicer, da te zaveze ne smejo biti zoper cesarja, državo in sedanje mirske določbe; pa tega pristavka se knezi navadno niso držali.

3. Kaj zeló so se premenile meje celega cesarstva in posameznih dežel. Francija je dobila avstrijska (habsburška) posestva v Alzaciji in popolno nadoblast črez škofije Metz, Toul in Verdun. Švedje so dobili Prednje Pomorjansko, Vismarsko, Bremensko in Verdensko; ker te dežele niso bile odtergane od cesarstva, vverstili so se med državne stanove. Privolili so jim tudi 5 milijonov tolarjev vojne odškodnine. — Izborni knez brandenburški je dobil Zadnje Pomorjansko in Devinsko (Magdeburško), Halberstatsko, Mindensko in Kaminsko (nekdanja cerkvena posestva). — Hessen-kasselski knez je dobil opatijo Hersfeldsko in 600.000 tolarjev vojne odškodnine. — Saksonski knez je dobil Lužice, v praškem miru mu izročene. — Bavarski knez je obderžal Gorenji Palatinat s častjo in naslovom izbornega kneza. — Sin in dedič pregnanega Friderika V. (Palatinskega) je dobil Dolenji Palatinat; cesar mu je tudi podelil čast in naslov izbornega kneza, tako da je odslej bilo 8 knezov izbornikov. — Švajca in Holandska ste bili po polnem odločeni od nemškega cesarstva ter kot samostalni državi priznani.

Skandinavske dežele.

1. Dansko.

Zadnji kralj kalmarske unije je bil Kristijan II. Njegovo samosilstvo (klanje v Stokholmu 1520) je Švedce tako razdražilo, da so se mu uperli in si priborili državno neodvisnost. Na Danskem je Kristijan II. podpiral luteranstvo, da bi tem lažje zaterl vse cerkvene in posvetne oblastnike. Potem ko je bil on pregnan sta tudi naslednika podpirala luteranstvo, ki je s časom po polnem izpodrinilo

katoliško vero. Nesrečen je bil kralj Kristijan III. v vojski zoper nemško hanso, kateri načelnik je bil takrat ljubeški župan Jurij Wullenbenweber (1536). Enako nesrečen je bil Kristijan IV. v tridesetletni vojski; v miru brömsebroškem (1645) moral je Švedcem odstopiti Gotland in južno Švedsko.

2. Švedsko.

Kralji iz rodovine Gustafa Wasa (1523—1654). Ko je danski kralj v tako imenovanem „stokholmskem klanji“ (1520) usmertil dva škofa in več plemenitnikov, uperli so se Švedje. Deržni Gustav Wasa je z zvestimi Dalekarljici večkrat premagal Dance ter je bil leta 1523 izvoljen za kralja. Novi kralj si je močno prizadeval vpejati luteranstvo, ker se je ob tej priliki polastil posestev katoliške cerkve ter s tem močno pomnožil svojo oblast. Pridobljeni stanovi so mu poslej kraljestvo podelili s dedinsko pravico. Za njegovih naslednikov je propadla kraljeva oblast, katero je Karel Südermanlandski nekoliko zopet povzdignil. Po polnem okreplil pa jo je slavni Gustaf II. Adolf (1611—1632), ki je bil močno obdarjen na duši in na telesu. Srečno je končal tri nevarne vojske. Premagal je namreč Dance ter jim vzel Kalmar, Oeland in Elfsborg; Rusom je vzel primorske pokrajine ob Baltiškem morji: Ingermanland, Karelijo in Livonijo. Tudi v vojski s Poljaki je pridobil več važnih posestev. Potem se je zapletel v 30letno vojsko ter je bil ubit pri Lützen (1632). Povzdignil je svoje kraljestvo tako visoko, da je skoro 100 let bilo najmogočnejša država v severni Evropi.

Po njegovi smerti mu je na prestolu nasledovala mladoletna hči Kristina (1632—1654), za katero je vladal premeteni kancelar Axel Oxenstierna. Bila je jako izobrazena in zelo učena ter je kot samostalna kraljica močno podpirala znanstva in umetnosti. Ščasoma so se jej pristudila vladarska opravila, tako da jih je po polnem zane-marjala. Leta 1654 se je celó odpovedala kraljevi oblasti ter je krono izročila svojemu bratrancu palatinskemu grofu Karlu Gustafu v Zweibrückenu. Zapustivši domovino je v Insbrucku očitno prestopila h katoliški cerkvi in se je naselila v Rimu, kjer je umerla leta 1689.

Turško.

Nasledniki Mahomeda II. so razširjali siloma svojo oblast. Selim I. (1512—1520) je podvergel Egipet in je Perzijanom vzel razne pokrajine v Aziji. Še mogočnejši pa je bil sultan Soliman II. (1520—1566), navadno Veliki ali Krasni imenovan. Za njega se je bila turška oblast naj bolj razširila ter je bila tudi v notranjem dobro uterjena.

Soliman II. je najprej vitezom reda sv. Jovana vzel otok Rodos (1522), potem je premagal ogerskega kralja Ludvika II. pri Mohači (1526), ter se je v kratkem polastil velikega dela ogerskega kraljestva.

Budim je bil glavno mesto turške oblasti na Ogerskem. Potem se je ali sam ali po svojih pašah skoro neprestano vojskoval zoper habsburške vladarje ter jim v raznih deželah storil premnogo škode. — Podvergel si je tudi Moldavijo in beneška posestva v Moreji in v Egejskem morji, Perzijanom je vzel Georgijo, polastil se je Jemena v Arabiji in Tripolitanskega v Afriki; brez uspeha pa je naskakoval Malto, katero so vitezi reda sv. Jovana dobili od cesarja Karla V. in jo hrabro branili.

Za njegovih naslednikov je jela turška oblast propadati. Don Juan d' Austria jih je premagal pri Lepanti (1571), kjer so Turki izgubili 224 ladij in 30000 mož. Sultani so se udali razuzdanemu in mehkužnemu življenju. Nezmeri janičarji so se polastovali verhovne oblasti ter se čestokrat uprli; jeli so sultane odstavljati in druge na prestol postavljati.

Druga doba.

Od vestfalskega miru do francoskega prevrata.

(1648—1789.)

Ludovik XIV. kralj francoski.

(1643—1715.)

Kardinal Mazarin, voditelj francoske države (1643—1661). Ludovik XIV. je imel o smerti svojega očeta komaj 5 let; zato je vladarstvo prevzela njegova mati Ana, hči Filipa III., kralja španskega, pa je po polnem prepustila svojemu ljubljencu kardinalu Mazarinu. Ta je vodil francosko politiko po načelih svojega prednika, preslavnega kardinala Richelieua ter se je neutrudno vojskoval zoper španske in avstrijske Habsburgovce. V vestfalskem miru je Franciji pridobil Alzacijo (1648). 11 let poslej je sklenil pirenejski mir s Španci (1659), ki so mu odstopili grofijo Roussillon v Pirenejih in pokrajino Artoisko in nekoliko Flandrije na severni meji. Pogodil je tudi, da bode Marija Terezija, hči Filipa IV., vzela Ludovika XIV. za moža; ta je morala pred poroko slovesno se odpovedati vsakoteri pravici do španskih dežel.

Tudi v notranjih zadevah se je ravnal Mazarin po načelih svojega prednika ter je skušal kraljevo oblast storiti neomejeno. Temu so se uperli najimenitniši plemenitniki in razni parlamenti. Parlamenti so bili sperva le sodišča za razne zločine in tožbe. Ker so si pa prisvojili pravico vpisavati vse davke, hoteli so zvrševati politične

pravice pred vsem pa pravico davke privoljevati. Ko je Mazarin dal zapreti nekaj mož iz upornega pariškega parlamenta, začela se je notranja vojska, navadno imenovana fračarska vojska (Fronde) (1653). Slavni vojskovod Turenne je na zadnje v pariškem predmestju St. Antoine premagal Condéa ter je za kralja srečno končal vojsko. Pregnani Mazarin se je zopet vernil v deželo ter jo je brez ovir vladal do svoje smrti. Umerl je namreč leta 1661, zapustivši svojim sorodnikom velikansko premoženje (50 milijonov liver).

Ludovik XIV., samostalni vladar francoski, povzdigne svojo oblast v Franciji (1661—1715). Samega sebe je imel za izvir vse oblasti in milosti, imel se je za neomejenega posestnika vse države in vseh podložnikov. Država mu je bila poosebljena v njegovi osebi in volja njegova bila mu je edina postava. To pretirano oblast je očitno izrekel v besedah „l' état c' est moi“ — „država sem jaz“. Ker mu ni manjkalo železne volje in primerne prebrisanosti, lahko je ponosni kralj v notranjem despotsko vladal, nasproti inostranskemu svetu pa je Francijo povzdignil na prvo stopinjo med evropskimi oblastmi. Da je kralj francosko moč tako pomnožil, k temu mu je pripomogel zlasti denarstveni minister Colbert (izg. Kolbér). Ta je prej kaj dobro gospodaril bogatemu Mazarinu; po smrti ministri pa je prevzel denarno gospodarstvo vsega kraljestva. V novejši službi je ostro kaznoval vse uradnike, ki so državi denarje jemali, pridobil je kroni zopet vsa državna posestva, ktera so prejšnji nemarni kralji bili razdali med plemenitnike, zmanjšal je obresti od državnega dolga in je odpravil mnogo dragih, za državno upravo po polnem nepotrebnih uradov. Da bi državi pomnožil dohodke, pospeševal je kupčijo in po zelo visoki privoznini je branil tujemu blagu pot na francoska trgovišča. Napravil je kupčijsko ladijevje ter ustanovil več prekmorskih naselbin. Podpiral je obertnost. Pomnožil je vojne ladije, katerih poprej nikoli toliko imeli niso. Skerbel je s posebnim zakonom za pravosodje. — Mnogo sta k Ludovikovi slavi pripomogla tudi državni kancelar Le Tellier (izg. Le Tellé) in njegov sin in vojni minister Louvois (izg. Luvoá).

Kraljevski dvor francoski je bil najkrasnejši v tadanji Evropi in vsi drugi knezi so ga skušali posnemati. Kraljevi gradovi v Versailles-u (izg. Versalju), Marly-u in St. Germainu (izg. Sen-Žermenu) so bili najlepši med tadanjimi stavbami. Pa Ljudovik ni podpiral samo umetnikov, ampak je krog sebe tudi zbral premnogo pesnikov, ki so opevali slavo in radodarnost kraljevo, pa krasoto njegovega dvora. Občudovali so ga vsi tadanji vladarji. Se ve da je med dvorniki bilo premnogo prilizovalcev in zvijačnežev, ki so se vrivali v najviše državne službe in kvarili vse нравno življenje. K temu propadu je mnogo pripomogla obilica dvorskih gospej, ki so vedele kralja za se pridobiti ter čestokrat kaj nesrečno vplivati na vladarstvo vse države. Med temi je bila najbolj imenitna Marquise de Maintenon vdova pesnika Scarrona, ki je starikastega kralja dobila popolnoma v

svojo oblast. Ta posebno ga je pregovorila, da je leta 1685. preklical razglas nanteski. Nekaj let poprej je uže skušal samovoljno kralj siloma zediniti hugenote s katoliško cerkvijo; ker se mu to ni posrečilo, odpravil je imenovani razglas ter je začel znova preganjati kalvince. Da bi se umaknili tej sili, zapustilo je črez 50.000 rodovin domovino; pobegnile so v Švajco, Brandenburško, Holandsko in Angleško. — Enaka samovoljnost je vodila Ludovika pri določevanju razmere med kraljevo oblastjo in katoliško cerkvijo. Opiraje se na izobraženo duhovništvo svojega kraljestva (Bossuet) prisilil je rimskega papeža katoliški cerkvi na Francoskem priznati posebne pravice. Teh pravic, v tako imenovanih štirih članovih izraženih, se je kralj poslej odpovedal (1693), ko mu je popolna edinstvo s papežem kazala večjo korist.

Ludovikove vojske: 1) Perva roparska vojska (1666 — 1668). Ko je umerl njegov tast Filip IV., kralj španski, zahteval je Ludovik špansko Nizozemlje (Belgija) za se, opiraje se na neko posebno dedinsko pravico (devolution), če je prav bila njegova žena (Marija Terezija) pred poroko odpovedala se vsakterej dedinski pravici do španskih dežel. Njegov vojskovod je šel v Belgijo ter je posedel več terdnjav in tudi Franche Comté. Da bi Ludovik ne dobil prevelike moči, ki bi bila nevarna vsem evropskim državam, sklenili so Angleži, Holandci in Švedci zavezo (Triple-alliance) ter so Ludovika prisilili s Špansko se pogoditi v miru aachenskem (1668). Francozje so obdržali terdnjavo ob belgijski meji, svobodno grofijo Burgundsko (Franche Comté) so pa vernili Špancem.

2. Druga roparska vojska (1672—1678). Ludovik je izprevidel, da so bili Holandci sprožili zavezo trojih držav ter mu tako zabranili polastiti se cele Belgije; zato je sklenil maščevati se nad njimi. Najprej je razrušil zavezo treh držav ter za se pridobil Angleško (kjer je podkupil neznačajnega kralja Karla II. Stuartskega) in Švedsko; pritegnili so mu tudi podkupljeni nemški knezi: nadškof kolinski, škof monasterski in vojvoda hanoverski. Potem je nenadoma napadel Holandce, ki so bili razcepljeni v dve sovražni stranki, ter podvergel večino njih dežele. Podvergel bi bil tudi pokrajino Holandijo in glavno mesto Amsterdam, ko bi domoljubni Holandci ne bili prederli zatvornic, žlebov in preprekov ter pod vodo deli vso deželo. Ta povodenj je zaperla pot Francozom. Tudi so cesar Leopold I., izbórni knez braudenburški Friderik Viljem in španski kralj Karl II. sklenili pogodbo ter se uperli samovoljnemu Ludoviku in rešili so republiko gotovega pogina. Cesar Leopold je poslal svojega izkušenega vojskovoda Montecuculija zoper Francoze; tudi Holandci so

se pod svojim namestnikom Viljemom III. Oranskim krepko branili francoske sili. Da bi izbornega kneza brandenburškega odpravil od holandskih mej, pregovoril je Ludovik XIV. Švedce, da so iz Pomorjanskega napadli Brandenburško. Pa izborni knez jih je pri Ferbelinu (1675) po polnem premagal ter jim je vzel Pomorjansko in otok Rujano.

Tudi Ludovika je zadela velika nesreča, ko je bil njegov najspretnejši vojskovođa Turenne pri Sasbachu ustreljen (1675). Po sreči se je razderla edinost med zavezniki. Ludovik je to porabil ter se je začel s posameznimi nasprotniki pogajati v holandskem mestu Nimwegen-u. Naj prej so ž njim sklenili mir Holanci in sicer na podlagi od Ludovika postavljenih pogojev: Dobili so vse pokrajine nazaj. Poslej sta cesar in španski kralj pristopila k temu miru ter oba nekoliko izgubila. Španci so odstopili razven nekterih terdnjav na belgijski meji veliko pokrajino Franche Comté, cesar pa imenitno mesto Freiburg v Brizgavu (1678). Naslednje leto (1679) se je moral tudi od vseh zapuščeni izborni knez brandenburški pogoditi s Švedci (v miru v St. Germain en Laye) ter jim verniti vse svoje pridobitve.

3. Reunione ali ponovljeno zedinjenje raznih posestev s Francijo. Sedaj je Ludovik XIV. ustanovil tri sodišča (v Breisachu, Metz in Besançonu) ter jim je ukazal preiskavati, katera nemška in španska posestva so bila nekdanj zedinjena z deželami v vestfalskem, aachenskem in nimwegenskem miru Franciji odstopljenimi. Taka posestva se imajo s Francoskim zopet zediniti. Tako se je Ludovik brez najmanjše druge pravice polastil 600 mest, trgov in vasi; Špancem je vzel Luksenburško in leta 1681 je nenadoma posedel nemško državno mesto Strassburg v Alzaciji. Cesar Leopold I. se tej nezaslišani sili ni mogel upirati, ker se je ravno takrat vojskoval zoper Turke; prisiljen je bil z Ludovikom celó skleniti dvajsetletno premirje (1684), v katerem mu je prepustil vse s Francijo zedinjene pokrajine.

4. Tretja roparska vojska (1688—1697). Vladoželjni Ludovik je po smerti zadnjega kneza palatinskega zahteval za svojo svakinjo Elizabeto Karolino (sestro umerlega kneza) del Palatinata za dedščino ter je po nasvetu svojega ministra Louvois-a napovedal nemškemu cesarju vojsko. Francoske vojske so priderle v poreske pokrajine, po njih več mesecev ropale ter je na zadnje po polnem pokončale; velika puščava naj bi v bodoče na vzhodni strani ločila Francijo od Nemčije. Sloveča mesta Moguncija, Trevir, Bon, Spira,

Heidelberg i. d. so bila razrušena ali pa požgana. To nečloveško ravnanje je vzbudilo Nemcem ono strastno sovraštvo in jezo na Francoze, ki poslej nikdar izginila ni.

Da bi se Ludoviku ustavili, zavezali so se cesar in nemški knezi, pa Špansko, Holandsko, Angleško in Savojsko. Ko se je vnela občna vojska, zmagalo je sicer holandsko-angleško ladjevje francosko pri ertu La Hogue (izg. La ōk) ter je po polnem pokončalo (1692), na suhem so pa Francozje povsodi zmagovali. Ludovikov maršal Luxenbourg je užugal Holandce pri Fleurus-u, Viljema III., kralja angleškega pa pri Neerwinden-u; na jugovzhodni strani je francoski vojskoved Catinat (izg. Katiná) po polnem podvergel Savojsko. Ker pa je francoskemu kralju jelo pomanjkovati denarja in se je nadejal v kratkem pridobiti celo Špansko, sklenil je mir v holandskem mestu Ryswicku (1697), v katerem jim je povernil skoro vse pridobitve, obderžal je le Alzacijo s Strasburgom.

Leopold I., nemško-avstrijski vladar.

(1658—1705.)

Leopold je bil sperva odgojen za duhovski stan; ko pa je umerl njegov starejši brat (Ferdinand), bil je kronan za kralja ogerškega in češkega. Po smerti njegovega očeta so ga nemški knezi izvolili tudi za cesarja. Temu se je Ludovik XIV., kralj francoski, močno ustavljal, ter na zadnje si sam prizadeval priti na cesarski prestol. V ta namen je celó podkupil duhovniške kneze izbornike, pa protestantovski so se odločili za Habsburgovca Leopolda. Pri tej priliki so pa njegovo oblast še bolj prikratili, kot je bila prikračena po vestfalskem miru.

Ko je starša rodovina palatinska izmerla, dobila je sorodna versta neuburška deželo in izborna pravico. Ta je bila katoliške vere ter je pomnožila katoliške glasove v zboru knezov izbornikov; da bi pa razlika med protestantovskimi in katoliškimi ne bila prevelika, podelil je Leopold I. izborna pravico protestantovskemu knezu hanoveranskemu (1692). — Deržavni zbor nemški je bil od leta 1663 stanovit in sestavljen iz poslancev posameznih stanov. Zbora val je v Reznem (Regensburg). Ločili so pa v njem tri odseke ali kolegije: 1) odsek knezov izbornikov je štel sperva 8, poslej pa 9 članov; 2) odsek knežji je štel 71 duhovskih in 100 posvetnih oblastnikov in 3) odsek deržavnih mest, katerih je bilo 61.

Leopoldova prva vojska s Turki (1663—1664). Turški sultan Mahomed IV. je leta 1647. odstavil erdeljskega kneza Jurija

Rakoczy-a, ker je zoper njegovo voljo švedskemu kralju pomagal v vojski zoper Poljake. Na njegovo mesto je postavil sultan Ahaca Barcsaja, pa Rakoczy se je terdno deržal, dokler ni padel v bitki pri Kološi (1660). Erdeljski stanovi so zdaj izvolili Jovana Kemeny-a za kneza, ki je bil s cesarjem Leopoldom v prijateljski zavezi. Ta se je uperl sultanu, ki je tirjal od njega večo davščino nego od prejšnjih knezov. Zarad tega ga je sultan odstavil ter na erdeljski prestol postavil Apafija. Temu samovoljnemu postopanju se je cesar ustavil ter je poslal svojega izvrstnega vojskovoda Montecuculija na Erdeljsko; ta je vzel Kološ in potem Turke pri cistercijanski opatiji sv. Gotharda po polnem premagal (1664). Tako slavno kristijani uže 300 let niso zmagali Turkov. Pa kljubu tej zmagi sklenil je Leopold s Turki mir v Vasvaru (1664), v katerem je priznal turškega varovanca Apafija za kneza erdeljskega in je sultanu prepustil štiri ogerske županije med Erdeljskim in Tiso. Tudi terdnjavi Novigrad in Nove Zamke je Turek obderžal.

Vstaja ogerska in druga turška vojska. Ta sramotni mir in pa novo zatiranje protestantov sta provzročila veliko nezadovoljnost na Ogerskem. Nekteri izmed najimenitnejših velikašev (Nadasdy, Tattenbach, Peter Zrinjski in Frangipani) so sklenili celo zavezo s francoskim kraljem Ludovikom XIV., ki je Ogersko zoper cesarja hotel nahujskati. Pa ta zarota se je bila kmalu razodela in cesar je dal načelnike nezadovoljnežev zgrabiti in usmertiti. Da bi take upore za zmerom odpravil, spremenil je cesar ogersko ustavo. Na palatinovo mesto je postavil nekega brezobzirnega Nemca Jovana Kašperja iz Ambringena za cesarskega namestnika in je sploh le tujcem dajal najviše deržavne in vojaške službe. To je provzročilo novo vstajo pod vodstvom grofa Emeriha Tökölija, kterega je turški sultan podpiral. Ker je tudi francoski kralj ščuval sultana, poslal je ta svojega velikega vezirja Kara Mustafo z ogromno vojsko črez Ogersko nad Dunaj (1683). Cesar je bežal v Linc, brambo glavnega mesta pa je izročil grofu Rudigerju Staremburgu.

Konci julija je okoli 200.000 Turkov po polnem obkolilo dunajsko mesto, v katerem je bilo le 14000 rednih vojščakov. Pa ta mala posadka in pa hrabri meščani, zlasti študentje so dolgo časa srečno odbijali vse turške naskoke. S časom jelo je Dunajčanom primanjkovati živeža in tudi njih brambovci so zmerom bolj pešali. Sila je bila uže kaj velika, ko so Dunajčanje na Leopoldovem hribci zagledali veliko zastavo z belim križem. Ko je bil namreč cesar Leopold slišal, da so Turki prigromeli na Ogersko, sklenil je zavezo z Jovanom Sobieskim,

hrabrim kraljem poljskim. Ta je nabral veliko vojsko ter se združil z nemškimi četami, katere je vodil Karl Lotarinški. Združena vojska kerščanska je šla pri Tulnu prek Donave ter je posedla Golovec in Leopoldov hribec. Od todi so 12. septembra 1683 šli kristijani nad Turka pred Dunajem. Po kervavem boji so bili Turki premagani ter v beg pognani. Tako je junaški kralj poljski razgnal 200.000 mož veliko vojsko ter se polastil njih bogatega tabora. Dunaj je bil po 2-mesečnem obleganju rešen pogina.

Zmagalci so kmalu šli za Turki na Ogersko ter jim vzeli terdnjavo Gron. Jovan Sobieski je sicer potem moral oditi na Poljsko, pa cesar je sedaj dobil spretne vojskovode, ki so Turke gnali od mesta do mesta. Leta 1686 so se cesarski zopet polastili Budima, glavnega deželnega mesta, v katerem so bili Turki 160 let gospodovali nesrečni deželi. Med srečno vojsko je cesar sklical državni zbor ogerski v Požun, kjer je spremenil Ogersko v dedno državo moškega zaroda avstrijskih Habsburgovcev (1687). Sklenil je tudi vojsko s Turki nadaljevati. Ludovik Badenski jih je premagal pri Salankemen-u (1691), nekaj let pozneje jih je pa veliki avstrijski vojskovod Evgenij Savojski pri Senti po polnem pokončal (1697). Dve leti poslej je Apafi II. cesarju odstopil Erdeljsko za 10000 goldinarjev letne pokojnine. Turki so bili na zadnje tako oslabljeni in ponižani, da se niso mogli dalje vojskovati s cesarjem; sklenili so ž njim mir v Karlovcih ter mu prepustili celo Ogersko, Slavonijo in Erdeljsko: samo Banat je še ostal Turkom. Leopold je sklenil ta mir, ker mu je pretila vojska zaradi španske dedščine.

Velika Britanija in Irsko.

Oliver Cromwell, protektor veliko-britanske republike.

(1649—1660.)

Po smerti kralja Karla I. (1649) so odpravili independentje kraljevo oblast in zgornjo ali gosposko zbornico državnega zbora, najvišjo upravno oblast so pa izročili na novo izvoljenemu državnemu svetovalstvu. Oklicali so republiko, v kateri je dejansko imel Oliver Cromwell najvišjo izvrševalno oblast. Tej naredbi se je uperlo Irsko in Škotsko, ki ste kraljeviča Karla II. oklicali za kralja. Oliver Cromwell je šel nad Irce ter jih premagal in nečloveško ž njimi ravnal. Potem je napadel Škote ter jih je premagal pri Dunbaru (1650); eno leto poslej je istega dne pokončal škotsko vojsko pri Worcestru (izg. Vorstru, 1651); kraljevič Karl se je po neizrečenih nezgodah rešil na tuje.

Oliver Cromvell se je tudi srečno vojskoval s Holandci in Španci. Da bi propadlo moč angleško na morji zopet povzdignil, razglasil je imenitno postavo o brodarstvu. Po tej so smeli tuji narodje na Angleško privažati le lastne pridelke in izdelke; kupčevati s tujim (drugodi kupljenim) blagom bilo jim je ostro prepovedano. S to prepovdjo je Cromwell hotel uničiti kupčijo in brodarstvo holandsko. Holandci so precej izprevideli pretečo nevarnost ter zgrabili za orožje. Pa Cromwell (njegov admiral Robert Blake) jih je premagal ter v miru (1654) prisilil, da so priznali postavo o brodarstvu. Od Špancev je zahteval svobodno kupčijo v španske nasebine. V vojski, ki je zarad tega nastala, izgubili so Španci Dünkirchen in otok Ja'majko.

Ko je umiril deželo in ukrotil vnanje nje sovražnike, skušal je svojo oblast postaviti na postavno podlago. Pa razni parlamenti so kljubovali njegovim namenom; leta 1653 so mu priznali naslov „gospod pokrovitelj (lord-protektor) britanske republike“ za celo življenje. Leta 1658 je prenovil zbornico lordov, da bi konservativce in kraljestvu udane Angleže pridobil za republiko. Hlepel je po kraljevi kroni, toda da bi si jo na glavo dejal, bal se je vojske, ki je kraljevsko oblast črez vse čertila. Umerl je v vednem strahu pred zarotami leta 1658.

Po njegovi smerti mu je nasledoval v najviši oblasti sin Rihard, ki pa ni imel niti one delavnosti niti one previdnosti, po kateri se jo oče odlikoval. Ker tudi ni bil posebno častihlepen, odpovedal se je oblasti črez 8 mesecev. Vsled tega je nastala velika zmešnjava, ktero je general Monk zaterl. Ta general je bil od Cromwella postavljen za načelnika angleške posadke na Škotskem; zapustivši deželo, derl je na Angleško, polastil se Londona ter sklical državni zbor, ki je Karla II., sina nesrečnega Karla I., poklical v deželo ter ga razglasil za kralja (1660).

Zadnja kralja stuartska.

(1660—1688.)

Karl II. (1660—1685) je bil z največo radostjo sprejet; pa lehkomišelni kralj se v pregnanstvu ni naučil ničesa ter se je na prestolu vedel tako, da je v kratkem izgubil vso ljubezen svojih podložnikov. Obdal se je z nesramnimi ljubljenci ter je od sebe odbijal in celó preganjal vse poštene in izvedene može. Udal se je razuzdanemu in zapravljevemu življenju. Ker je za to potreboval mnogo denarjev, katerih mu pa državni zbor ni hotel dovoliti, predal je Ludoviku XIV. terdnjavo Dünkirchen na evropski celini ter je na zadnje

prejemal celó letno plačilo od njega. Zato je deržal s Francozi. Ne-
previdno in lehkomiselno je začel vojsko s Holandci, ki so slav-
nega admiralu Ruyter-a poslali v Temso, da je sežgal angleško
ladijevje (1667). — Na skrivnem je bil udan katoliški veri ter je skušal
odpraviti ostre zakone zoper katoličane. Pa razdražena zbornica po-
slancev se je temu ustavila ter je prisilila kralja razglasiti tako ime-
novano test-akto, t. j. „postavo o prisegi“. Po tej so bili razven angli-
čanov vsi drugi verniki izključeni iz javnih služb, kajti zahtevala je
od vsakega, ki je stopil v javno službo, da je slovesno (s prisego)
priznal cerkveno glavarstvo angleškega kralja in da je zaverigel pre-
bistvenje kruha in vina. Ta postava je veljala do leta 1828. Ker
je samovoljno rad napadal in zapiral deržavljane, sklenil je parlament
habeas corpus-akto t. j. postavo zoper samovoljno zapiranje. Karl
jo je moral poterediti. — Na smertni postelji je sprejel svete zakra-
mente ter tako očitno prestopil h katoliški cerkvi.

Jakob II. (1685—1688) je bil očiten katoličan, zarad česar
mu je zbornica poslancev uže za kralja Karla II. hotela vzeti pravico
do nasledstva na kraljevem prestolu.*) Skušal je zmanjšati oblast
deržavnega zbora in katoličanom, sovernikom svojim, v roke spraviti
najvišjo oblast v deržavi. S tem je razdražil vse angličane, zlasti pa
škofe, ki niso hoteli v cerkvah očitno razglašati, da je kralj podelil
katoličanom popolne verske pravice in svoboščine. To je množilo
število nezadovoljnikov, ki so se na skrivnem zavezali s protestan-
tovskim knezom Viljemom Oranskim. Ta je imel kraljevo hčer
Marijo za ženo. Viljem Oranski je pribrodil z malo vojsko na Angleško
(1688) ter se je brez upora polastil oblasti v deželi. Njegov tast,
kralj Jakob II., je ušel na Francosko, kjer je živel do smerti. Potem
je deržavni zbor angleški podelil kraljevo oblast Viljemu in njegovi
ženi Mariji ter je slovesno oklical, da v bodoče ne more nobeden
katoličan priti na kraljevi prestol angleški (1689). S to
postavo je bil od nasledstva izključen tudi Jakobov malo pred pro-
gnanstvom rojeni sin.

Viljem III. Oranski (1689—1702).

Tem prémembam so se ustavili katoliški Irci ter potegnili s
prognanim kraljem Jakobom II., ki je skušal s francosko pomočjo

*) Pri tem razporu ste nastali stranki „*tories*“ in „*whigs*“ imenovani. To-
riesi so bili za prirojene pravice Jakoba II. in za njegovo nasledstvo, whigsi pa
zoper to. Ti stranki so se ohranili do sedanjega časa; le da so poslej *tories*
med seboj šteli vse konservativce, whigsi pa vse naprednjake.

zopet priti na izgubljeni prestol angleški. Viljem ga je leta 1690 premagal na reki Boynei (izg. Bajni) in znova pregnal na Francosko; odslej so Angleži še huje ravnali s podverženimi Irci. Bil je Viljem naj bolj prebrisani in previdni državnik tadanjega časa ter si je neprestano prizadeval ohraniti ravnotežje med evropskimi državami. To prizadevanje ga je zapletlo v razne vojske zoper vladohlepnega Ludovika XIV.

Nasledstvena vojska španska.

(1701—1714.)

Po smerti kralja Filipa IV. († 1665) nasledoval mu je njegov sin Karl II., ki je bil enako revnega duha kakor ubornega života. Špansko kraljestvo je za njega neprestano propadalo; ubožalo je in izgubilo po polnem notranje moči, pa izgubilo je tudi nekdanjo veljavo pri inostranskih narodih. Ker Karl II. ni imel otrok in je bil zadnji moški potomec starejše verste habsburške, poganjali in oglašali so se razni dediči za dedščino, še prej ko je bila oddati. Tako sta Ludovik XIV. in cesar Leopold I. se že leta 1668 pogodila, kako bi špansko kraljestvo med seboj razdelila. A ta pogodba je bila poslej po polnem pozabljena, ker je španski kralj Karl živel še do leta 1700. Da bi ohranil skupnost španskega kraljestva, določil je Karl II. v oporoki od leta 1698. vnuka svoje mlajše sestre Margarite Terezije in cesarja Leopolda I., knežiča Jožefa Ferdinanda Bavarskega za svojega edinega dediča. Pa ta je nenadoma umrl leta 1699. Zdaj sta se Ludovik XIV. in Leopold I. posebno poganjala za dedščino. Ludovik XIV. je skušal špansko kraljestvo pridobiti svojemu vnuku Filipu Anjouvskemu. Opiral se je na sorodnost s španskim kraljem, ker je Ludovik XIV. bil sam sin španske kraljičine (Ane, hčere Filipa III.) in je imel tudi špansko kraljičino Marijo Terezijo, starejšo sestro kralja Karla II. za ženo. A obe ste se bili pred poroko odpovedali vseh dedinskih pravic do španskih dežel. Ludovik je poslej overgel to odpoved svoje žene iz dveh vzrokov: 1. ker je bila zoper španske dedinske postave in 2. ker izgovorjena dota (500.000 kron) nikdar ni bila izplačana. — Leopold I. se je poganjal za dedščino, ker je bil moški potomec rodovine habsburške in sin španske kraljičine Marije Ane (hčere Filipa III.), ki se ni bila odpovedala svojih dedinskih pravic; tudi je imel sam za ženo mlajšo sestro kralja Karla I. (Margarito Terezijo), ktereje so bile izrečno prihranjene vse dedinske pravice do španskih dežel. Zahteval pa je cesar Leopold dedščino za

svojega mlajšega sina Karla (VI.)*) Po smerti bavarskega knežiča so francoski poslanci na španskem dvoru pridobili kralja za se; v tem jih je podpiral tudi rimski papež. In nestanovitni kralj španski je malo pred smertjo na skrivnem v oporoki odločil francoskega kraljiča, Filipa Anjouvskega za svojega naslednika v vseh španskih deželah.

Ko so po Karlovej smerti oporoko razglasili, vskliknil je Ludovik XIV.: „Sedaj ni več Pirenejev“ ter je poslal svojega vnuka na Španijo, kjer so ga v Madridu za kralja (Filip V.) oklicali. A Leopold I. se ni hotel odpovedati svojih dedinskih pravic ter je terdil, da je rečena oporoka od Francozov ponarejena in podtaknena. Pripravil se je svojemu sinu z orožjem pridobiti špansko kraljestvo. Tako je nastala nasledstvena vojska španska med Francijo in Avstrijo. Ker bi po dedščini španski Francija postala premočna in prenevarna in bi bilo ravnotežje med evropskimi državami razderto, potegnil je Viljem III., kralj angleški in namestnik holandski s cesarjem Leopoldom. Angleži in Holandci so bili tudi razžaljeni, da se Ludovik sedaj ni nič zmenil za pogodbo od leta 1698., v kateri so bili ž njim razdelili špansko dedščino med razne pretendente. Na cesarjevo stran je precej pristopilo Prusko in Hanoversko, malo poslej tudi drugi knezi nemški razven izbornega kneza bavarskega in nadškofa kolinskega, ki sta vlekla s Francozi. S temi je začetkom držal tudi vojvoda savojski, ki je bil dal novemu kralju španskemu svojo hčer za ženo.

Ludovik je poslal svojo vojsko v Italijo, da bi posedel španski pokrajini Milansko in Neapolitansko. To ubranit je šel princ Evgenij Savojski, slavni zmagalec Turkov, v Italijo ter je premagal francoskega vojskovoda Catinata pri Carpi (izg. Karpi), Villeroi (izg. Vilroa) pa pri Chiari (izg. Kiari). Le Vendome-a ni mogel pregnati iz Italije, ker ga je cesar premalo podpiral z vojščaki. H krati je prišel Marlborough (izg. Malbero), preimenitni angleški vojskovod, v Belgijo, kjer je z angleško-holandsko vojsko vzel več terdnih mest in potem posedel izborna knežija kolinsko. Med tem so Bavarci priderli na Tirolsko ter vzeli Kufstein in Innsbruck. Kar so se vzdignili domoljubni Tirolci in so kmalu pregnali sovražnike iz dežele

*) Rodovnik zadnjih moških Habsburgovcev španske in avstrijske verste in njih sorodnost z Bourbonci na Francoskem.

Filip III. kralj španski			Ferdinand II. cesar nemški		
Ana zaroč. z Ludovikom XIII.			Filip IV.	Marija Ana	zaroč. s Ferdinandom III.
Ludovik XIV.	Marija Terezija	Karl II.	Margarita Terezija	Leopold I.	
zaročen z			Marija Antonija		
Marijo Terezijo			žena Maksa Eman. Jožef I. in Karl (VI.)		
Ludovik, Dauphin			Jožef Ferdinand		
Ludovik, Filip (V.)			Mar. Jožefa		
vojvoda anjouvski			Mar. Terezija		
			† 1699		
			Mar. Amalija		

Komaj so se Bavarci dobro oddahnili, prijel jih je Marlborough pri Schellenberg-u (tik Donauwörta, 1704) ter jih je premagal. Malo poslej je francoski maršal Tallard pripeljal veliko vojsko prek Rena na Bavarsko ter se je zedinil z Bavarci, a ž njim je prišel tudi princ Evgenij Savojski in se je združil z Marlboroughom. Potem sta oba pri Hochstädtu (1704) po polnem potolkla Francoze in Bavarce; vjela sta maršala Tallarda in 15000 vojščakov; izborni knez bavarski je zapustil domovino ter bežal v Bruselj; cesarski so posedli Bavarsko. Pa te zmage cesar Leopold I. ni dolgo preživel; umrl je uže naslednje leto (1705), zapustivši dva sina, Jožefa in Karla. Jožef, sin Leopoldov od druge žene, mu je nasledoval v avstrijskih deželah in na cesarskem prestolu nemškem, Karl, sin Leopoldov od tretje žene, pa je bil uže leta 1703. na Španskem za kralja oklican ter se je tam bojeval zoper protikralja Filipa Anjovskega.

Cesar Jožef I.

(1705—1711.)

Jožef je bil izversten vladar; bil je mnogostransko omikan, zveden in moder v deržavnih zadevah in jako delaven in odločen. Za svojega brata Karla je po izverstnem vojskovodu Evgeniju Savojskem srečno nadaljeval špansko nasledstveno vojsko. Ta je premagal Francoze, ki so hudo pritiskali vojvodo savojskega, pri Turinu (1706) tako odločno, da so morali Lombardijo in Neapolitansko prepustiti cesarju. Tudi na Nizozemskem (Belgijskem) so cesarjevi zavezniki zmagovali. Marlborough je pokončal francoskega maršala Villeroi-a pri Ramillies-u (izg. Ramili-u) tako po polnem, da je Ludovik XIV. izgubil skoro vso deželo (1706). Poslej sta se zedinila princ Evgenij in Marlborough ter sta Francoze premagala pri Oudenardi (1708); pri Malplaquetu (1709) pa je Marlborough sam francosko vojsko po polnem uničil. V tej kervavi bitki je na obeh straneh padlo 42000 vojščakov. Te strašne zgube so ošabnega Ludovika po polnem pretresle ter Franciji pokončale vse vojne moči. Francoski kralj je bil prisiljen pogajati se z zavezniki; pripravljen je bil odpovedati se celej španskej dedščini in zaveznike celó z denarjem podpirati, da bodo pregnali njegovega vnuka iz Španskega.

Nekoliko srečnejši je bil Filip Anjovski v vojski na Španskem. Ko je Habsburgovec Karl leta 1704 prišel na Špansko, priznale so ga severo-vzhodne pokrajine: Katalonija, Aragonija in Navara za kralja;

druge španske pokrajine (na visoki planoti in na jugu polotoka) so pa bile za francoskega kraljiča Filipa. Tako sta se nasprotnika v silno kervavi vojski preganjala ter skušala izpodriniti drug drugega. Karl je dvakrat pregnal Filipa iz Madrida; iz Španskega ga pa ni mogel spoditi, ker je večina prebivalcev bila zanj. Ko je slaven francoski maršal zmagal pri Villi Viciosa (1710) in je Karl (III.) po smrti svojega brata odšel iz dežele (1711), ukoreninila se je oblast Filipa Anjouvskega na Španskem zmerom bolj. Na zadnje so morali tudi Aragonci in Katalonci se udati. — Angleži, Karlovi zavezniki, so bili leta 1704. siloma vzeli terdnjavo Giberaltar ter so jo obdržali do sedanjega časa.

Karl VI.

(1711—1740.)

Po kervavi bitki pri Malplaquetu je bil ošabni Ludovik v največi stiski. Iz te so ga rešile posebne dogodbe, ne pa oni kozarec vode, katero je, kakor pripovedujejo, ošabna dvorska gospa, žena Marlboroughova, razlila čez krasno oblačilo angleške kraljice Ane. Angleška politika se je premenila. Po Viljemovi smrti je sedla njegova sva-kinja Ana na prestol (1702) ter se je opirala na stranko Whigsov, ktere je vodil vojskovod Marlborough. Kraljica pa je bila uže nekdanj bolj naklonjena stranki torieski in zadnja leta svojega vladarstva želela je tudi spraviti svojega brata Jakoba Stuartskega na kraljevi prestol. Za tega pretendenta je pa skerbel Ludovik XIV. Kraljica je odpustila whigsko ministerstvo in tudi vojskovoda Marlborougha ter je poklicala Toriese v ministerstvo. Ti so po želji svoje kraljice jeli pogajati se z Ludovikom.

Ko je cesar Jožef I. umerl (1711), zapustil je le dve hčeri, Marijo Jožefo in Marijo Amalijo; po dedinskih postavah mu je tedaj nasledoval njegov brat Karl na Avstrijskem; tega so nemški knezi izvolili tudi za cesarja (1711). Ko bi bil ta vladar nemški in avstrijski gospodoval tudi španskim deželam, bilo bi ravnotežje med evropskimi državami po polnem razderto. Zato se zavezniki, zlasti Angleži in Holandci niso hoteli dalje bojevati za Habsburgovca Karla VI., ampak so sklenili s Francozi mir v nizozemskem mestu Utrechtu (1713), kateremu je pozneje tudi cesar v Rastattu (1714) pristopil. Po tem miru je dobil Filip V. Špansko in vsa prekomorska posestva španska, pa s tem pogojem, da se te dežele nikdar ne smejo zediniti s Francijo. Cesar Karl VI. je dobil Nizozemsko (Belgijo), Neapolitansko, otok Sardinijo in Milansko z Mantovo. Sicilijo so prepustili vojvodi

savojskemu, kateri jo je pa pozneje zamenjal za Sardinijo. Angleži so obdržali prisvojeni Giberaltar in otok Minorko, od Francozov so pa dobili Newfoundland in Akadijo. Nizozemcem ali Holandcem se je v tako imenovani „mejobrambni pogodbi“ (Barriertractat) dovolila skupna posadna pravica v mejnih terdnjavah belgijskih. Pregnani izborni knez bavarski in nadškof kolinski sta zopet dobila svoji deželi. Nemško cesarstvo je v Badenu na Švajcarskem pristopilo temu miru (1714).

Severna Evropa.

a) Švedsko.

Karl X. (1654—1660), naslednik Kristinin, je bil krepak vladar. V vojski je premagal Poljake v tridnevni kervavi bitki pri Varšavi (1656) ter je posedel skoro polovico njih države. Po tem se je obrnil proti Dancem, kateri so mu v miru roeskildskem morali odstopiti svoja zadnja posestva na južnem Švedskem pa Drontheim in otok Bornholm. Ko je ž njimi začel novo vojsko, zavezal se je izborni knez brandenburški s Poljaki, da bi rešil Dance pogube. Kar umerje švedski kralj. Ker je bil njegov sin in naslednik Karl XI. še premlad, vodili so zanj vladarstvo najvišji državni uradniki in pa državni zbor. Ti so sklenili mir z Danci v Kodanji (Kopenhagen), s Poljaki in brandenburškim knezom pa v Olivi (1660). Danci so izgubili Schonen, pa zopet dobili Bornholm in Drontheim; poljski kralj Jovan Kazimir se je odpovedal švedski kroni ter je odstopil izgubljeni pokrajini Estonijo in Livonijo ob Baltiškem morji. Ko je dorasel, je Karl XI. pomnožil kraljevo oblast ter zopet državi pridobil mnogo posestev, katerih se je bilo plemstvo polastilo.

b) Dansko.

Dansko se je večkrat vojskovalo s Švedci, a vselej je bilo premagano. Plemenitniki so se bili polastili skoro vse verhovne oblasti. Povišala se je moč tega kraljestva, ko je kralj Friderik III. naslanjaje se na meščanstvo pridobil svojej rodovini dedinsko pravico do prestola ter je razderl vse meje svoje oblasti (1660).

c) Poljsko.

Izmrenje Jagelovcev (1572) in izborno kraljestvo poljsko od leta 1572. Jagelovci (1386—1572) so bili poljsko kraljestvo najbolj povečali, kajti razširjeno je bilo med Baltiškim in Črnim morjem pa od Odre do Dona. Zadnji Jagelovec je bil Sigismund II. (Avgust), ki je vladal od leta 1548 do 1572. Po njegovi smerti so plemenitniki volili kralje zdaj iz te zdaj iz one vladarske hiše (francoske,

švedske in sasse). Pri izvolitvi morali so kralji plemenitnikom priznavati velike pravice, ktere so se s časom tako pomnožile, da je kraljeva oblast bila po njih po polnem omejena. Nasledki te razmere so bili silno žalostni za državo: ponavljali so se notranji razpori, v zunanjih zadevah pa je poljsko kraljestvo kljubu svojej obširnosti izgubilo svojo veljavo.

Pervi izvoljen kralj je bil francoski princ Henrik Anjouvski, ki je po smerti svojega brata, francoskega kralja Karla IX., na tihem zapustil svoje kraljestvo ter bežal prek Avstrijskega in severne Italije na Francosko. Po tem so Poljaki izvolili Štefana Batorija za kralja (1575), po njegovi smerti pa Sigismunda III. iz švedske rodovine, ki se je do leta 1668. obdržala na kraljevem prestolu poljskem. Jovan Kazimir, zadnji kralj iz švedske rodovine, se je nesrečno vojskoval s Švedci (zoper kralja Karla X.), pa imel je tudi premnogo opraviti z notranjimi razpori. To mu je pristudilo kraljevanje in odpovedal se je leta 1668 poljski kroni ter je šel na Francosko v neki samostan. Sedaj so Poljaki izvolili Mihaela Wiesnowieckiego za kralja (1669), a s tem so bili kmalu tudi nezadovoljni, da so ga hoteli sredi nevarne vojske s Turki odstaviti; po sreči je umerl l. 1673. Takrat je bil izvoljen Jovan Sobieski (1674—1696), kaj junašk in pogumen kralj, ki je Poljsko in Avstrijansko otel pogina pred silovitimi Turki. Pogubljivih notranjih razmer pa ni mogel uravnati in izboljšati. Po njegovi smerti so izvolili Friderika Avgusta, izbornega kneza saksonskega, za kralja, ki se je na prestolu imenoval Avgust II. (1697—1733). Ta je od luteranstva prestopil h katoliški veri, ktere se še sedaj derži njegova rodovina na kraljevem prestolu saskem.

d) Rusko.

1. Zadnji Rurikovci na prestolu.

Ko je krepki Ivan Vasiljevič († 1505) zaterl mongolsko oblast ter uterdil edinost ruskega carstva, umnožilo se je tega blagostanje nagloma. Ker je njegov vnuk in drugi naslednik Ivan IV. (1533—1584) bil še premlad, polastili so se bojarji (boljarji ali velikaši) vse verhovne oblasti v carstvu ter so prosto ljudstvo strahovito zatirali. Ko je dorastel, zaterl je srečno preveliko moč plemenitnikov, s kterimi je zdaj pa zdaj strahovito ravnal. Pervi si je pridela ime „car“ in je ustanovil posebno telesno stražo „streljci“ imenovano. V vojski si je podvergel Kazansko in Astrahansko ter je svojo oblast razširil tudi čez Sibirsko. Ko so se Novgorodci uprli, vzel je njih mesto siloma ter je ukazal 12000, po drugih poročilih celó 60000 ljudi pomoriti. Primerno so mu tedaj rekli Ivan „Grozni“. Zapustil je dva sina. Starejši sin Feodor (1584—1598) mu je nasledoval na carskem prestolu; bil je mož brez vse samostalnosti, ki se je po polnem udal vplivu svojega svaka Borisa Godunova. Mlajši sin se je imenoval Dimitrij in je bil blezo po naklepu Godunova umorjen

leta 1591. Ker car Feodor ni zapustil otrok, izmerla je ž njim slavna rodovina Rurikova, ki je od leta 863 do leta 1598 carovala na ruski zemlji.

2. Romanoviči na ruskem prestolu.

(1613—1762.)

Po smerti Feodorovi je prišel Boris Godunov na carski prestol; zoper njega se je vzdignil neki poljsk menih, ki se je izdal za umorjenega Dimitrija ter je našel mnogo priveržencev. Začela se je huda notranja vojska, med katero je Boris Godunov umrl (1605). Pseudo- ali Lažni Dimitrij je po tem res vladal nekaj časa črez Rusko, a kmalu so ga spoznali za sleparja ter umorili. Za njim je nastopilo še več enakih sleparjev, ki so med lahkovernim ljudstvom našli mnogo priveržencev ter provzročili nove notranje vojske in prevrate, dokler ni Mihael Feodorovič (1613—1645) iz hiše Romanovske prišel na prestol. Po svoji materi, hčeri Jovana IV., je bil v sorodu z izmerlo rodovino Rurikovo. Uredil je notranje zmešnjave ter z inostranskimi državami se pomiril. Občno blagostanje se je jelo znova množiti in širiti. Njegov sin in naslednik Aleksej (1645—1676) se je srečno vojskoval s Poljaki ter jih je v miru andrusovskem (1667) prisilil, da so mu odstopili Smolensk in pokrajine na levem bregu Dnepra. Pospeševal je tudi kmetijstvo, obertstvo in kupčijo. Zapustil je štiri otroke: tri sinove (Feodor, Ivan in Peter) in eno hčer (Sofija). Najstarši sin Feodor mu je nasledoval na prestolu (1677—1682). Po njegovi prezgodnji smerti so streljci Ivana in Petra oklicali za carja. Ker pa je bil Ivan na pol slep in bebast, Peter pa še zelo mlad, polastila se je vladohlepna Sofija skoro vse verhovne oblasti ter je skušala svojega popolubrata Petra po polnem izpodriniti. A to se jej ni posrečilo. Ko so Petrovi priverženci zatlerli neko zaroto, ki je po naklepu Sofijinem nameravala umoriti Petra, polastil se je ta sam verhovne oblasti, zaperl je sestro v neki samostan, bratu pa je prepustil le carski naslov.

3. Peter Veliki, samovladar ruski.

(1689—1725.)

Peter Veliki je bil odgojen in izučen od tujih učiteljev, med kterimi se je najbolj odlikoval Švajcar Lefort. Ta mu je blizu Moskve uredil posebno kerdelo mladih vojščakov, med kterimi je Peter sam kot prostak služil. Pripovedoval mu je o napravah in naredbah inostranskih držav ter je njegovo radovednost tako vnel, da je Peter sklenil iti vse pregledavat, vsega koristnega se naučiti in potem to vpeljati v svojej državi. Po vojski s Turki, kterim je vzel terdnjavo Azov (1697), zbral je veliko poslanstvo, ki je imelo potovati na tuje. Vodil je to poslanstvo prej imenovani Genevčan Lefort, Peter sam pod imenom Mihaelov se je vverstil mej druge Ruse. Potovali so

najprej prek severne Nemčije v Holandsko, kjer se je v bogatih tergoviščih ruskemu carju odperl nov svet. Da bi se naučil ladije tesar, stopil je v Zaandamu blizu Amsterdama kot navaden tesar v službo ter je sedem tednov neprestano hodil na ladijišče delat. Črez dva tedna postal je uže mojster in drugi delalci so ga potem navadno klicali Peter Baas. Učil se je tudi drugih rokodelstev in raznih umetnosti in znanosti. Iz Holandskega je potoval na Angleško, kjer se je enako pridno in neprestano učil. Najbolj pa ga je tu zanimalo angleško vojno ladijeve; ko so mu nalašč napravili bitko na morji, bil je Peter za mornarstvo tako navdušen, da je izkliknil: „Ko bi ne bil car ruski, hotel bi biti admiral angleški“. Povsodi je Peter najemal umetnike in rokodelce, katere je pošiljal na Rusko, da so se tam nastanovili ter Ruse učili svoje umetnosti in svojega rokodelstva. Ko je mislil potovati v Italijo, poročili so mu o novej zaroti in vstaji v Moskvi. Takrat so streljci potegnili s starorusi, kateri so sovražili vse Petrove novotarije. Mislili so Petra pahnuti s prestola, odpraviti njegove naredbe, pregnati v deželo poslane rokodelce in umetnike in Sofijo iz samostana posaditi na carski prestol. Peter se je vernil v domovino ter se strahovito maščeval nad ukrotenimi uporniki. Sofijo je zaperl v še bolj zavarovan samostan, pred okni njene tesne in temne ječe pa je napravil 28 vislic in je na njih obesil 150 upornikov. Kerdelo streljcev je razpustil; vojsko je znova uredil ter jej dal tuje častnike.

Kmalu potem je umerl Lefort. Na njegovo mesto je stopil Menčikov, ki se je od pekarskega fanta povzdignil do najvišjih časti v deržavi. Ta delavni mož je neprestano podpiral carja pri njegovih naredbah in prenaredbah. Da bi Ruse tudi po zunanjem bolj približal zahodnim Evropejcem, prepovedal je vsem posvetnjakom nositi dolge brade in dolge do tal segajoče obleke. Ukazal je ženske voditi v družbe, iz katerih so po vzhodniški šegi do tedaj bile izključene. Ustanovil je mnogo šol in rokodelnic, napravil mnogo kupčijskih ladij in prvo vojno brodovje. Podpiral je tudi kupčijo zlasti kupčijo prekmorsko, da bi njegovi podložniki tem laže prodajali raznovrstne svoje pridelke. Ker so pa Rusi takrat imeli le Belo morje na severji, kupčevali so le malo mesecev v letu z inostranskimi deržavami, ker je ono morje bilo predolgo zimo po polnem zamerzveno. Na jugu je njegova oblast le ob Azovskem morji segala do morja, na zahodni strani pa so pokrajine ob Baltiškem morji (ob Botniškem, Čuhonskem in Riškem zalivu) bile v švedskih rokah. Da bi tudi na teh straneh svoje carstvo odperl tujemu svetu, začel je vojsko s Švedci in Turki.

Severna vojska.

(1700—1721.)

Po smerti Karla XI. sedel je šestnajstletni sin Karl XII. na prestol. Njegovo mladost in neskušnost so mislili Rusi, Poljaki in

Danci porabiti ter so sklenili zavezo, da bi v vojski Švedcem vzeli prej jim odstopljene dežele; ruski car Peter je nakanil sebi pridobiti pokrajine ob Čuhonskem in Riškem zalivu. Zato se je začela velika severna vojska.

Danska vojska. Danski kralj Friderik IV. je napadel Šlezvig, da bi ga vzel svaku švedskega kralja Karla XII. Kar je zbral Karl vojsko ter je šel nenadoma nad Dance. Prišedši na Selandijo, oblegal je Kodanj ter tako prestrašil kralja danskega, da je ta sklenil z njimi mir v Travendalu (1700). Danski kralj je moral holsteinskemu vojvodi poverniti vsa vzeta posestva in se odpovedati vsakteri zavezi s sovražniki švedske države.

Vojska zoper Ruse in Poljake. Ruski car Peter je z velikansko vojsko priderl v švedsko pokrajino ob Čuhonskem zalivu ter je oblegal Narvo, terdnjavo v Ingermanlandiji. Švedski kralj, prederzni Karl XII. je šel z 8000 mož veliko vojsko nad njega ter je desetkrat večo vojsko rusko po polnem premagal, nekoliko pokončal in vjel, nekoliko pa razgnal na vse strani (1700). Carja Petra pustivši se je obernal Karl XII. zoper Avgusta II., kralja poljskega in izbornega kneza saksonskega. Nagloma je pregnal Poljake in Saksonce iz Livonije, prisvojil si je velik del Litvanskega in na to je napadel Poljsko. Tu se mu kralj Avgust ni mogel nikjer zdatno upirati, tem manj, ker je od njega odpadlo premnogo poljskih plemenitnikov. Ti nezadovoljniki so bili od Karla pridobljeni ter so Avgusta II. odstavili in Stanislava Leščinskega, vojvodo poznanskega, izvolili za kralja (1704). Švedski kralj je sedaj prehodil Poljsko na vse strani, da bi Avgusta II. in njegovo stranko po polnem uničil. Ko je ta pobegnil na Saksonsko, šel je Karl za njim ter ga je prisilil k miru v Altranstädtu pri Lipskem (1706). V tem miru se je Avgust odpovedal poljskemu prestolu in vsakteri zavezi s sovražniki švedskega kralja; izročil je Karlu tudi ruskega poslanca Patkula, rojenega Livonca in glavnega podpihivalca te vojske; tega je dal švedski kralj nečloveško umoriti.

Ruska vojska (1708—1709). Med tem ko se je Karl vojskoval zoper Avgusta na Poljskem in Saksonskem, priderl je car Peter z novimi vojskami v baltiške pokrajine švedske ter jih je deloma podvergel. Da bi jih zagotovil ruski oblasti, ustanovil je leta 1703. glavno mesto Petrovgrad ter ga zavaroval s terdnjavama Schlüsselsburg in Kronstadt imenovanimi. Na tej strani bi ga bil

Karl imel z nova napasti, a na svojo nesrečo nakanil je iti v oserčje rusko ter vzeti Moskvo in tu prisiliti carja k miru. Ko se je napotil v to nevarno vojsko, pregovoril ga je Mazepa, hetman ali glavar donskih kozakov, da je šel skozi neizmerne gozdove in stepe ukrajinske, obljubivši mu na tej poti obilo privoza in krepkih vojščakov. Ko je Mazepa hotel izdati ruskega carja, svojega dobrotnika in gospodarja, ter z obilno vojsko prestopiti h Karlu, uperli so se mu kozaki. Mazepa je moral pobegniti ter se je le s svojim spremstvom in s svojimi zakladi rešil v švedski tabor. Švedska vojska je med tem neizrečeno terpela na potu prek razmočene planjave; še več pa naslednjo zimo. Prišedši do Pultave, začel je Karl dobro uterjeno mesto oblegovati; kar ga obdajo ruske čete od vseh strani; vodil jih je car Peter sam; napadel je Švedce ter jih ali pobil ali pa vjel (1709). Karl XII. je bil ranjen ter je moral z ostanki svoje vojske (okoli 2000 mož) bežati prek Dnepra na turško zemljo.

Karl XII. na Turškem (1709—1714). Svoje glavnost je deržala švedskega kralja mnogo let na Turškem, zmerom nadejajočega se, da bodo Turki začeli vojsko z Rusi ter ga slovesno peljali proti severju v njegovo domovino. Ta čas so porabili švedski sovražniki in se polastili dežel, po katerih so prej hlepeli. Danski kralj je napadel vojvodo holsteinskega ter mu je vzel del Šlezviga, Švedom pa Bremensko. Saksonski knez August II. se je vernil na Poljsko ter je s prestola izpodrinil Stanislava Leščinskega. Peter, najsilniši sovražnik švedski, si je prisvojil baltiške pokrajine: Livonijo, Estonijo, Ingermanlandijo, Karelijo in Čuhonijo. Po dolgem prizadevanji je Karl pregovoril Turke k vojski zoper Ruse. Peter je neprevidno derl z vojsko črez mejo ter je bil od Turkov pri Prutu po polnem zajet (1711). Turki bi bili lahko pokončali vso rusko vojno ali jo pa s carjem vred vjeli; pa Petrova žena Katarina je šla v turški tabor ter je podkupila velikega vezirja, da je s Petrom sklenil mir prutski (1711). Peter je moral Turkom poverniti terdnjavo Azov in dotično pokrajino, a rešil je sebe in vojsko iz gotove pogube. Razjarjeni Karl je sicer sultanu odkril izdajo velikega vezirja, kate-rega so umorili; nove vojske pa turški sultan vendar ni hotel začeti. Karl je še 3 leta ostal na Turškem, tako da so ga Turki na zadnje siloma pregnali iz svoje zemlje.

Karl se vojskuje zoper Dance na Norveškem; njegova smert. Ko so vsled izgub v vojski z inostranskimi derža-

vami nastale notranje zmešnjave na Švedskem, sklenil je Karl XII. verniti se v domovino. Po prenapeti ježi je prišel iz Turčije v Stralsund (1715) ter je skušal to terdnjavo varovati pred naskoki pruskega kralja Friderika Viljema, toda zastonj. Kmalu je izgubil tudi druga švedska posestva na Nemskem. Da bi se odškodoval, napadel je Norveško ter je hotel vzeti Dancem. Pa pri obleganji mesta Fridrichshalla gaje nekdo zavratno umoril v bližavnem prekopu (1718).

Konec severne vojske. Po Karlovi smerti je sedla njegova sestra Ulrika na prestol, a najvažnejše oblasti je morala prepušiti državnemu zboru. Ta se je v posameznih mirih pogodil s sovražniki. Hanoverski izborni knez je dobil Bremensko in Verdensko (1719), pruski kralj Prednje Pomorjansko in otoka Uzedom in Volin, danski vladar velik kos Šlesviga, Ruski car pa (1721) Livonijo, Estonijo, Ingermanlandijo in velik del Karelije; Avgusta so Švedci znova priznali za kralja poljskega.

Nemčija in Avstrija.

Karl VI. (1711—1740.)

Karl je bil po nasledstveni vojski španski eden najmočnejših vladarjev tadanjega časa; gospodoval je obširnim avstrijskim deželam, potem pa Neapolitanskemu, Lombardiji in Belgiji; na Nemškem je bil za cesarja izvoljen. Le škoda da so bile te dežele preveč razkropljene!

Karlova prva turška vojska (1716—1718). Ko so bili Turki Benečanom vzeli polotok Morejo, poganjal se je Karl v Carigradu za nje. Ker Turki niso hoteli odstopiti od svoje krivice, napovedal jim je cesar vojsko. Princ Evgenij Savojski, izvedeni avstrijski vojskovod, ukrotil je Turke pri Petrovaradinu (leta 1717) ter jim vzel Temišvar; potem jih je drugikrat potolkel pri Belgradu (15. avgusta 1717) in jim vzel tudi to terdnjavo. Po polnem oslavljeni Turki so zdaj sklenili mir požarevski (1718), v katerem so Avstriji odstopili mesto Temišvar in Banat, celo Serbijo z glavnim mestom Belgradom, Valahijo do reke Alute, turški delež Slavonije in kos Bosne ob Savi.

Četverna zaveza (Quadrupelallianz, 1718). Častihlepna in vladoželjna Elizabeta, druga žena Filipa V. Anjouvskega, je hotela svojim otrokom priskerbeti samostalne krone ter je za se pridobila

spretnega španskega ministra kardinala Alberonija. Ta je na skrivnem napravil močno ladijevje ter je nenadoma posedel Sicilijo in Sardinijo ter je mislil vzeti tudi druge nekdanje španske dežele. Ker se je cesar ravno s Turki bojeval, uperle so se temu silnemu ravnanju druge evropske države; Velika Britanija, Francija in Holandija so sklenile s cesarjem tako imenovano četverno zavezo ter so prisilile Filipa V. po kratkej vojski odpovedati se postranskih dežel španskih. Savojski vojvoda, ki je bil s španskim kraljem v zavezi, je moral Sicilijo Avstriji odstopiti in je dobil za to Sardinijo s kraljevim nazivom.

Pragmatična sankcija (1713). Da bi avstrijske dežele rešil enakih zmešnjav, kakoršne so španskej oblasti po smerti Karla II. preveliko škodile, oklical je cesar pragmatično sankcijo (1713). Ta imenitna postava o nasledstvu na vladarskem prestolu je postala podlaga skupni državi, v kateri so doslej le moški Habsburgovci mogli nasledovati. Določila pa je 1. da se vse avstrijske dedne dežele nikdar ne smejo razdeliti; 2. da naj ko bi utegnil moški zarod vladarske rodovine izmreti, nasleduje ženski zarod, po prvorojenstvu v istem redu kakor moški, in sicer najpervo cesarjeve hčere, potem hčere njegovega brata Jožefa I., dalje njegove sestre in njih nasledniki itd. — Potem je Karl skerbil tej temeljnjej postavi pridobiti veljavo v vseh svojih deželah. In res so jo leta 1720 slovesno sprejeli stanovi avstrijski, štajerski, koroški in kranjski, tirolski slezijski in moravski. Enako so jo sprejeli tudi stanovi češki ter izrekli, da jo bodo zmerom varovali. Leta 1722. jo je cesar predložil ogerskim stanovom, ki so jo precej in z veseljem sprejeli in z zbornim sklepom od leta 1723. postavno poterdili. Toisto so storili leta 1722. deželni stanovi hrvatski in erdeljski. Po tem jo je cesar 6. decembra 1724. na Dunaji slovesno oklical. Tako je pragmatična sankcija postala nerazrušljiva vez med vsemi avstrijskimi deželami in vladarsko rodovino.

Poglavitna skerb Karlu VI. bila je zdaj pragmatični sankciji pridobiti veljavo v inostranskih državah. Sklenil je za to posebno zavezo s Španijo, kterej nasproti je nastala druga zaveza (v Herrnhauseu) med Anglijo, Francijo, Holandijo in Rusijo. Poslej so vse te države in tudi nemške priznale pragmatično sankcijo; le Bavarija in Saksonija ste se upirali.

Poljska nasledstvena vojska (1733–1738). Po smerti poljskega kralja Avgusta II. (1733) se je poganjal njegov sin Avgust (III.) za prestol; Francija in nasprotna mu stranka na Poljskem predlagala je prejšnjega kralja Stanislava Leščinskega, tasta franco-

skega kralja Ludovika XIV. Tako se je vnela poljska nasledstvena vojska, v kateri je cesar podpiral stranko saksonskega izbornika Avgusta III., da bi ga pridobil za pragmatično sankcijo. Avgust III. je sicer z rusko pomočjo zasedel prestol poljski, pa Avstrijanci so se v Italiji in ob Renu nesrečno bojevali zoper zaveznike Špance, Francoze in Sardince. Leta 1738. moral je po smrti princa Evgenija cesar skleniti mir dunajski, v katerem je odstopil španskemu infantu Don Karlu Neapolitansko in Sicilijo; za to je dobil Parma in Piacenzo. Sardinskemu kralju je odstopil nekaj lombardskih okrajev. Franc Štefan Lotarinški, mož cesarjeve dedičinje Marije Terezije, je dal svoje vojvodstvo Stanislavu Leščinskemu in je dobil za to Toskano, kjer so bili leta 1737 izmerli veliki vojvode medicejski; Lotaringija pa bi naj po smrti Stanislavovej pripadla Franciji. Vse mir sklepajoče države so priznale sedaj pragmatično sankcijo. Za take prazne podpise je cesar žertvoval premnogo ljudij in dežele, ker ni hotel poslušati besed svojega previdnega in izvedenega vojskovoda, slavnega princa Evgenija Savojskega, ki je dejal: „Najboljše poročstvo za pragmatično sankcijo bi bila močna vojska in pa dobro napolnjena denarnica.“

Karlova druga turška vojska (1737—1739). Karl VI. se je kot zaveznik ruski na konci svojega življenja zapletel v hudo vojsko zoper Turke. Avstrijski vojvodi (Wallis, Neiperg) so bili nespособni in nesrečni v vseh bitkah. Cesar je bil na zadnje primoran s Turki skleniti mir belgradski, pri katerem so Francozje posredovali. Avstrija je Turkom odstopila Serbijo z Belgradom in avstrijsko Valahijo. Odsihmal je delala Sava in Donava do Ršave mejo med Avstrijo in Turčijo.

Prusko.

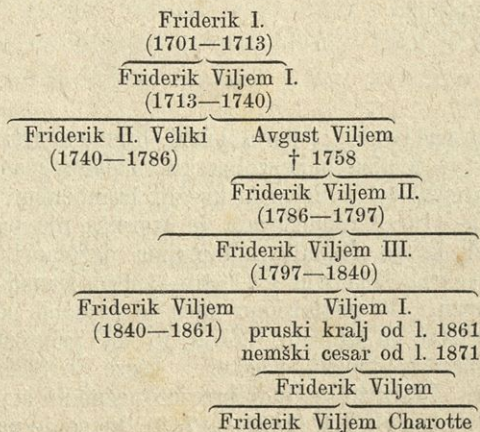
Hohenzollerci, izborni knezi brandenburški do leta 1701. V 16. stoletji je mlajša hohenzollerska rodovina vladala v vojvodstvu pruskem, starejša pa v izborni knežiji brandenburški. Ko je prva versta izmerla (1618), podedovala je starejša nje posestva. Med izbornimi knezi, ki so vladali zedinjenima deželama, se je odlikoval najbolj Friderik Viljem I. (1640—1688), navadno „veliki izborni knez“ imenovan. V vestfalskem miru je pridobil nove dežele ter je podpiral obertstvo in kupčijo. Živel je kaj priprosto ter si nabral polno denarnico in močno vojsko, s katero je Švedce premagal pri Ferbelinu. Prikratil je tudi pravice deželnih stanov. Nasledoval mu je sin Friderik III. (1688—1713), ki se je na cesarjevi strani

bojeval zoper Ludovika XIV. Za to mu je cesar Leopold I. podelil kraljevo čast in oblast.

Hohenzollerci, kralji pruski (1701—1797). Friderik I. (1701—1713) se je v nasledstveni vojski španski vojskoval za avstrijske Habsburgovce. Da bi kraljevo čast kazal občinstvu, živel je v največi krasoti in bliščobi, ter se je zarad tega močno zadolžil. — Njegov sin in naslednik*) Friderik Viljem I. (1713—1740) popravil je napako svojega očeta. Prodal je žlahtne kamene in zlate in sreberne posode ter z denarjem poplačal prednikove dolgove. Sam je živel kaj varčno in priprosto ter je odstranil državi vse nepotrebne stroške. Samo za svoj polk je potrošil mnogo denarjev, ker je po vsej Evropi nabiral velikanske vojščake. V utrehtskem miru je pridobil Gorenje Geldersko, v severni vojski pa kos Pomorjanskega. Ostro je ravnal s svojo rodovino, zlasti s svojim sinom kraljičem Friderikom. Ta je črez vse ljubil znanosti in umetnosti, ktere je oče zanemarjal in kot nepotrebne stvari sovražil. Razpor med njima je bil tolik, da je kraljič na zadnje ušel; a oče ga je vjel ter ga je hotel dati umoriti. Na zadnje mu je prizanesel, a Friderik se mu je moral udati in pridno v uradu delati. Temu je kralj pri smerti zapustil polne denarnice in močno vojsko, s kterimi si je kralj

Friderik II. (1740 — 1786) pridobil občno veljavo med evropskimi državami. Ta krepki kralj je v nasledstveni vojski avstrijski (perva in druga slezijska vojska) pridobil si veliko in bogato pokrajino Sleziijo ter jo je ohranil tudi v kervavi sedemletni vojski. Sprožil je pervo razdelitev poljskega kraljestva (1772) ter je pri tej priliki si prisvojil pokrajino Zahodno Prusko (razven Gdanskega in Toruna) in Ponetečje. Podedoval je vzhodno Frisko. Svojemu nasledniku je zapustil kraljestvo, ktero je pomnožil za 730 □miriametrov in 3 milijone ljudi. Skerbel pa je tudi za notranji razvitek

*) Rodovnik kraljeve rodovine pruske:

svoje države, pospeševal je kmetijstvo, rokodelstvo, kupčijo in rudarstvo. Napravil je mnogo novih cest in izkopal več prekopov. Znanstev, zlasti slovstva nemškega pa ni podpiral, ker je bil ves navdušen za francoski jezik in za francosko slovstvo. V deželo je zvabil mnogo francoskih učenjakov, in za nekoliko časa celo Voltaire-a, najimenitnejšega tedanjega pisatelja francoskega. Živel je sam kaj varčno ter je nasledniku zapustil dobro uravnano kraljestvo, krepko vojsko in polne denarnice. Nasledoval mu je njegov bratič Friderik Viljem II. (1786—1797), ki se je dalje časa bojeval s francoskimi uporniki. Za tem je prišel njegov sin Friderik Viljem III. (1797—1840) na prestol.

Marija Terezija (1740—1780)

in nasledstvena vojska avstrijska (1740—1748).

Ko je s cesarjem Karlom VI. izmerl moški zarod habsburške rodovine (1740), prevzela je njegova starejša hči Marija Terezija vsled pragmatične sankcije vladarstvo avstrijskih dežel. Omožena je bila s Francem Lotarinškim, velikim vojvodo toskanskim; zato se nova vladarska rodovina, ki še sedaj gospoduje avstrijskim deželam, imenuje habsburško-lotarinška. Resničnost znanih besed slavnega princa Evgenija se je kmalu očitno pokazala; kajti nesramna politika evropskih držav je precej pri nastopu pripravila Marijo Terezijo v največe zadrege in nevarnosti; zavezale so se in začele zoper njo tako imenovano „nasledstveno“ vojsko, da bi jej vzele dedščino in jo med seboj razdelile.

Pervi se je za dedščino oglasil izborni knez bavarski Karl Albrecht ter je opiral svoje dozdevne pravice na to, da je bil rodu starejše hčere Ferdinanda I. in verh tega mož druge hčere prejšnega cesarja Jožefa I. A cesar Ferdinand I. je v oporoki od leta 1543 in v naslednjem pristavku od leta 1547. določil: „Ko bi vsi naši sini pomerli brez „zakonskih“ (Bavarci so to besedo prenamenili v „moških“) dedičev, naj naša najstarejša hči (Ana) podeduje dežele.“ — Drugi je bil izborni knez saksonski in kralj poljski Avgust III., ki je zahteval dedščino kot mož stareje hčere (Marija Jožefa) cesarja Jožefa I. Za nesramnega tega kneza je cesar Karl VI. toliko žertvoval v nasledstveni vojski poljski, da mu je podpisal pragmatično sankcijo. Celó španski kralj je za se tirjal avstrijske dežele, opiraje se na neko pogodbo Ferdinanda II. od leta 1617., v kateri bi bil Ferdinand ženskim potomcem španske habsburške verste prednost dal pred ženskimi potomci avstrijske habsburške verste. Pa to terditev so španski Anjouvci izmislili, kajti Ferdinand II. je v omenjeni pogodbi moškeje ne pa ženskeje versti španskeje prednost dal pred svojo lastno žensko. In vendar sta bila španski kralj in saski izborni

knez prej priznala pragmatično sankcijo. To zadrego Marije Terezije je porabil vladohlepni pruski kralj Friderik II. ter je ponavljal overžene pravice brandenburških knezov do sleskih vojvodstev Legnice, Brega, Olove in do kneževine Kernovske. Ker so na Dunaji zavrnili njegove tirjatve, zapustil je mladi pruski kralj nenadoma Berlin ter je začel

pervo slesko vojsko (1740—1742). Posedel je Dolenjo Slezijo ter premagal avstrijsko vojsko pri Molvici (1741). S to kervavo zmago, za katero se je imel Friderik svojemu generalu Schwerinu zahvaliti, zagotovil si je prisvojenost Slezije. Po tem se je zavezal s sovražniki Marije Terezije, ki so bili na mapah že razdelili med seboj avstrijsko državo. Kardinal Fleury (izg. Flerí), prvi minister francoskega kralja Ludovika XV., je delal na vso moč, da bi se razdelila avstrijska monarhija, enako kakor se je bila razdelila španska pred 30. leti. Zato je sklenil z Bavarijo in Saksonijo v Nymphenburgu (1741) pogodbo, kterej so kmalu pristopili te-le države: Španija, Sardinija, Palatinat, nadškofija kolinska in Prusija. Le Dolenjo Avstrijo, Štajersko, Koroško, Kranjsko in Primorsko so hoteli ti zavezniki velikodušno prepustiti Mariji Tereziji.

Karl Albrecht, izborni knez bavarski je z vojsko priderl v Gorenjo Avstrijo ter šel od tod na Češko, kjer je posedel Prago. Po tem je hitel v Frankobrod (na Menu) ter je bil od nemških knezov za cesarja (Karl VII. 1742—1745) izvoljen in kronan (1742). Nevarnost je rastla od dne do dne, ker so mnogobrojni in mogočni sovražniki napadali avstrijske dežele. V tej zadregi je bil angleški kralj Jurij II. Mariji Tereziji zanesljiv prijatelj in zdaten zaveznik. Prihitel je sam z dvema vojskama na pomoč. Kratu se je obernila stiskana vladarica osebno do ogerskega državnega zbora v Požunu, kjer je pridobila zbrane stanove, da so sklicali ves narod pod orožje ter je z veliko vojsko prišli na pomoč. Med tem so Bavarci, Saksonci in Francozi posedli Češko, Friderik II., kralj pruski, pa je napadel Moravsko ter je vzel Olomuc, Iglavo in Znojmo. Iz te dežele ga je sicer pregnal vojvoda Lotariški; pa Friderik je od tod priderl na Češko in je Avstrijance, ki so za njim prišli premagal pri Časlavi (1742). Da bi se iznebila najnevarnejšega sovražnika, sklenila je sedaj Marija Terezija s pruskim kraljem mir berolinski (vratislavski), v katerem mu je odstopila skoro celo Slezijo (razven treh kneževin v Gorenji Sleziji) in grofijo Kladsko (1742). Rečica Opa je na tej strani meja med obema državama. Kmalu je pristopil temu miru tudi Avgust III., izborni knez saksonski, brez najmanjšega dobička.

Po miru berolinskem je obernila Marija Terezija vse svoje vojaške moči proti Bavarcem in Francozom. Ti so morali z veliko izgubo zapustiti Češko in po bitki pri Simbachu so se polastili Avstrijanci celo bavarske dežele. Cesar Karl VII. je pobegnil iz Monakovega ter se je kakor revež klatil po Nemčiji. Bavarci so se morali podvreči in Marijo Terezijo priznati za vladarico. Med tem so se tudi Angleži kaj srečno vojskovali; njih kralj Jurij je s svojo „pragmatično vojsko“ premagal Francoze pri Dettingenu na Menu (1743). V Italiji se je Marija Terezija pogodila s Sardinci ter jim odstopila nekaj milanskih okrajin. Vse to je vznemirilo pruskega kralja Friderika II. in bojé se za krivično pridobljeno Slezijo, prelomil je berolinski mir ter začel

drugo slesko vojsko (1744—1745). Znova se je zavezal s Francozi in nesrečnim cesarjem Karlom VII., češ da mu je nemškega (svojega) cesarja braniti najsvetejša dolžnost. Priderl je na Češko z 80.000 možmi in se polastil Prage. Kmalu potem je umrl nesrečni Karl VII. (1745). Ž njegovim sinom Maksom Jožefom je sklenila Marija Terezija mir v Füssenu ter mu prepustila Bavarsko; ta jej je pa obljubil pri bodočej volitvi nemškega cesarja glasovati za njenega moža. In res je večina nemških knezov izvolila njenega moža Franca Štefana, velikega vojvodo toskanskega, za nemškega cesarja; ta se je imenoval

Franc I.

(1745—1765.)

Marija Terezija, odslej navadno cesarica imenovana, je še vedno upala izgubljeno Slezijo nazaj dobiti, tem bolj ker je tudi bavarski knez sklenil ž njo oboroženo zavezo zoper silovitega kralja pruskega. Ko je Karl Lotarinški priderl na Slesko, premagal ga je Friderik zaporedoma pri Hohenfriedbergu in Sorru (1745), Saksonce pa je ukrotil pri Kesselsdorfu (1745). Sedaj se je Marija Terezija odpovedala upanju še kedaj nazaj dobiti Slezijo in sklenila je s svojim sovražnikom mir v Draždanah (1745). Friderik je obdržal Slezijo in Kladsko, kneževine Opava, Kernovo in Tešin so pa ostale Avstriji.

Samo Francozi in Španci so še nadaljevali vojsko na Belgijskem in Italijanskem; ko pa je ruska carinja Elizabeta, s katero se je bila Marija Terezija leta 1746. zavezala, pomoči poslala Avstrijancem, sklenili so uže zelo oslabljeni sovražniki z Avstrijo mir v Ahenu (1748).

V tem miru je odstopila Marija Terezija laška vojvodstva Parmo, Piacenzo in Guastallo španskemu infantu Filipu, Nizozemsko ali Belgijo, katero so mislili Francozje vzeti, pa je znova pripadlo Avstriji. — Tako si je ohranila avstrijska država po osemletni nasledstveni vojski svojo enoto in nerazcepljivost. Pokazalo se je tu očitno, kaj da zamore Avstrija z zedinjenimi močmi vseh svojih narodov, ki so po prebujenem samosvestji složno in krepko branili se mnogobrojnih in mogočnih sovražnikov.

Sedemletna ali tretja sleska vojska.

(1756—1763.)

Marija Terezija ni mogla pozabiti izgubljene prelepe Slezije; da bi jo Prusiji laže zopet vzela, skušala je kralja Friderika osamiti, sebi pa pridobiti novih zaveznikov. Pred vsem je bilo treba pridobiti si Francijo, ki je zadnjih 180 let skoro v vsakej vojski stala v versti najhujših avstrijskih sovražnikov. Temu ukorenjenemu sovraštvu je storil konec grof (poslej knez) Kaunitz, tedanji (od 1750. leta) minister zunanjih zadev avstrijskih, kateri je bil dalje časa za poslanca pri versailleskem dvoru. Jel se je namreč pogajati s Francijo in posrečilo se mu je starodavno sovraštvo med obema vladarskima rodovinama spremeniti v prijateljstvo. Vsled tega pa se je zmanjšalo dosedanje prijateljstvo med Anglijo in Avstrijo. Ko se je bila l. 1756. vsled mejnih prepиров o Akadiji v Severni Ameriki nenadoma vnela vojska med Angleži in Francozi, prizadevali so si Angleži na vso moč za se pridobiti Avstrijo; ker se jim pa to ni posrečilo, sklenili so zavezo s pruskim kraljem Friderikom II. — Tej zavezi nasproti je sklenila zdaj Marija Terezija zavezo s Francijo. Rusija, kjer je ta čas vladala carinja Elizabeta, pruskemu kralju huda osebna sovražnica, zedinila se je z Avstrijo in Francijo; in celó švedski kralj je pristopil tej zavezi zoper Prusijo. Tudi z Avgustom III., izbornim knezom saksonskim in kraljem poljskim, pogajala se je Marija Terezija na tihem.

Ko je pruski kralj o tej zavezi in o skrivnih vojnih pripravah zvedel, sklenil je prehiteti svoje sovražnike. Vojske jim še napovedal ni; napadel je namreč nenadoma nepripravljeno Saksonijo ter je zasačil saksonsko vojsko pri Pirni na Labi. Tej je hitel cesarski general Brown na pomoč, a Friderik se je obrnil zoper njega ter ga je premagal pri Lovosicah na Češkem (1756). Po tej izgubi se je morala cela saksonska vojska (okoli 17000 mož) pruskemu kralju udati na milost in nemilost. Friderik jo je razderl ter vojščake potaknil med pruske polke; deželo pa je posedel ter jo do dobrega izmolzel. Naslednje leto (1757) je priderl Friderik II. na Češko,

zmagal je Avstrijance pri Pragi ter oblegal to mesto. V tej nevarnosti je cesarica poslala drugega svojega vojskovoda, slavnega D a u n a, glavnemu mestu češkemu na pomoč. Ko je Friderik to zvedel, hitel mu je do Kolina naproti. Tu se je vnela bitka, v kateri je bil pruski kralj tako po polnem pobit, da je moral hipoma zapustiti Češko in se umakniti na Slesko. Ta poboj je uničil vero v nepremagljivost pruskega kralja, ki se je bila med ljudstvom že močno uterdila. V večni spomin na to sijajno zmago je ustanovila avstrijska cesarica imenitni vojaški red Marije Terezije. Slavni zmagalec je bil prvi vitez tega reda.

Isti čas je priderla močna francoska vojska prek Rena na Nemško ter je pri Hastenbecku premagala vojsko angleško. Francoski vojskovod Soubise je pridrl sedaj v Turingijo, hoté se tu s cesarjevimi zediniti in Friderika napasti v pruskih deželah. Hi krati je napadla ruska vojska Vzhodno Prusijo, švedska pa Pomorjansko. Avstrijanci so prišli v Slezijo, posedli vso deželo ter vzeli Švidnico in Vratislavo. Od vseh strani od sovražnikov obdan se je obernal Friderik II. najprej proti Francozom ter jih v krvavi bitki pri Rossbachu po polnem premagal (1757). Potem vernivši se na Slesko je kmalu užugal Karla Lotarinškega pri Lisi (1757). Vsled te izgube so morali Avstrijanci zapustiti Slesko.

Leta 1758 je napadel pruski kralj Moravsko ter oblegal Olomuc; pa slavni avstrijski vojskovod Lavdon ga je kmalu primoral zopet zapustiti Moravsko in se umakniti na Slesko. Sedaj se je Friderik II. obernal proti Rusom, ki so se bili že Kraljevca polastili, in premagal jih je pri Zorndorfu (1758). Nesrečen je bil v boji z Avstrijanci, ktere je bil vojskovod Daun pripeljal na Slesko; ti so ga namreč zmagali pri Hochkirchu. Leta 1759. se je Lavdon zedinil z ruskim vojskovodom Soltikovom in je po polnem potolkel pruskega kralja v kervavi bitki pri Kunnersdorfu. Prusija je bila vsled teh izgub tako oslabljená, da so se bali njenega pogina; pa pruskemu kralju v največo srečo razderla se je sloga med ruskim in avstrijskim vojskovodom, da nista napadla in vzela Berolina, glavnega mesta pruskega kraljestva.

Avstrijski vojskovod je potem napadel Saksonijo ter je Prusom vzel Draždane; pruskega generala Finka pa je pri Maxenu zajel s 15000 možmi. Friderik je bil srečen v boji zoper Lavdona, ki je bil pri Landshutu pobil Pruse; zmagal ga je namreč pri Legnici (1760). Ko je Friderik pregnal Ruse iz brandenburške pokrajine,

šel je nad Dauna, da bi mu vzel Saksonsko. To se mu tudi posreči v bitki pri Torgau-u na Saskem (1760); Friderik se je zopet polastil vse dežele in je v njej prezimoval. Naslednja leta so Avstrijanci in njih zavezniki Rusi, Švedje in Francozi zopet hudo pritiskali Friderika ter bi ga bili tem lažje pogubili, ker mu po smrti angleškega kralja Jurija II. njegov sin in naslednik Jurij III. ni hotel več dajati pomoči v denarjih, a iz silne te zadrege je pruskega kralja rešila smert ruske carinje Elizabete. Njen sin in naslednik Peter III., dozda skrivni čestitelj in občudovatelj pruskega kralja, odstopil je od Marije Terezije ter je sklenil ž njim prijateljsko zavezo in ga očitno podpiral s svojimi vojskami. Res da je po siloviti smerti Petra III. njegova žena carinja Katarina razrušila prusko zavezo in poklicala svoje vojske v domovino, a Friderik jih je pred odhodom še porabil pri Burkersdorfu, kjer je premagal avstrijskega vojskovoda Dauna (1762). Ker so se kmalu potem Francozje in Angleži pogodili (v pariškem miru) in ker so Rusi in nemški knezi razrušili stare zaveze in odstopili od vojske, morale ste se na zadnje tudi oslabljeni Prusija in Avstrija pogoditi in ste sklenili mir v Hubertsburgu na Saksonskem (1763). Friderik je obdržal vse, kar je pred vojsko imel (*status quo ante*).

Marija Terezija, vladarica avstrijskih dežel.

Kratki čas miru med nadsledstveno in sedemletno vojsko in zadnjih sedemnajst let svojega vladarstva je porabila slavna cesarica za izboljšanje državne uprave. Da bi se državna enota zlasti v Cislajtani okrepila in povzdignila, ustanovila je Marija Terezija najvišjo osrednjo gosposko na Dunaji: „*directorium in publicis et cameralibus*“, kateri je na čelu stal izverstni in prebrisani grof Haugwitz. Ta je upravljala vse avstrijske dežele razven Belgije, Lombardije in dežel ogerske krone (Ogersko in *partes adnexae*), ktere dežele so po večem ohranile svojo prejšnjo ustavo in upravo. Osrednji gosposki na Dunaji podredila je tako imenovane gubernije (deželna poglavarstva) v posameznih kronovinah, tem so pa bile kresije (ali okrožne gosposke) podrejene. Gubernije so sedaj zadobile mnogo pravic tadanjih deželnih zborov; ti pa odsihmal niso imeli druge oblasti nego izpolnovati vladna zahtevanja; zato so jih zabavljivo imenovali „*postulativne zbornice*“. Tudi plemenitniki in duhovščina so izgubili mnogo svojih predpravil in dobile so jih sedaj kresije, katerih poglavitna naloga je bila, braniti kmetovščino pred silo privilegiranih stanov. Srenje, zlasti meščanske so izgubile prejšnje svoboščine in državne gosposke so prevzele zverševanje vseh pravosodnih kakor tudi policijskih pravic.

Prestvarila in izboljšala je tudi pravosodje, katero je ločila od državne uprave. Ustanovila je najvišjo sodnijo v Beči. Začela je tudi izdelavati zakonik državljanskega in kazenskega prava, ki bi naj bil veljaven v vseh avstrijskih deželah. Odpravila je nečloveško tezalnico.

Posebno veliko zaslug pa ima slavna cesarica za avstrijsko šolstvo. Prestvarila je ljudske in glavne šole in ustanovila veliko novih; leta 1774. je razglasila občno šolsko postavo za normalne, glavne in perve ljudske šole ter ž njo uredila poduk v imenitnih teh učiliščih. Primerno se tedaj imenuje „mati avstrijskih šol“. Srednje šole so bile do tedaj uravnane po zastarelem načertu očetov jezuitov (ratio et institutio studiorum); cesarica je te naredbe odpravila ter gimnazije uravnala po načertu reda očetov piaristov (Marx). Ko je papež zaterl red očetov jezuitov, ustanovila je cesarica iz njih posestev poseben zaklad za zderžavanje in izboljšavanje srednjih šol (studijski zaklad). Tudi vseučilišča, zlasti pa zdravniške studije je močno predrugačila; pri tem delu jo je najbolj podpiral izvedeni Nizozemec Gerhard van Swieten, cesaričin osebni zdravnik.

Izboljšala je vojaštvo. Ustanovila je vojaško višo akademijo za izobraževanje častnikov v Dunajskem Novem mestu; obdarovala je hrabre vojščake z redovi (red Marije Terezije) in pomnožila zavode za ranjene in oslabljenе vojščake. Vojski je bila cesarica tako priljubljena kakor malo kateri avstrijski vladar. Generala Daun in Lascy sta izboljšala peštvo in konjištvo, slavni knez Lichtenstein pa topništvo, ki je k zmagi pri Kolinu posebno pripomoglo.

Cesarica je prestvarila tudi avstrijsko denarstvo in pospeševala razvitek gmotnega blagostanja svojih podložnikov. Kaj modro je uredila denarstveno upravo, pri kateri jej je zdatno pomagal nje mož cesar Eranc I. Zaterla je vse svoboščine davčne ter uredila, da so plemenitniki in duhovščina tudi plačevali davke. Te je nakladala zlasti na zemljišča ter v ta namen ukazala jih natanko premeriti in preceniti (kataster od leta 1748). Bila je pokroviteljica poljedelstva, omejila je tlako in polajšala nesvobodno podloštvo kmetovskega stanu. Pospeševala je tudi obertstvo in kupčijo. Zato je odpravila colne zavore, ki so posamezne kronovine ločile druge od drugih; pošte je odkupila od rodovine Turn-Taxisove ter je znova uredila; napravila je mnogo cest in prekopov ter posebno podpirala pomorsko kupčijo; v tem obziru je premnogo storila za Terst.

Za časa Marije Terezije zveršila se je prva razdelitev poljske države (1772). Sklenila sta jo Friderik II. in Katarina II. Marija Terezija se je dolgo branila udeležiti se te krivične delitve; na zadnje sta jo pa vladohlepni nje sin cesar Jožef II. in previdni minister Kaunitz pregovorila in z notranjo nejevoljo je podpisala dotične pogodbe, ki so očitno nasprotovale njenej vestnosti in pravičnosti. Pri tej delitvi je dobila Avstrija Rudečo Rusijo, polovico Krakovskega palatinata, vojvodstvi Zator in Osviečim, nekoliko kosov Podoljskega,

Sendomirskega, Belskega in Pokutije, in pa 13 mest sipuških, ktera je bil cesar Sigismund zastavil poljskemu kraljestvu. Sipuška mesta je zedinila Marija Terezija zopet z Ogersko (1775).

Kmalu po teh pridobitvah je odstopila Turčija cesarici med Erdeljskim in Galicijo ležeči del Moldave, tako imenovano Bukovino (1777). Ne dolgo potem so nastale nove razpertije med Avstrijo in Prusijo. Ko je bil namreč z Maksom Jožefom pomerl starejši moški zarod vitelsbahski na Bavarskem (1777), poganjal se je cesar Jožef II. za Dolenje Bavarsko, nekaj delov Gorenjega Palatinata in druge manjše pokrajine. Karl Teodor iz starejše verste palatinske, dedič umerlega kneza, je priznal cesarjeve pravice ter je sklenil ž njim pogodbo, po kateri je več delov Bavarskega prepustil Avstriji. To pogodbo pa je zavgel Karl Zweibrückenski, ki bi bil imel najbližje dedinske pravice do Bavarskega, ko bi bil utegnil Karl Teodor brez lastnih dedičev umreti. Pruski kralj Friderik II. bojé se, da bi Avstriji moč preveč ne narasla, poganjal se je za Karla Zweibrückenskega. Prusi in Avstrijanci so si uže nasproti stali, kar je miroljubna Marija Terezija končala to nasledstveno vojsko bavarsko brez bitek in sklenila s sovražniki mir v Tešinu (1779). V tem je pridobila okrožje in sko (med Inom, Donavo in Salico), ki je današnjega dne del Gorenje Avstrije.

Kmalu po tešinskem miru je umerla slavna cesarica po štiri-desetletnem premodrem vladanji. Svojemu sinu Jožefu je zapustila urejeno, razširjeno in dobro uterjeno deržavo.

Jožef II., avstrijski vladar.

(1780—1790.)

Po smerti Franca I. so nemški izborni knezi izvolili njegovega sina Jožefa II. za cesarja (1765—1790). Ta je sicer sperva skušal prestvariti in urediti nemško cesarstvo, ko pa je povsodi našel največe ovire, ni se več dosta menil za nje. Marija Terezija, njegova mati, ga je imenovala za sovladarja na Avstrijskem, pa kakor njegovemu očetu prepustila je tudi njemu le malo vpliva na vladne zadeve; samo vodstvo vojaštva mu je po polnem izročila.

Jožef II. je bil jako omikan in ljudomil vladar; navdušen je bil za blaga načela, ki so jih tadanji angleški in zlasti francoski pisatelji razširjali po vseh evropskih deželah. Natanko je tudi opazoval razmere, duševni in gmotni napredek tujih narodov, ktere je na svojem potovanji po Francoskem, Italijanskem (Parma, Neapolitansko) in Ruskem spoznaval. Občudoval je tudi naredbe pruskega kralja Friderika II., ki je svoje malo kraljestvo rešil pogina ter ga v kratkem povzdignil na visoko stopinjo gmotnega blagostanja. Ko je po smerti svoje matere prevzel sam vladarstvo na Avstrijskem, prizadeval si

je uže 40letni cesar neprestano pospeševati gmotni in duševni blagor svojih narodov in razširjati duh napredka in prosvete po svojih deželah. Pri svojih naredbah je imel to veliko nesrečo: med tem, ko so drugi vladarji zaostajali za duhom tadanjega časa, prebiteval ga je Jožef preveč. In kakor da bi bil slutil svojo zgodnjo smert, hotel je vse h kratu storiti; zato je bil v svojih prenapredbah čestokrat prenagel in prederzen in pri izvolitvi svojih sredstev premalo izbirljiv. Ker je navadno brezobzirno staro podiral, razžalil je vse stranke v deržavi in stavil tako svojim prenapredbam nepremagljive ovire.

Pred vsem je povzdignil veljavo deržave nasproti cerkvi ter je preveliko oblast duhovščine zelo omejil. Duhovščina (škofje in opatje) ni smela več neposredno občevati s papežem v Rimu, zaterl je dve papeževi pismi (Coena domini in Unigenitus) in prepovedal razglašati nova pisma papeževa (placet regium). Škofom je podelil pravico prelagati ali oproščevati v vseh rečeh, v katerih so do tedaj le papeži oproščevali. Razderl je zavezo med avstrijskimi samostani in njih redovnimi generali (načelniki) v Rimu. Odpravil je premnogo (624) ženskih in moških samostanov, kateri niso skerbili niti za bolnike niti za šole. Iz njih premoženja je ustanovil tako imenovani „cerkveni zaklad“. Za duhovnike je ustanovil osrednja semenišča, v katerih so se bogoslovci po načelih tadanje prosvete odgojevali. Prepovedal je procesije in božja pota, zvonjenje ob hudi uri itd. Ena najblažjih njegovih naredeb pa je razglas verske poterpnosti (1781), po katerem so luteranci, kalvinci in pravoslavni kristijani zadobili versko svobodo in več deržavljskih pravic. Tudi stan nesrečnih Židov je polajšal. Da bi odvernil cesarja od njegovih, cerkvi nasprotnih, naklepov, prišel je papež Pij VI. sam na Dunaj (1782). Cesar ga je slovesno sprejel in prav lepo ž njim občeval, a odjenjal ni nikakor od svojih naklepov; še celo brezobzirnejše je odslej postopal z duhovščino in njenimi predpravici. V posebnej postavi omejil je vpliv cerkve na sklepanje zakona, samovoljno je uredil cerkvene škofije ter je ne meneč se za papeža imenoval škofe. Ta velika napetost med cerkvijo (papežem) in cesarjem je vsaj nekoliko pojenjala, ko je Jožef II. po zimi (1783/4) obiskal svetega očeta v Rimu.

Glede na šolstvo je cesar nadaljeval delovanje svoje ranjke matere in je posebno skerkel za izobraževanje prostega ljudstva. Pomnožil je število ljudskih šol, uredil patronsto in prvi v Avstriji naložil dolžnost starišem svoje otroke v šolo pošiljati. Manj je storil za gimnazije in vseučilišča (ustanovil je vseučilišče v Levovu); zadnja je cerkvenemu vplivu po polnem odtegnil ter določil, da bi se naj

v teh državnih zavodih pred vsem odgojevali spretni državni uradniki. Neprestano pa je skerbil miloserčni cesar za blagodejne zavode, bolnice, zavode za gluhoneme, sirotnice itd. Da bi se duh napredka in prosvete hitreje razširjal po njegovih deželah, razglasil je svobodo tiska; a to svobodo so zelo krivo rabili, tako da se je kmalu premenila v največo razuzdanost tiska. Na svetlo je izvabila neštevilno množico knjižur in paskvilov, polnih kritike, osebnih napadov in zasramovanja vsega svetega.

Ustavo avstrijskih dežel je skušal prestrojiti v tem zmislu, da bi bile posamezne kronovine in tudi ogerske dežele še terdnejše zvezane med seboj ter po polnem odvisne od osrednje najvišje gosposke na Dunaji. Brezobzirno centralizovanje je bil glavni njegov namen. Zato se ni dal kronati za ogerskega kralja, da mu ni bilo treba priseči in poterditi starih ogerskih pravic in svoboščin; krono svetega Štefana je dal prinesiti na Dunaj in postaviti v zakladnico cesarske rodovine. Razglasil je ostre ukaze, po katerih je vpeljal po vseh uradih nemški jezik. Plemstvu je še bolj zmanjšal njegove uže po Mariji Tereziji zeló prikračene pravice; nesvobodno podloštvo kmetovskega stanu (ktero je bila uže njegova mati močno polajšala) odpravil je cesar Jožef II. po polnem v svojih deželah (1782—1785). Meščanstvo je povzdignil zlasti s tem, da je odpravil rokodelske in obertnijske družbe in utesnjevalne predprave srednjeveškega cehovstva.

Tudi pravosodstvo je bistveno prestvaril. Odpravil je smertno kazen; mesto nje so kaznovali hudodelnike s tem, da so morali uklenjeni mestne ulice pometati in težke ladije na rekah vlačiti; še druge zločince dal je prikovati v tesnih ječah. Priobčil je „državljanski zakonik“, potem tudi „kazenski zakonik“ (zakonik o zločinih in kako naj se kaznujejo) ter je s tem vpeljal potrebno složnost v pravosodji. Mestom in tergom je vzel njih občinsko ustavo in sodnjisko oblast ter je ustanovil posebna kervava sodišča in nadsodišča.

Po načelih tedaj veljavnih fizijokratov je vpeljal splošen, bolj enakomerno porazdeljen zemljiščni davek; v ta namen je na Dunaji ustanovil posebno gosposko za uravnanje zemljišnega davka (1785) in enako davkarsko gosposko v Budimu za ogerske dežele. Z velikimi stroški je dal premeriti vso državo in preceniti zemljišča.

Močno je pospeševal kupčijo, zlasti pomorsko na Jadranskem morji. Ostende v Belgiji je oklical za svobodno pristanišče, kakor je njegov praded Karl VI. več takih svobodnih pristanišč ustanovil ob

hervaškem in primorskem obrežji. Ker je občudoval cvetoče blagostanje holandskih pokrajin, skušal je tudi Belgijo povzdigniti na enako stopinjo gmotnega razvitka; zato je odpravil zoperno mejobrambno pogodbo s tem, da je dal razdjati one belgijske terdnjave, v katerih so bivale holandske posadke. Pomnožil je število kupčijskih poročnikov, s Turčijo in berberskimi državami v severni Afriki je sklenil posebne kupčijske pogodbe ter je celo mislil ustanoviti naselbine v Vzhodni Indiji (na Nikobarih). — Po tedanjih načelih pa je zaviral kupčijo v inostranske dežele, da ne bi šlo preveč denarja iz Avstrije; prepovedal je vvažati tuje izdelke, da bi povzdignil domačo obertnijo.

Te derzne in brezobzirne prenaredbe sicer dobrohotnega cesarja so močno vznemirile posamezne kronovine ter provzročile mnogostransko nasprotovanje. Cerkvenim prenaredbam se je upirala duhovščina, ki ni dopustila, da bi se cerkev podverгла državi. Brezobzirno centralizovanje in ponemčevanje pa je žalilo razne posvetne stanove, ki se niso hoteli odpovedati svojih pravic. Največi hrup je vstal na Ogerskem, Tirolskem in zlasti v Belgiji, kjer se je začela popolna vstaja. Belgijance je cesar močno razžalil tudi s tem, da je nameraval njih deželo zamenjati za bližnjo Bavarijo. Uže je bil namreč izbornega kneza Karla Teodora pridobil za to zameno, kar je pregovoril zavistni pruski kralj Friderik II. bodočega dediča Karla Zweibrückenskega, da se je uperl cesarjevemu naklepu. Friderik II. je pri tej priliki sklenil z izbornim knezom saksonskim in kraljem angleškim (kot izbornim knezom hanoverskim) tako imenovano kneško zavezo (1785), h kateri je pristopilo tudi mnogo drugih nemških knezov. To nasprotovanje je prisililo cesarja Jožefa II. odstopiti od svojega naklepa.

Turška vojska. Cesar Jožef je uže za Marije Terezije (1780) obiskal rusko carinjo Katarino II. v Petrogradu, razderl je zavezo med Rusijo in Prusijo ter se pogovoril s carinjo, kako hočeta edina postopati zoper Turčijo. Ko so Rusi podvergli črnomorske pokrajine turške in jih je carinja šla pogledat, sešel se je cesar Jožef II. zopet ž njo v Herzonu (1787). Sklenil je ž njo pogodbo, po kateri sta vojskohlepna vladarja mislila Turke pregnati iz Evrope. Ko se je vojska vnela, zbral je cesar Jožef veliko vojsko ob Savi in Donavi. Pa imela je zarad kužnih boleznij, ki so razgrajale med vojščaki, le malo uspeha, dasiravno sta Koburg in Suvarov zmagala pri Martinjestjah (1789) in je Lavdon z naskokom vzel terdni Belgrad (1789). Izida te vojske cesar Jožef ni doživel. Zbolel je ter se vernil v Beč, kjer je njegova bolezen zmerom hujša postajala. V tej nesreči prihajala so mu kaj žalostna poročila o uporih v Belgiji in o nezadovoljnosti in zmešnjavi na Ogerskem. Belgijanci so po polnem odpadli ter oklicali politično neodvisnost svoje domovine (1789). Cesarski namestnik vojvoda Albrecht Sasko-Tešinski (mož Jožefove sestre Marije Kristine)

je zapustil deželo. Nevarne homatije začele so se tudi na Ogerskem, ko je Jožef zahteval vojščakov in žita za turško vojsko. Da bi Ogre pomiril, preklical je v tej deželi vse svoje naredbe. Silna žalost mu je izpodjedala serce, ko je videl, kako razpada vse delo, katero je s tolikim trudom izveršil na korist svojim podložnikom. Tako je umrl 20. svečana 1790; spomin njegov pa je neumerljiv. Kmalu za njim je umrl tudi izverstni njegov vojskovod, silni, v narodnih pesmih proslavljeni Lavdon.

Leopold II.

(1790—1792.)

Ker cesar Jožef II. ni imel lastnih dedičev, nasledoval mu je njegov brat Leopold II., dozdanji veliki vojvoda toskanski, v Avstriji in Nemčiji. Toskana ni bila združena z drugimi avstrijskimi deželami, ampak cesar Franc I. je leta 1763. določil, da naj po izmrenji toskanskih Habsburgovcev nasleduje vselej drugorojeni sin avstrijskega vladarja. Vsled te naredbe je njegov drugi sin Leopold dobil vladarstvo po očetovi smrti, in sedaj je ta izročil deželo tudi svojemu drugorojenemu sinu Ferdinandu. *) Leopold je bil jako previden in premišljen vladar, zdaj mil zdaj krepek, kakor so ravno zahtevale vladarstvene razmere. Perva in poglavitna skerb mu je bila, mir in

*) Rodovnik habsburško-lotarinške rodovine:

Franc I. in Marija Terezija
† 1765 † 1780

Jožef II. (1765—1790)	Leopold II. (1790—1792)	Ferdinand ožen. z Marija Beatrikso † 1806	Maks † 1801
--------------------------	----------------------------	--	----------------

Ferdinand IV. Modenski
† 1846

Franc V.

Franc II. (1792—1835)	Ferdinand Toskanski † 1824	Karl † 1847	Jožef † 1847	Anton † 1835	Ivan † 1859	Rainer † 1852
--------------------------	-------------------------------	----------------	-----------------	-----------------	----------------	------------------

Leopold II.

Ferdinand, Karl Ludovik

Ludvik
† 1863

Rudolf
† 1831

Marija Lujiza Parmška † 1847	Ferdinand I. (1835—1848) † 1875	Franc Karl
---------------------------------	---------------------------------------	------------

Franc Jožef I.	Ferdinand Maks	Karl Ludovik	Ludovik Viktor
Gizela, Rudolf, Valerija	cesar meksikanski † 1867		

pokoj zopet dati svojej državi. S Turki je sklenil mir v Sistovi (1791) na podlagi poprejšnjega stanu obojestranske posesti. — Ogerski državni zbor je nemudoma sklical v Požun (1790) ter je s prisego slovesno priznal ogersko ustavo in vse stare stanovske pravice in svoboščine, ktere je bil cesar Jožef odpravil. Enako je pomiril Češko in vse druge dežele svoje države. Tudi belgijskim stanovom je podelil Leopold njih prejšnjo ustavo. Ker se pa Belgijanci v zvezi s francoskimi republikanci niso hoteli zlepa vrniti pod avstrijsko vlado, poslal je tje močno vojsko, premagal je vstajnike ter si upokoril celo deželo.

Takrat se je na Francoskem začela imenitna revolucija, ki je državne in družbinske razmere po polnem pretresla in spremenila. Da bi rešil francoskega kralja Ludovika XVI., svojega svaka [zaročena mu je bila Leopoldova sestra Marija Antonija (Antoinette)], izpodbujal je v posebnem oklici perve evropske države; pa predno se je vnela velikanska vojska, umerl je Leopold II. nenadoma (1792). Naslednik mu je bil njegov sin Franc II.

Francosko kraljestvo.

(1715—1789.)

Ludovik XV. (1715—1774). Ko je siloviti Ludovik XIV. umerl (1715), zapustil je oslABLJENO državo in 3000 milijonov državnih dolgov svojemu pravnuku Ludoviku XV. Ker ta ni bil dosta star, vladal je zanj razuzdani vojvoda Filip Orleanski, ki se je po polnem udal svojemu nekdanjemu učitelju razuzdanemu kardinalu in ministru Dubois-u (izg. Dūboá-u). Ker je razvajeni dvor potreboval denarjev za se in za državno upravo, pooblastil je Filip Orleanski prebrisanega Škota Jovana Law-a (izg. Ló-a) ustanoviti prvo banko ter izdajati akcije in papirnat denar. John Law je kmalu s to banko združil vso prekomorsko kupčijo (zahodno-indijsko družbo) in pobiranje davkov na Francoskem. Sperva je vse zaupalo podvzetju; ker so pa bankovce in akcije preveč pomnožili, izgubili so vso veljajo pri ljudstvu. Strašanski denarni polom je še bolj ubožal Francijo.

Po smerti Filipa Orleanskega (1723) je prevzel 14letni Ludovik XV. sam vladarstvo; a tudi ta mehkužni in malovredni kralj je je prepustil drugim osebam. Med temi je njegov odgojitelj kardinal Fleury (izg. Fleri) najdalje vodil Francijo (1726—1743) ter je z varčnim gospodarstvom in miroljubnostjo skušal državo rešiti iz denarnih zadreg. Kljube svoji miroljubnosti je zapletel Francoze v dve veliki vojski: v nasledstveno vojsko poljsko (1733—1738) in avstrijsko (1740—1748). V dunajskem miru (1738) pridobil je kraljestvu lepo pokrajino Lotaringijo. Vojvoda Franc Štefan, mož Marije

Terezije, je namreč odstopil svojo deželo (Lotaringijo) kralju poljskemu Stanislavu Leščinskemu, kterega hči je bila poročena s francoskim kraljem. Po smrti njegovi je vojvodstvo pripadlo Franciji (1766). V nasledstveni vojski avstrijski pa Francozi niso nič pridobili.

Kmalu se je kralj udal največi razuzdanosti, voditeljstvo države pa je prepustil malovrednim in samopašnim svojim prijateljicam. Med temi je bila najbolj glasovita markiza Pompadour (izg. Ponpadur), ki je skoro 20 let samovoljno vodila nesramnega kralja in celo francosko kraljestvo (1745—1764), oddajala je najimenitniše državne in vojaške službe in pred sedemletno vojsko je prestvarila francosko politiko ter sklenila zavezo z Marijo Terezijo. Strahovito je terpela uboga država v tej dolgi vojski na morji in na suhem ter je v miru pariškem ali versailleskem (1863) morala odstopiti Angležem: Kanado, razne zahodnoindijske otoke in posestva ob Senegalu, Špancem pa Lujzijano v Ameriki. — Pet let poslej je kupil kralj od Genovčanov uporni otok Korziko, kterega so pa morali Francozje siloma v posest vzeti (1768).

Še ostudnejše je bilo Ludovikovo življenje zadnja leta, ko se je udal neki nesramnici, ki jo je imenoval grofinjo Dubarry (izg. Dūbari). Tudi ta se je polastila vse oblasti v državi ter je tako zapravljala, da je vzela v petih letih okolo 180 milijonov frankov iz državne blagajnice. Ni čuda, da je kralj izgubil vse spoštovanje pri svojih podložnikih. Pri občnem tem propadu so kraljevo oblast izpodkopavali razni francoski pisatelji, ter to deželo pripravljali za naslednji socijalni in državni prevrat, francoska revolucija imenovan.

Ludovik XVI. (1774—1792; † 1793). Po smerti razuzdanega Ludovika XV. so Francozje radostno pozdravili novega kralja, nadejaje se od njega boljše bodočnosti. Ta „zaželeni“ kralj (desideré) je bil mladi Ludovik XVI., kteremu je bila zaročena Marija Antonija (Antoinette), hči avstrijske vladarice Marije Terezije. Živel je jako pošteno in varčno ter je imel najboljšo voljo izboljšati žalostni stan francoske države; pa manjkalo mu je one stanovitosti in doslednosti in one brezobzirne energije, ki bi v tem slučaju bili edini mogli rešiti kraljestvo. Iz teh napak je po naravni poti izvirala francoska revolucija, ki je državo po polnem prestvarila, socialne, politične in denarstvene napake zaterla, a tudi kraljevo oblast slabotnega Ludovika uničila.

Velika Britanija in Irsko.

a) Kralji iz rodovine hanoverske *) (1714 do sedanjega dne).

Po smerti Viljema (III) Oranskega je nasledovala na angleškem prestolu njegova svakinja Ana, mlajša hči pregnanega kralja Jakoba II. Udala se je whigsom, ktere je takrat vodil slavni vojskovod Marlborough, in se je udeleževala na strani avstrijskih Habsburgovcev nasledstvene vojske španske. Sklenila je mir utrehtski ter deržavi pridobila več naselbin in razširila nje kupčijo. V notranjih zadevah je najimenitnejše zedinjenje škotskega in angleškega parlamenta, ker ste se potem tudi deželi bolj ozko zvezali. Zastonj si je pa na zadnje prizadevala svojega popolubrata Jakoba (III.) spraviti na angleški prestol. Angleži so se deržali parlamentnega sklepa, za časa Viljema III. oklicanega, ter so po nje smerti poklicali izbornega kneza Jurija Hanoverskega na kraljevi prestol.

Jurij I. (1714—1727) je brez težave premagal pretendenta Jakoba (III.), ki ga je nakanil pahnuti s prestola. Vnanje deržavne razmere je vodil slavni minister Walpole, ki se ni hotel vtikati v nobeno vojsko ter je s tem močno pomnožil blagostanje angleškega naroda. Njegov sin in naslednik Jurij II. (1727—1760) se je na strani Marije Terezije udeležil nasledstvene vojske avstrijske, da bi ohranil ravnotežje med evropskimi deržavami. To priliko je porabil princ Karl Edvard Stuartski (sin pretendenta Jakoba III.) ter je skusil s pomočjo Škotov pridobiti kraljevi prestol angleški; pa pri Cullodenu (izg. Kélodnu) po polnem pobit je po premnogih nevarnostih bežal na Francosko. V sedemletni vojski se je zavezal s pruskim

*) Rodovnik zadnjih Stuartovcev, ki kaže njih sorodnost z rodovino hanoversko:

Marija Stuartska					
Jakob I. (1603—1625)					
Elizabeta žena nesrečnega Friderika V., kneza palatinskega			Karl I. (1625—1649)		
Karl Ludovik		Sofija	Karl II. (1660—1685)	Jakob II. (1685—1688)	
knez palatinski	žena Ernsta Avgusta, kneza hanoverskega	Marija žena Viljema III.	Ana (1702—1714)	Jakob † 1766	
	Jurij I. (1714—1727)			Karl, † 1788	Henrik † 1807
	Jurij II. (1727—1760)				
	Frid. Ludovik, kraljič waleski † 1750				
Jurij III. (1760—1820)					
Jurij IV. (1820—1830)	Viljem IV. (1830—1837)	Edvard Kentski † 1820	Ernest Avgust, kralj hanoverski 1837—1850		
		Viktoriya, sedanja kraljica angleška	Jurij V. (1851—1866)		
		Albr. Edv.			

kraljem Friderikom II. ter se je posebno vojskoval s Francozi na morji in v raznih prekomorskih naselbinah. Da so Angleži zmagovali čez Francoze in Špance, zahvaliti se jim je bilo prebrisanemu svojemu ministru Pittu starejšemu, ki je izboljšal vojsko in brodovje ter jima dal najizverstnejše voditelje. To kervavo vojsko je končal njegov vnuk in naslednik Jurij III. (1760—1820), ki je Pitta odstavil ter miroljubnega Škota Butte-a poklical v ministerstvo. Ta se je v miru pariškem (1763) pogodil s Francijo in Španijo ter državi pridobil Kanado, nekaj zahodnoindijskih otokov, francoska posestva ob Senegalu in špansko pokrajino Florido.

b) Vojska za svobodo Severoamerikancev.

(1775—1783.)

Preslavni pomorščak Valter Raleigh (izg. Ráli) je ustanovil prvo angleško naselbino v Sevrni Ameriki in jo v čast svoje neozenjene kraljici Elizabeti Virginijo imenoval (1585). Polagoma so se Angleži naselili tudi po drugih odotnih pokrajinah, tako da je bilo drugo polovico 18. stoletja ondi 13 naselbin. Njih ljudstvo se je posebno hitro množilo po izselnikih, ktere so stuartski kralji na Angleškem zaradi vere preganjali. Med vsemi se je pa odlikovala Pensilvanija z glavnim mestom Filadelfijo, ktero je kvekar Viljem Penn*) leta 1682. ustanovil ter odperl spoznavalcem raznih ver. Naselbine so imele kaj različne pravice; nektre so bile neposredno podložene angleški kroni, nektre so pa pri ustanovljenji zadobile imenitne svoboščine; posebna pisma so natanko določila njih pravice in dolžnosti. Po večem so se same upravljale in same si nakladale davke; angleški državni zbor je imel le določen vpliv pri uravnavanju njihovih kupčijskih razmer.

Premeteni in sebični Angleži so zlasti v 18. stoletju skušali naselbinam vzeti vso samostalnost ter jih posebno v gmotnem obziru za zmirom prikleniti svojemu deržavi. Naselniki naj bi le surovine pridelovali in nabirali, pa Angležem prodajali prav po nizki ceni. Sami jih bi ne smeli podelavati, ampak morali bi vse izdelke po visoki ceni kupovati od angleških obertnikov in kupcev. Ta sebičnost angleška je vedno bolj množila napetost med angleško deržavo in ameriškimi naselbinami, ki so si kljubu vsem oviram zmerom bolj opomagale. Iz te napetosti izviral**) je vojska za svobodo ali deržavno samostalnost, ki jo je po naključji sprožila sledeča dogodba.

Ker so se bili Angleži v sedemletni vojski močno zadolžili, naložil je angleški državni zbor tudi naselbinam v Severni Ameriki razne davke, da bi laže plačevali deržavne dolgoe. Ameriški naselniki so

*) Glej životopis Viljem Penna v Zorinini prikladi: Vestnik za leto 1875.

**) Glej: Jurij Washington, životopisna črtica v Vestniku, kjer je pisatelj obširneje razpravljal prave vzroke vojske za svobodo severoameriških naselbin.

ugovarjali ter se branili plačevati take davke, ktere je brez njih privolitve jim naložil parlament angleški. Te pravice niso hoteli priznati svojim nadoblastnikom. Angleži so pobirali dac tudi od čaja, ktereга so naselniki smeli le od njih kupovati; pa Amerikanci so rajše opustili čaj, kot da bi bili kupovali zadacanega, ali so ga pa drago kupovali od Holandcev, ki so ga po skrivnih (prepovedanih) potih privažali v naselbine. Ko so preoblečeni Bostonci 18. decembra 1773 v svojem pristanišči napadli angleške ladije ter čaj iz njih pometali v morje, preklicali in obsedli so Angleži pristanišče in mesto bostonsko ter so tudi drugim naselbinam pretili s silo, ko bi se ne udali njihovim naredbam. Kar so se zbrali izvoljeni poslanci vseh naselbin v Filadelfiji ter so sklenili pretergati vso kupčijo z Angleži in silo odbijati s silo (1774). Razjarjeni državni zbor angleški je pooblastil ministerstvo siloma zatreti upor naselnikov. Tako se je začela vojska.

Jurij Washington, najizverstniši državnik in vojskovod, je vodil severoameriške vojščake. Ta pošteni, neutrudni in silno iznajdljivi mož je uredil vojske ameriških upornikov ter je sperva vsaj srečno odbijal vse angleške naskoke. To je oserčilo naselnike in njihovi poslanci so leta 1776. na shodu v Filadelfiji slovesno se odpovedali angleški nadoblasti ter so oklicali državno samostalnost. Naselbine so se imenovalе „Zedinjene države severoameriške“. Kmalu so zadobile zaveznikov v Evropi. Ko je bila neka angleška vojska zajeta pri Saratogi (1777), pregovoril je preslavni Benjamin Franklin francoskega kralja Ludovika XVI., da je v Versailles-u sklenil zavezo z zedinjenimi državami. Tej zavezi zoper Angleže pristopila je poslej Španija in Holandija. In odslej se niso vojskovali le v severni Ameriki, ampak po vseh oceanih in po naselbinah imenovanih držav. Na morji so zmagali zdaj ti, zdaj oni, po večem so pa nadvladali Angleži zlasti po zmagi pri ertu sv. Vincenca (črez špansko brodovje) in pri otoku Guadeloupi v Antiljskem morji (črez francosko brodovje 1782). Pogumni angleški vojskovod Elliot je tudi srečno branil terdnjavo Gibraltar, ktero so zedinjeni Španci in Francozi s plavajočimi baterijami napadali. Elliot je (leta 1782) streljal z razbeljenimi krogli na ladije in baterije zvezanih oblegovalcev ter jih je po polnem pokončal.

Na suhem pa Angleži niso bili srečni; pobiti so bili skoro povsodi od Severoamerikancev in njih zaveznikov. Poleg Jurija Washingtona se je v teh bojih najbolj odlikoval francoski markiz La Fayette (izg. Lafajét). Navdušen za nauke tadanjih francoskih filozofov, ki so posebno poudarjali mednarodno pravo in svobodo vsega človeštva,

je hitel s premnogimi prostovoljci Severoamerikancem na pomoč, še predno je Francija ž njimi sklenila zavezo. Ko je Jurij Washington prevaril angleškega generala Clíntona v Novem Jorku in zajel angleškega vojskovoda Cornwallisa pri Yorktownu (izg. Jorktaunu, 1781), obupali so Angleži, da bi še kedaj podvergli ameriške naselnike. Jeli so se ž njimi pogajati ter so z vsemi sovražniki sklenili mir v Versailles-u (1783). Anglija je priznala neodvisnost 13 naselbin in je Španiji odstopila polotok Florido in otok Minorko.

Po kervavi vojski so naselniki znova izvolili zastopnike, ki so na shodu v Filadelfiji 17. septembra 1783 sklenili ustavo, veljavno za vso zavezo Zedinjenih držav. Po tej skerbi za skupne zadeve skupna „zavezna vlada“. Ta ima postavodajalno, izvrševalno in sodnijsko oblast. Postavodajalno oblast ima narodni zastop (kongres), ki je sestavljen iz zbornice svetovalcev (senatorjev) in iz zbornice poslancev (reprezentantov). Načelnik upravne oblasti je predsednik Zedinjenih držav. Izvolijo ga na 4 leta in sicer volilni možje, ki jih ljudstvo v vsakej državi izmed sebe izbere. Kdor za njim dobi največ glasov, je podpredsednik Zaveznih držav. Če jim ni po volji, ga lahko odstavijo, lahko pa taistega moža večkrat zaporedoma izvolijo za predsednika. Ta imenuje s privoljenjem svetovalcev 7 tajnikov, ki opravljajo opravila kakor ministri v evropskih državah. Sodnijsko oblast izvršujejo razna sodišča. Sodniki so od predsednika nastavljeni za ves čas svojega življenja. Pervi izvoljeni predsednik Zedinjenih držav je bil mnogozaslužni njih osvoboditelj Jurij Washington, ki se je sedaj izkazal jako zmernega in zelo modrega državnika. Od leta 1789. do 1797. je zacelil državi rane, ktere jej je bila dolga vojska vsekala, ter je zavezno republiko povzdignil na visoko stopinjo gmotnega razvitka.

c) Ustanovitev angleške oblasti v Izhodni Indiji.

Uže za kraljice Elizabete so jeli Angleži kupčevati v Vzhodno Indijo; ta kupčija se je posebno razširila, ko so drugo polovico 17. stoletja ondi ustanovili mnogo naselbin. Ko je leta 1739. razpadlo kraljestvo Mogulsko, prisvojili so si Angleži razna primorja ter jih obderžali kljub nasprotovanju Francozov, ki so se bili na vzhodni strani indijskega polotoka naselili. Med vojsko s Severoamerikanci so zavidni Francozje izpodbudili misorskega sultana Hyder-Alija (izg. Hajder-Alija), da je v zvezi z Marati napadel angleško oblast v Indiji. Brezobzirni in terdoserčni Waren Hastings (izg. Voren Hastings), nadoblastnik angleških posestev, je premagal Hyder-Alija († 1782) in pozneje tudi njegovega sina in naslednika Tipo-Saiba; Marate je pridobil za se ter ž njimi sklenil poseben mir. Kmalu je prisilil Tipo-Saiba k miru mangalorskemu (1784), v katerem je misorski sultan Angležem poveril vse prisvojitve ter jim dovolil svobodno kupčijo v

svoje kraljestvo. Poslej se je še dvakrat vojskoval z Angleži (1789—1799), pa vselej nesrečno, ter je bil ubit pri oblegovanju svojega stolišča Seringapatama (1799). Angleži so se sedaj polastili tega mesta in njegovih dežel. Med vojskami s francoskimi uporniki (z Napoleonom) vzeli so Angleži tudi Holandcem in Francozom njih posestva v Vzhodni Indiji. Po postavi, nasvetovani od Pitta mlajšega (1784), omejila je angleška vlada prej skoro neodvisno oblast vzhodno-indijske kupčijske družbe ter jo v vseh političnih, vojaških in denarstvenih razmerah podredila angleški kroni.

James Cook (izg. Žems Kuk) je bil po smerti slavnega Magelhaesa najderzniši pomorščak (1768—1779). Trikrat je plaval krog zemlje ter našel zlasti premnogo avstralskih otokov. Jadraje v južno Ledeno morje, došel je do 71° južne širjave. Na njegovem tretjem potovanju krog zemlje so ga ubili prvotniki na otoku Ovajhi (1779).

Portugalsko kraljestvo.

Temu nesrečnemu kraljestvu so od leta 1640 gospodovali po večem zanikarni vladarji iz rodovine Braganza (Alfonz VI. ni znal niti čitati niti pisati). Po razupiti kupčijski pogodbi methuenski (1703) so Angleži dobili skoro vso kupčijo na Portugalskem v roke ter so polagoma deželo po polnem izmolzli. Kralj Ivan V. (1706—1750) je bogate zaklade, katere je dobival iz Brazilje, zazidal v velikanske stavbe. Malovreden je bil tudi njegov sin in naslednik Jožef I. Emanuel (1750—1777); po sreči je imel izverstnega ministra; bil je to zelo izobraženi Cavalho marquis da Pombal, kteremu je vladarstvo po polnem prepustil. Pri strahovitem zemeljskem potresu, ki je leta 1755. glavno mesto Lizbono po polnem razrušil, pokazal je Pombal pervikrat svojo hladnokervnost, pogumnost in prebrisanost; nagloma je uredil vse, kar se mu je zdelo potrebno. Kot vsegamočen minister ravnal se je po naukih tadanjih fizijokratov: pospeševal je kmetijstvo, podpiral obertnost, zlasti svilarstvo, ter povzdignil kupčijo. Znova je uredil tudi vojsko in morsko brodovje. Posebno je skerbil za izobraževanje prostega ljudstva, ustanovil mu je mnogo šol, v kterih se je v maternem jeziku podučevalo. Plemenitnikom je prikratil razne svoboščine in predpravitice ter jim vzel zlasti v Braziliji mnogo državnih posestev, kterih so se bili pod prejšnjimi zanikarnimi kralji polastili. Zmanjšal je tudi oblast duhovščine in odpravil ženske samostane. Zarad tega so ga zlasti očetje jezuiti močno čertili. Pombal je sklenil jih pogubiti. Ko so pri nekej priliki nekteri razžaljeni plemenitniki bojzljivega kralja napadli in ga nekoliko nabili, obkrivil je Pombal jezuite, da so se udeležili onega zločina. Pregovoril je kralja, da je dal h krati vse zgrabiti in zapreti, po tem pa iz dežele pregnati (1759). Država se je polastila obširnih njih posestev. Brezobzirne preuredbe so Pombalu napravile mnogo sovražnikov. Ko je po smerti kralja Jožefa I. prišla njegova hči Marija I. (1778—1816) na prestol, odstavila je Pombala, njegove naredbe pa

zaterla. Le jezuitje se še do današnjega dne ne smejo naseliti na Portugalskem.

Špansko kraljestvo.

Filip V. (1700—1746), začetnik bourbonskih kraljev na Španskem, ni mogel zboljšati stanja propadlega kraljestva, tem manj, ker ga je večkrat prejela taka otožnost, da se ni zmenil za nobeno stvar. Največ vpliva nanj je imela njegova druga žena vladohlepna Elizabeta Parmška. Da bi svojim otrokom (Filip je imel iz prvega zakona dva sina) pridobila samostalne dežele, pregovorila je derznega ministra in kardinala Alberonija, da je napadel Sicilijo, Sardinijo in Neapolitansko. Pa Velika Britanija, Francija in Holandija so sklenile s cesarjem Karlom VI. tako imenovano četverno zavezo (1718) ter prisilile Filipa V., da se je odpovedal postranskih dežel španskih. Srečnejša je bila kraljica Elizabeta v nasledstveni vojski poljski. Da je namreč Španija podpisala pragmatično sankcijo, odstopil jej je cesar Karl VI. Neapolitansko in Sicilijo, kjer se je ustanovila druga vladarska versta španskih Bourboncev. V nasledstveni vojski avstrijski so Španci dobili vojvodstva Parmo, Piacenzo in Guastallo ter ondi ustanovili tretjo vladarsko versto španskih Bourboncev.

Ker sta Filipova sinova iz prvega zakona umerla brez lastnih dedičev (Ferdinand VI. 1746—1759, je bil tudi otožen mož) prišel je 1759. neapolitanski kralj Karl (III. 1759—1788) na španski prestol; neapolitansko kraljestvo pa je precej prepustil svojemu drugemu sinu. Karl III. je bil po načelih tadanjih filozofov izučen ter je s pomočjo razsvetljenih mož (Grimaldi, Squilacci, Monino, Figeroa, pred vsem pa Campomanes in Aranda) skušal zboljšati stanje španskega kraljestva. Vpeljal je razne naredbe, ki so ali pospeševale razvitek občnega blagostanja, ali pa pomnoževale kraljevo moč nasproti plemstvu in duhovščini. Jezuitje so imeli takrat največo moč med duhovniki na Španskem. Njih nasprotniki so jih zatožili kralju, da so provzročili neki upor prostega ljudstva v Madridu, ter ga pregovorili naj bi zaterl vse jezuite. Na to je Karl na skrivnem ukazal v istem hipu zgrabiti in zapreti vse jezuite (1767); polastil se je njih premoženja, nesrečne redovnike pa je z zasmehljivimi pismi poslal papežu v cerkveno državo. Karl se je udeležil sedemletne vojske in pozneje vojske za osvobojenje severoameriških naselbin.

Razpuščenje reda jezuitskega.

(1773.)

Enako preganjanje očetov jezuitov se je sredi 18. stoletja začelo tudi na Francoskem; največa njih sovražnika sta bila prvi minister

Choiseul (izg. Šoasel) in razupita kraljeva prijateljica Pompadour. Razuzdani kralj Ludovik XV., v takih stvareh po polnem udan svojemu izpovedniku, se je dolgo potegoval za nje. Branil jih je celó pred pariškim parlamentom, ki je pravila jezuitskega reda obsodil kot škodljiva obstanku francoskega kraljestva. Da bi občno nezadovoljnost z jezuiti vsaj nekoliko potolažil, pisal je Ludovik XV. Ricciju, tedanjemu generalu jezuitskemu, ter ga prosil naj prenaredi ona pravila, nad katerimi so se Francozje izpotikali. Trmoglavci Ricci pa mu je odpisal, da rajši prenehajo, kot bi premenili le pičico svoje ustave (sint, ut sunt, aut non sint). To je razkačilo kralja, da je leta 1764. zaterl jezuitovski red v Franciji. Ko so Španci, Neapolitanci in Parmanci pregnali jezuite iz svojih dežel, uperl se je papež temu ravnanju ter je protil s cerkvenimi kaznimi; kar so se zoper njega vzdignili bourbonski dvori, ki so se bili poprej med seboj zavezali (rodovinska zaveza bourboncev), pri slednji priliki podpirati drug drugega. Francozje in Neapolitanci so posedli papeževa posestva ter so papeža prisilili, da je odjenjal od svoje pravice. Ko je bil izvoljen kardinal Ganganelli za papeža (imenoval se je Klement XIV.), pritiskali so Bourbonovci tako močno nanj, da je v oktobru 1772 zaperl jezuitska semenišča v cerkveni državi, po leti 1773 pa je razglasil pismo Dominus ac redemptor noster, s katerim je kot glavar katoliške cerkve razpustil čerteni jezuitovski red. Nekteri nemški knezi, posebno pa Marija Terezija, so se najdalje ustavljali razpuščenju mogočnega cerkvenega reda. Potem so se vsi udali povelju papeževemu, nasprotovala sta mu le dva krivoverska vladarja: protestantovski Friderik II., pruski kralj, in pravoslavna ruska carinja Katarina II.

Skandinavsko.

a) Dansko kraljestvo.

Danski kralji so v 18. stoletji ohranili dežele, katerim so konci severne vojske gospodovali; pridobili so le Grenlandijo, kjer se je bilo ustanovilo več danskih naselbin. V evropske politične zmešnjave so se malokrat vtikali in še takrat zmerom kot nasprotniki švedskih kraljev. Najimenitnejši kralj danski v 18. stoletju je bil Kristijan VI. (1766—1808), ker so se za njega začele prenaredbe na Danskem kakor po družih evropskih državah. Osebni kraljev zdravnik in minister Struensee, ljubljene kraljičin, je skušal z raznimi naredbami uničiti previliko oblast plemstva in povišati kraljevo moč. Ker je Danecem vrival nemški jezik, razžalil je njih narodno zavest. Na dvoru je nastala nasprotna mu rodoljubna stranka, ktero je vodila kraljeva mati Julijana Marija, zelo vladohlepna in zlobna žena, ter je ministra po dveletnem vladanji pahnila z verhunca njegove oblasti (1772). Zgrabili so ga in kot zločinca obsodili ter ob glavo deli. S smertjo Struensee-ovo izginile so tudi njegove naredbe.

Švedsko kraljestvo.

Po severni vojski je švedsko kraljestvo izgubilo svojo odločevalno premoč med severnimi državami. Za kraljice Ulrike Eleonore skerčila se je kraljeva oblast, razširila pa se je oblast plemenitniškega državnega zbora. Ta zbor se je ločil v dve stranki, ki ste se dali podkupiti od zunanjih držav. Stranka kaparjev je bila podkupljena od Rusov, stranka klobukarjev pa od Francozov. Ko so klobukarji začeli vojsko z Rusi, da bi jim vzeli prej izgubljene baltiške pokrajine, bili so prisiljeni skleniti nesrečni mir v Aboi (1743) in Rusom odstopiti Finlandijo do reke Kimene. Po Ulrikini smerti ji je nasledoval nje mož Friderik (1742—1751) temu pa Adolf Friderik, vojvoda holstein-gotorski (1751—1771). Plemstvo je še bolj utesnilo kraljevo oblast. Kar je sklenil njegov pogumni sin in naslednik

Gustaf III. (1772—1792) znebiti se teh tesnih verig. To je tem lažje dosegel, ker je slehernemu bilo znano žalostno stanje države. Brez težave je za se pridobil častnike in celo vojsko ter je brez prelivanja kervi uničil veljavo državnega zbora in z njim sklenjene plemenitniške oblasti. S tem se je prikupil ljudstvu, a žalibog, da je kmalu izgubil to udanost, ker je prerad posnemal francoske običaje in se po nepotrebi spustil z Rusi v vojsko. Ko se je ruska carinja bojevala drugikrat s Turki, napadel je Gustaf rusko Finlandijo; a po dveletni nesrečni vojski je bil prisiljen brez najmanjšega dobička skleniti mir (1790). Nekaj plemenitnikov se je pozneje zarotilo zoper njega in neki Jakob pl. Ankarström ga je ustrelil na plesu v gledališči (1792). Morilca so dobili ter primerno kaznovali.

Rusko cesarstvo.

Tudi med veliko severno vojsko ni prenehal Peter Veliki stvarjati svoje carstvo. Obertstvo, mornarstvo in kupčija so se kmalu toliko razvile, da so dajale državi premnogo dobička; kljubu velikim stroškom za vojsko ni mu bilo treba delati dolgov. Duhovsko oblast je po polnem upokoril, ko je odpravil patriarhat v Moskvi ter se sam oklical za glavarja pravoslavne cerkve na Ruskem. V cerkvenih zadevah ga je podpirala sinoda, v državnih pa starešinstvo. Ti ste bili najviši gosposki v carstvu. Starorusom so se studile Petrove prename in upirali so se jim, kjer koli je bilo mogoče. Pridobili so za se celó cesarjeviča Aleksija ter se zarotili zoper Petra. Pa ta je kmalu pozvedel njihove naklepe in cesarjevič je pobegnil na tuje; a Peter ga je dal zgrabiti in pripeljati domov; tu ga je izročil sodnji, ki ga je obsodila na smert. Kmalu potem je cesarjevič umerl v ječi; ne da se pa določiti, ali so ga umorili, ali je pa umerl le iz strahu pred smertjo. — Po nasvetu svete sinode pridel si je Peter

naslov „car vseh Rusov,, ter je v posebnem ukazu od leta 1722. do-
ložil, da ima vsak car pravico imenovati svojega naslednika.

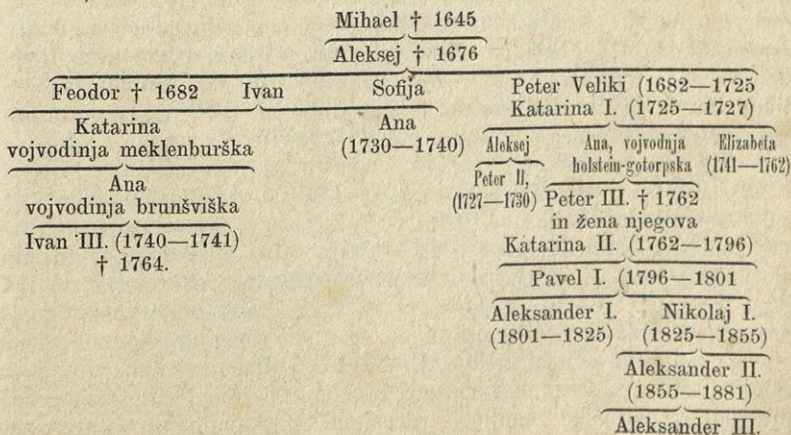
Po njegovi smrti je vladala njegova druga žena Katarina I. (1725—1727); minister Menčikov pa je za njo opravljal vsa državna opravila. Njej je nasledoval Peter II. (1727—1730), sin nesrečnega carjeviča Alekseja.* S Petrom II. je izmerl moški rod Romanovcev. Nasledovala mu je Ana (1730—1740) vojvodinja kurlandska in hči Ivana, slaboumnega brata Petra Velikega. Zaterla je rastočo moč ruskih plemenitnikov; državna opravila je po večem prepustila svo-
jemu ljubljencu grofu Bironu, ki je postal vojvoda kurlandski. Nje
vojskovod Münnich je v vojski zoper Turke zmagoval ter jih prisilil,
da so Rusiji znova odstopili Azov. V oporoki je imenovala Ivana III.,
vnuka svoje sestre, za naslednika, a čez malo mesecev so ga zarot-
niki pahnili s prestola ter nanj posadili Elizabeto, mlajšo hčer Petra
Velikega.

Elizabeta (1741—1762) se je udala zdaj temu, zdaj onemu
ljublencu. Ti so imeli vso državno oblast v rokah ter so prognali
več zaslužnih državnikov in vojskovodov. Kljub temu je rasla slava
in moč ruskega carstva. Perva med ruskimi vladarji se je vtikala
v državne zmešnjave v zahodni in srednji Evropi. Ko je poslala
močno vojsko Mariji Tereziji na pomoč, prisilila je Francoze in Špance
k miru ahenskemu (1748). V sedemletni vojski je stala na strani
Marije Terezije, ker jo je bil pruski kralj Friderik s svojim zasmeh-
ovanjem hudo razžalil. Nasledoval ji je Peter III., sin nje sestre
in vojvoda holstein-gotorpskega; s tem so

Gotorpovci

prišli na ruski prestol, katerega še sedaj zasedajo. Peter III. (1762)
je bil oseben čestitelj in občudovalec pruskega kralja Friderika II.

*) Rodovnik Romanovcev in Holstein-gotorpovcev:

ter je precej ž njim sklenil zavezo zoper Marijo Terezijo. Ker je silno nespametno in surovo ravnal z dvorjani, napravila je njegova žena Katarina zaroto; zarotniki so ga pahnili s prestola in ga v ječi po divjaško umorili. Nasledovala mu je njegova žena

Katarina II. (1762—1796).

Ta je bila kaj pogumna in razsvetljena vladarica, ki je ves čas svojega vladarstva posnemala Petra Velikega. Skušala je vpeljati vse one naredbe, katerih korist so tedanji francoski filozofi posebno poudarjali. Po načelih preslavnega Montesquieu-a dala je sestaviti splošni zakonik ter je podpirala umetnost in znanstva. Ustanovila je v Petrogradu akademijo znanosti ter v deželo poklicala mnogo najslavnejših učenjakov. Državno upravo je izboljšala in državo razdelila v manjše gubernije ali namestnije. Namestnikom je prikratila njih oblast, ker je za pravosodstvo in denarstvo ustanovila posebne gosposke. Polajšala je nesvobodno podložstvo kmetovskega stanu, pomnožila je svoboščine in pravice raznih mest ter je po njih naselila mnogo inostranskih naselnikov. Pospeševala je tudi obertstvo in rudarstvo ter je ruski kupčiji po prvem miru s Turki odperla pota v južno Evropo. Le škoda da so slavo njenega vladarstva močno kalili razni ljubljenci, katerim se je silovita carinja po polnem udajala. Med temi so bili najimenitnejši grof Jurij Orlov, Poljak Stanislav Ponjatoski in Potemkin. Jurij Orlov je ž njenim privoljenjem samovoljno gospodaril z ljudmi in denarjem vsega carstva. Potemkin je bil sperva nadstražnik v caričini gardi ter se je povzdignil za vojaškega ministra, ki je skozi 16 let do svoje smrti (1791) ohranil si milost caričino ter imel neomejeno moč do nje. Živel je v nepopisljivi gizdavosti, zapravljal neizmerno veliko državnega denarja, nakopičil veliko bogastvo ter po gostem jako surovo ravnal s svojo vladarico, kakor tudi ž njenimi podložniki. Ko je nje sin Pavel dorasel, ohranila je Katarina vladarstvo ter je zaterla razne poskuse vzeti jej verhovno oblast. Donski kozak Pugačev je bil zelo podoben umorjenemu Petru III.; izdal se je za tega ter pridobil lehkoverno ljudstvo za se. Nabiral je cele vojske kozakov in nesvobodnih podložnikov ter se je dve leti srečno vojskoval zoper caričine armade; na zadnje so neprevidnega upornika vendar uničili.

Perva in druga turška vojska (1768—1774 in 1787—1792). Ker so Rusi silno surovo gospodovali v oslavljenem kraljestvu poljskem, razdražilo je to Turke v Carigradu tako zelo, da so prisilili sultana Katarini napovedati vojsko. Ruska carinja je poslala močno vojsko v Moldavijo in veliko brodovje v Sredozemsko morje. Rusi so zajeli turško brodovje pri Čezmi blizu otoka Kija ter je po polnem sežgali (1770). Ker se je tudi ruska vojska na suhem srečno bojevala, Turki niso mogli rešiti Poljakov, ampak prišli so sami v toliko zadrego, da so se Evropejci v obče nadejali, da jih bodo pregnali iz evropske zemljine. Prisiljeni so sklenili mir v Kudšuk-

Kajnardži (1774) ter odstopili Rusom nekaj terdnjav na meji (Jenikale, Kerč itd.); Tatarom na polotoku Krimu priznali so neodvisnost (od Turčije) ter ruskim ladijam pripustili svobodno brodit skozi Dardanelsko ožino morsko. Pozneje so se Rusi polastili Krima in Potemkin je s kruto silo zaterl upor Tatarov, ki se niso hoteli udati ruski oblasti. Polotok so zopet po starem imenovali Tavrija in Potemkin je po njem dobil častni priimek Tavrijski.

Ko je carinja potovala na južno Rusko, sešla se je v Hersonu s cesarjem Jožefom II. (1787) ter je ž njim sklenila zavezo. Turki bojé se, da bi zavezana vladarja sedaj zveršila tako imenovani „gerški načert“, napovedali so drugo vojsko (1787—1792). Sperva so se Turki srečno bojevali zoper zedinjene Ruse in Avstrijance, na zadnje sta pa ruska vojvoda Potemkin in Suvarov (v zvezi z Lavdonom in Koburgom) zmagala v dveh kervavih bitkah ter Turkom siloma vzela več terdnjav. Avstrija je kmalu odtegnila se tej vojski, ker jej je pretil belgijski upor in pruski kralj, ki se je zavezal s Turki. Ruska carinja pa se je dalje vojskovala, dasi so jej žugali Francozi in Angleži in je Švedski kralj Gustaf III. celó napadel rusko Čuhonijo. Po smerti silovitega Potemkina je sklenila s Turki mir v Jaši (1792); v tem je svojemu carstvu pridobila pokrajino med Dnestrom in Bugom pa terdnjavo Očakov.

Katarina se je vsled teh zmagovitih vojská primerno imenovala „severna Semiramida“. Razširila je svojo oblast tudi proti zahodu, kjer se je udeležila vseh treh razdelitev poljskega kraljestva ter se polastila njega večine.

Pogin poljskega kraljestva.

Poljsko kraljestvo je v 18. stoletji zmerom bolj propadalo. Izvoljeni kralji niso imeli niti veljave, niti oblasti v deželi. Te se je bil po polnem polastil državni zbor, ki je bil sestavljen iz plemenitnikov in škofov; kralj ni imel črezenj druge oblasti, kot da je odločeval sklepe pri enakem številu glasov. V vseh važnih državnih zadevah, razven denarštvenih, so morali enoglasno sklepati, da so sklepi bili veljavni za državo. Vsak posamezen poslanec se je lahko uperl slednjemu sklepu državnega zbora in je zaverl ali razveljavil vse njegove naredbe in sklepe, s kterimi bi bil hotel državni zbor popolniti ali izboljšati postave in vpeljati druge potrebne naprave. Ta zla pravica vsakega državnega poslanca v nekdanjem poljskem kraljestvu se imenuje liberum veto. Inostranske države so se po gostem posluževale te naredbe ter so posamezne poslance podkupile in po takih podkupljencih samovoljno vodile nesrečno deželo. Izpodrivale so v državnem zboru najboljše nasvete, po kterih bi si bila poljska država opomogla in se okrepila. Vsakemu novo izvoljenemu kralju so plemenitniki in škofje oblast še bolj prikratili, njim pa je moral priznati novih predprav.

Perva razdelitev poljskega kraljestva (1772). Po smerti kralja Avgusta III. (1763) je državni zbor izvolil Stanislava Ponijatovskega za kralja (1764). Ta slabotni in neznačajni vladar je bil prej ljubljeneц ruske carinje Katarine, ktera ga je tudi sedaj spravila na poljski prestol. Inostranske dežele, zlasti Rusija in Prusija, so sedaj imele še več vpliva v deželi ter so skušale ohraniti stari nered. Pravi poljski rodoljubi so izpregledali vzroke žalostnega stanja ter so skušali jih odpraviti in državo prestvariti, zlasti pa zboljšati ustavo v tem, da bodo državni zbori veljavno sklepali v vsakem slučaju po večini glasov. Tem blagim namenom so se ustavljali podkupljeni in kratkovidni nezadovoljniki, ki so sklenili zavezo (konfederacijo) v Radomu. Radomski zavezniki in ruski vojščaki so potem prisilili državni zbor razglasiti sklep o verski poterpljivosti, po katerem so protestanti in pravoslavni kristijani zadobili katoličanom enake pravice. Isti državni zbor je tudi sklenil ohraniti staro poljsko ustavo in škodljivi „liberum veto“. Ta sila je razžalila narodno zavest poljsko in katoličani so sklenili zavezo v Baru na Podoljskem (1768), da bi se znebili sramotne ruske in pruske nadoblasti in uničili drugovercem priznane pravice. Ljuti boj se je začel po celej deželi; ruske čete so jo brez usmiljenja pustotile ter glavarje barskih zaveznikov pregnale iz domovine na Turško; polastile so se celega kraljestva. Kar pridobi premeteni pruski kralj Friderik II. rusko carinjo Katarino za svoj skrivni načert o razdelitvi poljskega kraljestva in sklene ž njo pogodbo, po kateri naj bi si Rusija in Prusija osvojili nekaj delov poljske države. Tudi Avstrija je bila povabljena udeležiti se te delitve. Cesar Jožef se je temu radosten udal, a cesarica Marija Terezija se je dolgo časa branila in je pregovorjena le z notranjo nevoljo podpisala dotično pogodbo. Po tem so te tri države posedle določene pokrajine. Rusija je dobila vzhodni del Litovanskega (do Zahodne Dvine in Dnepra, okoli 1100 □ miriametrov in 1800000 ljudi), Prusija je vzela pokrajino Zahodno Prusijo in Ponetečje (okoli 380 □ miriametrov in 900000 ljudi), Avstrija pa vzhodno Galicijo in Vladimirje (okoli 815 □ miriametrov). Neznačajni kralj Stanislav Ponijatovski je precej poterdil to razdelitev (1772), državni zbor poljski pa se je močno upiral, a zedinjene države so ga prisilile lastnemu kraljestvu podpisati smertno sodbo.

Druga razdelitev poljskega kraljestva (1793). Večina Poljakov je izprevidela, da mora njih kraljestvo poginiti, če ne popravijo ustave. Za to so sklenili zavezo s pruskim kraljem Friderikom Viljemom, ki jim je tudi prigovarjal odpraviti razne napake in prenarediti ustavo; zagotovil jim je celó svojo pomoč. Tako oserčeni so Poljaki leta 1791. (ko je Ruska bila v vojski zoper Turke) oklicali novo ustavo, odpravili so škodljivi liberum veto in svojo državo spremenili v dedinsko kraljestvo z rodovino izbornega kneza saksonskega na prestolu. Po nesreči je bilo nekoliko kratkovidnežev in podkupljencev v deželi, ki so se uperli tej bistveni prenapredbi poljske države ter sklenili zavezo (konfederacijo) v Targovicah. Tem neza-

dovoljnikom je pritegnila sebična ruska carinja Katarina ter je poslala rusko vojsko na Poljsko, da bi zopet vpeljala in branila staro ustavo. Poljaki so se oborožili, pa brez uspeha sta se njihova vojskovoda Jožef Ponijatovski (bratič kraljev) in preslavni Kosciuško ustavljala preveliki moči ruski. Kmalu so prišli še v večo zadrego, ker jih je njih kralj Stanislav Ponijatovski izdal in potegnil z Rusi in trgovišskimi zavezniki; na zadnje so jih zapustili zvijačni Prusi, ki so z veliko vojsko priderli v deželo ter mejne pokrajine posedli, češ uporni duh se širi po njih in žuga tudi pruskemu kraljestvu. Zastonj so rodoljubni Poljaki iskali pomoči pri Avstriji; ta jim ni mogla pomagati, ker je bila zapletena v hudo vojsko s francoskimi uporniki. Potem so sklenili Rusi in Prusi posebno pogodbo ter znova delili poljsko kraljestvo (1793): Rusi so vzeli drugo polovico Litovanskega in Malo Poljsko (okoli 2200 □ miriametrov in 3 milijone ljudi), Prusi pa večino Velikega Poljskega in mesti Gdansko in Torun (okoli 550 □ miriametrov in nad 1 milijon ljudi). Deržavni zbor je bil s trdo silo primoran priterditi tej razdelitvi.

Tretja ali zadnja razdelitev poljskega kraljestva (1795). Ostalo poljsko kraljestvo je le po imenu bilo neodvisno, v resnici pa je bilo podverženo ruski sili. Ruski general in poslanec Igelström je samovoljno gospodoval v Varšavi ter je silno gerdo ravnal s poljskimi plemenitniki. Tako postopanje je množilo in širilo nezadovoljnost in razdraženost po vsej deželi. Podpihovali so jo pregnanci v tujih deželah, zlasti Zajovček in Kosciuško. Ta je potoval sem ter tje med Parizom in Carigradom ter povsodi iskal tuje pomoči. Spomladi 1794 je prišel Kosciuško v Krakov ter je bil oklican za nadpoveljnika (generalissimus) vseh poljskih vojsk. Kmalu je nabral precej močno vojsko ter je 4. aprila premagal ruskega generala pri Raslaviči. Na to se je začelo neizmerno gibanje po vsej Poljski. Varšavci so se uperli ter rusko posadko deloma pomorili, deloma pa vjeli. Ruski poslanik Igelström je moral pobegniti v pruski tabor. Kralj Friderik Viljem je priderl z veliko vojsko (40000 mož) na Poljsko, premagal Kosciuška ter siloma vzel Krakov. Ker so se pa Poljaki v pokrajini Prusiji uperli, moral je opustiti začeto oblegovanje poljskega stolišča Varšave. Zdaj je poslala ruska carinja Katarina dve veliki vojski, ki sta ju vodila Suvarov in Ferzen. Da bi se ne zedinila ta dva vojskovoda, prijel je Kosciuško generala Ferzena pri Mačjevicah (1794), a ker mu njegov podpoveljnik Poninski ni prišel na pomoč, bil je po polnem pobit. Suvarov je šel sedaj nad glavno mesto; 24. oktobra je siloma vzel poljski tabor pred Varšavo, 4. novembra pa po silno kervavem boji dobro uterjeno predmestje Prago; naslednji dan se je morala udati Varšava. Kralj Stanislav Ponijatovski se je moral kroni odpovedati ter je dobil letno pokojnino 200000 cekinov in je kljubu vsemu ponižanju radostno živel v Petrogradu do svoje smerti (1798). Rusija pa je sklenila pogodbo s Prusijo in Avstrijo in delile so se ostale dežele poljskega kraljestva (1795). Rusija je dobila njegovo vzhodno večo polovico (okoli 1100 □ miriametrov), Avstrija

zahodno Galicijo, t. j. večino vojvodine krakovske (z mestom Krakov), vojvodino sendomirsko, lublinsko itd. (okoli 450 □ miriametrov), Prusija pa pokrajino med Vislo, Bugom in Nemenom razen Varšave (okoli 500 □ miriametrov). — Tako je poginilo nekdanje tako mogočno poljsko kraljestvo.

Tretja doba.

Od francoske revolucije do sedanjega časa.

(1789—1881.)

Od začetka francoske revolucije do smerti kralja
Ludovika XVI. (1789—1793.)

Vzroki francoske revolucije.

Francoski upor je izviral iz kaj različnih vzrokov. Enciklopedisti (D' Alembert, Diderot itd.) in drugi pisatelji (zlasti Montesquieu, Voltaire, Jean Jaques Rousseau itd.) so v premnogih spisih izpodbijali veljavo države in cerkve; ti dve oblasti ste gospodovali do tedaj ljudstvu, sedaj ste pa izgubili ves vpliv nanje. Izginilo je spoštovanje, katero so do tedaj imele vse naredbe, in pamet je vsakemu postala edina vodnica in sodnica pri vsem njegovem delovanju in nehanju. To prepričanje se je širilo zmerom v daljše kroge ter je vedno očitnejše nasprotovalo žalostnemu stanu tadanje francoske države in družbe. Po načelih francoskih modrijanov je kraljestvo imelo pravico do obstanka le v lastni časti in kreposti; to pravico je izgubilo po njih mislih, ker so nesramni kralji bili na prestolu. Zasmehovali so je, ko so videli Ludovika XV. valjati se v najostudnejšem blatu nenravnosti. Ljudstvo je jelo čertiti razuzdani dvor in izpotikalo se je celó nad lehkoživnostjo kraljice Marije Antonije, žene Ludovika XVI. Iz dvora se je razširjala razuzdanost po deželi ter je okužila viša stanova (plemstvo in duhovščino); kmalu se je med njima izgubila vsa nramitost, s to pa tudi spoštovanje, katero so jima prej izkazovali meščani in kmetje ali priprosti podložniki. Enciklopedisti in zlasti Jean Jaques Rousseau so z zapeljivimi besedami razkazovali franco skemu narodu republikanske vzore; navdušenost za nje se je globoko ukoreninila in razširila, ko so Francozje videli, kako se je obširna republika ustanovila onostran Atlantskega oceana. In Francozi sami so jo pomagali ustanoviti, ko so sklenili zavezo z

upornimi naselbinami ter jim zdatno pomoč poslali. Ta vojska je uničila njih mornarstvo ter spravila denarstvo v največo zadrego. Lafayette in družniki so vernivši se razširjali navdušenost za republikanske naprave ter Francozom prebudili željo uresničiti jih tudi v lastni državi.

Prežalostne so bile tudi državljanske in gospodarstvene razmere. Ločili so tri stanove: plemstvo, duhovščino in tretji stan (*tiers état*). Plemenitniki in duhovniki so imeli vso oblast v državi, tretji stan (meščani in kmetovski stan) pa ni imel nobene veljave. Plemenitniki, duhovniki in nekteri bogatini so imeli dve tretjini vseh zemljišč, zadnja mala tretjina je bila ali posest meščanov ali pa kmetov. Kmetje so živeli v nesvobodnem podloštvu ter so morali svojim gospodom dajati navadno polovico svojega pridelka; razven tega so morali tlako opravljati, desetino in druge davke plačevati. Davke so pobirali terdoserčni podvzetniki in njih služabniki (najemniki); ti so le preradi zviševali davke ter brez usmiljenja pregnali s kmetije vsakega, ki jim zahtevanega davka plačati ni mogel. Plemenitniki in duhovščina so pa brezumno živeli in zapravljali izmolzene zaklade.

Tudi stan meščanov ni bil dosta boljši. Rokodelstvo se ni moglo razviti, ker so je tlačile cehovstvo in razne predprave obertnijskih družb. Država je sicer podpirala veliko obertnijo, a zopet je bilo primeroma le malo ljubljencev, ki so si vedeli pridobiti dotične predprave (večidel po podkupovanji). Meščani so v 17. stoletji izgubili lastno upravo; gospodovali so jim kraljevi uradniki, ki so čestokrat drago kupili svoje službe. Da bi se odškodili, tlačili so meščane ter zlasti sodnijsko pravico prodajali za drag denar.

Nenaravno, krivično so bili davki razdeljeni med razne stanove. Plemenitniki in duhovniki so bili nekterih davkov po polnem oproščeni; tudi zemljiščnega in osebnega davka so primeroma malo plačavali, čeprav so imeli dve tretjini vseh zemljišč v posesti. Večino vseh davkov so morali plačevati meščani in kmetje, ki so skup imeli komaj eno tretjino zemlje. Plemenitniki in duhovniki so vedeli za se pridobiti davkarske podvzetnike; ti so ž njimi kaj milo ravnali, neusmiljeno pa s tlačnim tretjim stanom. In kako je država porabila davke? Ukoristili so se jih po večem plemenitniki, ki so na dvoru, v državni upravi, v vojski in cerkvi dobivali vse više službe. Meščanom in sinovom kmetškega rodu je bilo nemogoče vspeti se v više kroge, dobiti dobro plačane službe, če so tudi imeli največe zmožnosti za nje.

Hudo so francoski narod tlačili velikanski državni dolgovi. Uže Ludovik XIV. jih je zapustil okoli 3000 milijonov liver; razuzdanost in zapravljivost pa razne vojske Ludovika XV. so jih močno pomnožile, tako da je Ludovik XVI. potreboval vsako leto okoli 200 milijonov liver za izplačevanje obresti. Ker je bila uprava državna tako silno draga, blagostanje dežele pa zmerom manjše, dohodki niso pokrivali vseh stroškov. Postal je denarstven primankljaj, ki je vsako leto pomnožil državne dolgove. Teh je bilo pred začetkom revolucije okoli 4500 milijonov.

Dobrohotni Ludovik XVI. je skušal vse neprilичnosti odpraviti. Pozval je v ministerstvo [(1773—1776) izvedene in poštene može: Turgot-a, Malesherbes-a in St. Germain-a (izg. Tirgo, Malzerb in Sen-Zermen). Ti so sklenili državno upravo po polnem premeniti ter zatreti vse napake, da bi rešili državo občnega prepada. Nasvetovali so kralju na dvoru in v upravi zatreti vse nepotrebne službe in stroške, odpraviti vse predprave in vezi, ki zavirajo kupčijo in obertstvo, pripustiti tudi meščane in kmetovski stan do viših državnih in cerkvenih služb, enakomerno naložiti davke tudi plemenitnikom in duhovnikom itd. Tem nasvetom so se strastno upirali plemenitniki in duhovniki ter so pregovorili slabotnega kralja, da je odpravil rečene ministre. Kaj je pomaglo, da je Ludovik priznal dobroto nasvetovanih naredeb, ko je odpušča je ministre očitno rekel: „Jaz in Turgot, edina misliva dobro za državo.“ Turgotov drugi naslednik je bil imenitni bankir Necker (1777—1781), ki je z varčnim gospodarstvom skušal državi pomagati; zato so ga čertili dvorniki in kralj ga je odpustil. Calonne (izg. Kalón) in Brienne sta spravila državo v še večjo zadrego, iz te, so mislili, bi jih rešil državni zbor (états généraux), ki se uže od leta 1614. ni bil sešel. Kralj je res sklenil sklicati državni zbor ter je Neckerju zopet izročil denarstveno ministerstvo.

Deržavni zbor (od 5. maja do 17. junija 1789) in ustavodajna narodna skupščina (1789—1791) ali začetek francoske revolucije.

5. maja 1789 se je sešel državni zbor v Versailles-u. Po nasvetu ministra Neckerja je privolil kralj tretjemu stanu izvoliti 557 zastopnikov, t.j. skoro toliko, kolikor so jih skup izvolili plemenitniki in duhovščina (plemenitniki so imeli 270 zastopnikov, duhovščina pa 290). Kako bi naj ti zastopniki zborovali, o tem se je vnel hud razpor. Tretji stan je zahteval skupno zborovanje in glasovanje (po glavah), ona dva stanova sta pa zahtevala zborovanje in glasovanje po stanovih. Zastopniki tretjega stanu se niso hoteli udati niti dvoru niti plemstvu in duhovščini ter so se 17. junija 1789 po nasvetu svojega predsednika, slavnega učenjaka Bailly-a (izg. Baji-a) oklicali za edino veljavno „narodno skupščino“ (constituante). Ludovik XVI. je še enkrat skusil to skupščino pridobiti za zborovanje in glasovanje po stanovih ter jo je hotel, ko se je upirala, razpustiti; kar je grof Roquetti Mirabeau (izg. Mirabó) slovesno naznanil kraljevemu nadobredniku: „Povejte vašemu gospodu, da smo se tu zbrali po volji naroda in da se bomo umaknili le sili vojaških bajonetov“. Slabotni kralj je odjenjal ter je zapovedal drugima stanovama združiti se s tretjim stanom. In res je mnogo plemenitnikov in duhovnikov se

pridružilo narodni skupščini. Ta očitni in odločni upor zaznamenuje najprimernejše začetek francoske revolucije.

Plemenitniki in duhovniki niso hoteli odpovedati se svojih pravic ter so pridobili kralja, da je odpustil Neckerja in blizu Versailles-a zbral okoli 30.000 vojščakov. To je tako razdražilo pariško drupal, da se je uperla in državno ječo „bastilja“ imenovano, napadla, siloma vzela in razrušila. Kralj se je znova udal sili, ukazal je vojščakom umakniti se od Pariza, poklical je Neckerja znova v ministerstvo ter je privolil ljudstvu oborožiti se. Ustanovila se je narodna straža, ktereizvoljen načelnik je bil slavni Lafayette; tribojna kokarda (modra, bela in rudeča) bila je nje znamek. Silovite dogodbe v Parizu ponavljale so se kmalu po vsej Franciji. Tlačeno ljudstvo se je uperlo zoper svoje tlačitelje, napadalo je gradove, opatije in škofije ter silovito razgrajalo. Teh zmešnjav so se zbalikraljev brat, grof Artoiski (malovredni Karl X., poznejši francoski kralj), in najimenitnejši plemenitniki ter so pred uporniki pobegnili na tuje. Rovarji so sedaj tem lažje razsajali po deželi.

Ko so v Versailles prišla prežalostna poročila o rovarjenji v Provenci, nasvetoval je velikodušni vicomte Noailles (izg. Noaj) odpraviti srednjeveško fevdstvo in vse predpravice plemstva in duhovščine. To je narodna skupščina sklenila po noči od 4. do 5. avgusta 1789. Plemstvo in duhovščina, mesta in razna društva so izgubila vse posebne pravice, odpravili so desetino, tlako, cehovstvo itd. in oklicali enakost vseh državljanov pred postavo. Duhovščina sama je s tem izgubila vsako leto okoli 80 milijonov liver desetine. Po tem so se zastopniki dolgo razpirali o novej ustavi in jo vpeljali z oklicem občnih človeških pravic. Po tej je postala Francija ustavno kraljestvo, v katerem kralj postavodajalno oblast deli z narodnim zastopom. Ta se ima vsako drugo leto znova izvoliti ter se posvetuje in sklepa le v eni zbornici. Njegovih sklepov kralj ne more za zmerom zavrniti, ampak le za 4 leta odložiti.

Ko je kralj, boje se hujše zmešnjave, poklical neki zvesto mu udan polk za lastno varstvo v Versailles in tudi ni hotel poterditi občnih človeških pravic, počil je v Parizu glas, da kralj hoče siloma uničiti vse, kar je dosedaj priznal. Njegovi nasprotniki, med njimi tudi čestilakomni Ludovik Filip Orleanski, navadno vojvoda Egalité imenovan, so porabili neko dragino žita in kruha v Parizu ter so našuntali razdraženo drupal, da je šla v Versailles. 5. oktobra je prihlomastila ta drupal, med njimi tudi dosta žensk, pred kraljev

grad v Versailles-u ter je zahtevala od kralja pomoči zoper dragino in lakot in pa naj stolišče prestavi v Pariz. Ponoči je vlomila razuzdana druhal v kraljev grad, pomorila stražnike ter derla v izbe, da bi napadla in umorila črteno kraljico Marijo Antonijo. Po sreči je prišel Lafayette z narodno stražo ter je rešil kraljevo rodovino. Na to je moral kralj s svojo rodovino preseliti se v Pariz. Na potu v glavno mesto terpel je nesrečni Ludovik preveliko zasramovanje. Nesramneži so kazali na kraljevo rodovino ter kričali: „Tu vam peljemo pekarja, pekarico in pekarskega dečka“!

Tudi narodna skupščina se je za kraljem preselila v Pariz, kjer pa je zelo nemirno delovala, kajti druhal glavnega mesta in razne družbe so imele največ vpliva nanjo. Uže takrat so se v njej ločile tri stranke: desna stranka je zagovarjala neomejeno kraljevo oblast, središče se je potegovalo za ustavno kraljestvo (vodila sta jo zgovorni Mirabeau in zvijačni Sièyes) in leva stranka, koja je delala za ustanovitev republike. Na to stranko je imelo največ vpliva neko društvo bretagneskih zastopnikov, ki so se z drugimi možmi zbirali in posvetovali v nekdanjem samostanu redovnikov Jakobincev; po tem samostanu se ti družniki imenujejo Jakobinci. Ti so po deželi ustanovili premnogo enakih društev ter po njih zverševali vse svoje naklepe.

Premeteni Talleyrand (izg. Taleran), škof autunski, je nasvetoval katoliški cerkvi vzeti vsa posestva ter ž njimi pomagati državi iz denarnih zadreg. Cerkev je s tem izgubila zemljišča itd. ki so bila čez 2000 milijonov liver vredna. Odpravili so vse samostane in zaterli vse redove cerkvene. Ker so cerkvena posestva le počasi razprodajali, izdali so nanje papirnat denar, assignate, t. j. nakaznice imenovan. Sperva je imel ta denar svojo vrednost, ko so pa poslej ga naredili čez 45000 milijonov liver, izgubil je vso veljavo. Da bi spomin na preteklost po polnem izbrisali, odpravili so staro razdelitev francoskega kraljestva v pokrajine ter je z nova razdelili v 83 departementov, kterim so dali nova imena po rekah, gorah itd. Uredili so po tem novo cerkveno upravo: vsak departement je imel enega škofa, med njimi pa je bilo 10 nadškofov; in cerkvene občine so volile same svoje duhovne. Ti so dobivali plačo iz državne blagajnice ter prisegali na ustavo. — Zaterli so potem dedinsko plemstvo ter prepovedali vse naslove, posebne obleke služabniške (livreje) in druga znamenja žlahtnega rodu (gerbe itd.). Vse te naredbe in pridobitve so slavili 14. julija (1790), na dan obletnice razrušenja pariške bastilije.

Ko je grof Mirabeau umerl (2. aprila 1791), izgubilo je ustavno kraljestvo ž njim najmočnejši steber. Kralj je izprevidel, da z dobroto nič ne opravi nasproti silovitim prekucuhom, ki so celó njegovo osebno svobodo otesniti skušali. Ko je hotel velikonočne praznike praznovati v St. Cloud-u (izg. Klu-u), zabranila mu je pariška druhal tje potovati. Da bi se tej sili odtegnil, pregovorili so ga neprevidni izselniki in drugi udani mu svetovalci iz Pariza pobegniti na tuje. Zapustivši pismo, v katerem je preklical vse od oktobra 1789 vpeljane naredbe, je 20. junija 1791 po noči pobegnil na skrivnem iz glavnega mesta. Srečno je prišel s svojo rodovino do St. Menehoulda; tu ga je poštar spoznal in v Varennes-u (izg. Varen-u) ustavil. Prisilili so ga z največo sramoto verniti se v Pariz, le njegov brat, grof provenski (poznejši kralj Ludovik XVIII.) je srečno ušel črez mejo. Narodna skupščina je po begu za nekaj časa odstavila kralja ter si prisvojila verhovno oblast. Najhujši rovarji v njej so hoteli kralja zatožiti, da bi po polnem uničili njegovo oblast. To se takrat še ni zgodilo, a ostro so ga stražili ter ponižanemu le priznali kraljevo čast in oblast, da je zopet prisegel na nekoliko prenarejeno ustavo.

Postavodajalna skupščina (législative)

(od 1. oktobra 1791 do 21. septembra 1792).

Postavodajalna skupščina, ki je imela ustavo razviti in jo popolniti z raznimi zakoni je štela 745 članov. Nje desnica se je potegovala za ohranjenje pridobljenih pravic (za ustavno kraljestvo), drugi zastopniki so bili skoro sami republikanci. Med temi so se duševno jako obdarjeni poslanci iz Bordeaux-a in departementa Gironde naj bolj odlikovali; ž njimi so potegnili tudi zmerni republikanci iz drugih krajev ter ustanovili imenitno stranko Girondistov (g-ž); na skrajni levici in bolj visokih sedežih so sedeli Jakobinci ali brezobzirni republikanci.

Izselniki v severni Italiji, zlasti pa na poreskih dvorih nemških so bili najhujši nasprotniki oklicane državne ustave; tej so se upirali tudi premnogi duhovniki, ki niso hoteli na njo priseči. Zoper nje je sklenila postavodajalna skupščina ostro postopati, a kralj se je uperl njenim sklepom. To je republikance tako razkačilo, da so ga prisilili odpustiti svoje ministre in nove izvoliti izmed Girondistov. Bed temi je bil Roland, voditelj te stranke, ki pa veliko bolj slovi po svojej izobraženej ženi, zeló navdušeni republikanki, kot po svojih zmožnostih in delih. Tudi odločni in zvijačni Dumouriez (izg. Dimurié)

je postal minister. Ko je mladi avstrijski vladar Franc II. v posebnem oklici zahteval od Francozov, naj odpravijo vse nove naredbe ter ponovijo stan pred letom 1789., prisilili so kralja Ludovika vojsko napovedati „kralju ogerskemu in češkemu“ (20. aprila 1792). Zdaj so republikanci zahtevali še več od njega; ker pa kralj ni privolil, da bi se uporni duhovniki (ki niso prisegli na ustavo) prognali ter odpeljali prek morja in da bi narodni stražniki v varstvo glavnega mesta se zbrali v Parizu, nastal je siloviti upor. Nad 10.000 ljudi izmed naj bolj zaveržene druhal je šlo nad kraljevi grad; vodila sta jih siloviti Danton in nikdar ne ugnani Camille Demoulins; nesrečnega kralja so zasmehovali, a prisiliti ga niso mogli da bi poterdil rečene sklepe postavodajalne skupščine (20. junija 1792).

Za malo časa so se prestrašili celó zmerni republikanci tega rovarjenja najhujših Jakobincev; ker jih pa niso krepko zavernili in primerno kaznovali, rasla je njih derznost od dne do dne. Jakobinci so poklicali iz vseh delov Francije najbolj zaverženo druhal, med njo tudi premnogo obsojencev na ladijah v Pariz. 10. avgusta 1792 so se znova uperli, polastili se oblasti pariškega mestnega zbora ter zopet napadli kraljevi grad. Švajcarji, kraljevi stražniki, bi bili lahko ukrotili in pregnali razdivjano druhal, a kralj jim je ukazal orožje odložiti ter jih je izročil ljutosti njihovih in svojih sovražnikov. Zdaj so ga prisilili da je s svojo rodovino bežal v zbornico postavodajalne skupščine. Ta mu je odkazala predelek časnikarski, kjer je moral poslušati najbolj razžaljive govore strastnih Jakobincev in Girondistov. Po tem je skupščina sklenila kralja odstaviti in njega in njegovo rodovino v varstvo izročiti pariškemu starešinstvu. Pariško starešinstvo je kralja z rodovino vred zaperlo v Templu, premočnem gradu vitezov templarjev, kjer so ga terdo držali, ostro nadzorovali ter neprestano žalili in zasramovali.

Potem je sklenila postavodajalna skupščina umakniti se novo izvoljenem zastopu „narodni konvent“ ali „narodni zbor“ imenovanemu: ta naj bi določil, ali se kraljestvo ohrani ali pa odpravi in ustanovi republika. Pariški mestni zbor se je med tem polastil verhovne oblasti v državi, vodila sta ga pa kervoločni Marat (izg. Mará) in hladnokervni pa vladohlepni Robespierre. Da bi se pred volitvami za narodni zbor iznebili vseh nasprotnikov, sklenilo je jakobinsko starešinstvo zgrabiti in pomoriti jih, druge pa s tem ostrašiti. Siloviti Danton, ki je vsled upora od 10. avgusta postal pravosodnji minister, je dal zgrabiti vse tako zvane sumljive, potem jih je pa dal umoriti. Razdražena druhal je od 2. do 7. septembra 1792 predirala v nezavarovane ječe ter je pomorila nad 10.000 ljudi; med njimi so poginili najimenitnejši in najbolj zaslužni možje francoskega naroda. Najbolj kriva tega klanja sta bila Danton in njegov priverženec Marat.

Francoska republika.

(1792—1804.)

Narodni zbor (convention national).

(21. septembra 1792 — 16. oktobra 1795.)

Smert kralja Ludovika XVI. (21. pros. 1793). Ko se je ustanovil narodni zbor, sklenil je 21. sept. 1792 soglasno, da je kraljeva oblast za zmerom odpravljena in da je Francija nerazdeljiva republika. Novo to dobo so začeli z dnevom jesenskega enakonočja (22. septembra) ter odslej šteli leta svobode. V zboru ste se ločili dve stranki: zmerni republikanci ali girondisti, uže takrat navadno „nižina“ (la plaine), pozneje pa „močarina“ (le marais) imenovani. Imeli so med seboj najboljše govornike in najpoštenjše zastopnike (Brissot, Gensonné, Vergniaud, Valazé, Condorcet, Petion itd. Njim nasprotna stranka „hrib“ („la montagne“) imenovana, obsegala je same jakobince; vodili so jih siloviti Danton, kervoločni Marat in strahopetni pa strastni Robespierre (jakobinski triumvirat). Jakobinci sicer niso imeli večine v zastopu, a po svoji derznosti in s pomočjo pariške druhali so gospodovali kmali vsej državi.

Ker so francoske vojske zmagovale inostranske sovražnike, pomnožilo je to derznost jakobincev in zatožili so kralja v narodnem zboru. Ta je bil sedaj ločen od svoje rodovine; pustili so mu le nesrečnega kraljeviča Ludovika (XVII.). Obkrivili so ga zaveze s francoskimi sovražniki in kervavega napada na ljudstvo 10. avgusta. Zasmehuje so mu odrekli kraljevo čast in kraljev naslov ter ga imenovali Ludovik Capet. Zastonj se je branil nesrečni kralj priznati tako strastno in enostransko sodišče; zastonj so ga njegovi zagovorniki: prebrisani Tronchet (izg. Tronšé), nekdanji njegov minister, sivolasi Malesherbes in mladi pa prav zgovorni Desèze zagovarjali z navdušeno besedo in neoveržnimi dokazi. Kljubu občudovanim zagovorom spoznala ga je velika večina (683 glasov od 721) krivega, da je izdal državo in narod. Girondisti so hoteli sedaj nesrečnemu kralju vsaj življenje rešiti; a kervoločni jakobinci so delali tako silo, da so 17. prosenca 1793 z večino enega glasu (361 od 720 glasujočih) obsodili kralja na smert. Za to je glasoval tudi njegov sorodnik Ludovik Filip, vojvoda orleanski (Egalité)!

Zastonj je prosil kralj, da bi odložili njegovo smert. Dovolili so

mu sprejeti nepriseženega duhovnika, Škotca Edgeworth-a de Firment (izg. Edžuerds), ki ga je izpovedal. Smel je tudi pred smertjo še videti svojo ženo in svoja otroka; serce se je topilo vsem, ko je od njih jemal slovo. Zadnjo noč se je silno dolgo pogovarjal s svojim izpovednikom; na jutro pa je prišel surovi pivovar Santerre ponj ter ga je z vojaki obdanega peljal k morilnemu odru. Prijemši blagoslov svojega izpovednika šel je po polnem udan v božjo voljo na morilni oder. Zadnjikrat je skusil k ljudstvu govoriti; a slišale so se samo prve besede: „Francozje, jaz umerjem nedolžen in ti, nesrečni narod — — —“ Drugih besed nikdo razumel ni, ker so bobnarji zabobnali. Miren je položil glavo pod sekiro, která mu jo je odsekala v prvem trenutku. Rabelj je pokazal kervavo glavo umorjenega kralja zbranemu ljudstvu, a le posamezni so vzkliknili: Živi narod, živila republika! To se je zgodilo 21. prosenca ob desetih dopoldne.

Pogin girondistov. Po kraljevi smerti je izročil narodni zbor izvrševalno oblast tako imenovanemu odboru za občni blagor;“; podpiralo ga je v njegovem delovanji „vstajniško sodišče“. V teh odborih so sperva (od 6. aprila) sedeli girondisti, ki so zmerno rabili svojo oblast. To pa ni bilo po godu jakobincem, ki so hlepeli po verhovni oblasti v deržavi. Ko je nesramni Henriot (izg. Anrjó), ki je bil sperva služabnik, potem pa policijski ogleduh, mesto Santarre-a postal načelnik narodni straži, vverstil jej je mnogo razcapane druhal, („sansculoti“ ali brezhlachniki“). Sedaj je bila po polnem udana jakobincem, ki so jo kot strahovito orožje rabili zoper girondiste, svoje nasprotnike. Zbrala se je silovita druhal, ki je štela okoli 40.000 glav, ter je 2. junija 1793 napadla Tuilerije, v kterih je narodni zbor zboroval. Henriot je na čelu narodne straže žugal konventu s topovi, če mu ne izroči girondistov. Prestrašeni konvent mu je izročil 34 griondistov, ktere so za malo časa odpeljali v ječo. Druhal je hudo razsajala po zbornici ter s smertjo pretila vsakemu, ki se ni odpovedal girondiški stranki.

Kervavo gospodstvo na Francoskem (2. junija 1793 do 28. julija 1794). Kervoločni možje so se sedaj polastili vse verhovne oblasti ter so skušali uničiti vse svoje nasprotnike. Vrinili so se v „odbor za občni blagor,“ ki je samovoljno gospodoval Franciji ter narodnemu zboru vsiljeval potrebne postave. Podpiralo ga je vstajniško sodišče, ki je vsakega zatoženca na smert obsodilo. Tako so 31. oktobra umorili 21 girondistov (Brissot, Gensonné, Valazé, Vergniaud). Nekteri girondisti so ušli zaporu ter se razkropili po francoski republiki, a jakobinci so jih po večem pokončali; nekteri so se

sami umorili (Petion, Condorcet, Barbaroux, Roland in njegova veliko-dušna žena itd.). Zoper to samovoljno ravnanje pariške druhali se je uperl razdraženi narod v posameznih departementih. Da bi te upornike ukrotili, ustanovili so jakobinci vstajniško vojsko, ki je brez usmiljenja pokončevala vse njih sovražnike. Strast rodila je tako ljutost, da so brez najmanjšega pomisleka pomorili tisoč in tisoč tako imenovanih „sumljivih“ ljudi.

Najhujši je bil upor v Vendéi, kjer so bila mesta in kmetovsko ljudstvo udana kraljevi rodovini. Studila se jim je nenasitljiva kervoločnost in gerda brezvera jakobincev; zlasti so je udražila ostra razglasila zoper duhovnike, ki niso hoteli priseči na ustavo. Predolga kervava vojska se začne; jakobinske „peklenske čete“ (colonnes infernales) so pustotile zemljišča, sežigale stanovališča, morile ljudi in živino ter plenile, koder koli so hodile. Pozneje je general Hoche (izg. Hoš) milejše postopal z Vendejci ter jih pomiril. V Nantes-u je razsajal Carrier (izg. Karié), najkervoločnejši med silovitimi možmi te dobe. Dal je skup zvezati može, ženske in otroke, na ladije prinesiti in v Loari vtopiti („noyades“). Lyon se je 70 dni upiral jakobinski vojski; ko se ga je polastila, hotela ga je vsega razrušiti. Gilotina (nje iznajditelj Guillotine) je posekala mnogo sto ljudi; ker pa je konventnemu poslancu Collot-u d'Herbois (izg. Kolou derboá) delala prepočasi, dal je obsojence na kupe spraviti in jih postreliti. Umorili so tu nad 6000 ljudij in Rodan je bil od kervi rudeče barvan. Enako se je godilo Marseille-u, Bordeaux-u in drugim mestom. Toulonci so prestrašeni udali se Angležem. Kar je prišla jakobinska vojska ter je oblegovala mesto dolgo časa brez uspeha. Nazadnje je Korzičan Napoleon Bonaparte zapazil naj slabejše mesto v ozidji ter je siloma vzel mesto. Vsi pošteni prebivalci so bežali pred zmagalci na angleške ladije, ostalo jih je le okoli 7000, po večem malovredne druhali in jetnikov iz ladij.

Enako so morili jakobinci v glavnem mestu. Tako je nesrečna kraljica Marija Antonija udana v voljo božjo umerla pod gilotino 16. oktobra 1793. Njenega sina, kraljeviča Ludovika (XVII.) izročili so nekemu črevljarku Simonu, ki je ž njim tako gerdo ravnal, da je kraljevič shiral in umerl leta 1795. Njegova sestra, pozneje vojvodinja angoulêmska imenovana, je bila dolgo časa zaperta, dokler je niso Avstrijanci za vojne vjetnike zamenjali. Glavo so pa odsekali pobožni kraljevi sestri Elizabeti.

Da bi pokončali vse, kar spominja preteklosti, vpeljali so novo ero (štetje let) in nov koledar. Ero so začeli s prvim dnevom republike, t. j. 22. septembrom 1793. Leto so razdelili v 12. mesecev po 30 dni; zadnjih 5 ali 6 dni v letu so odločili za razne republikanske praznike. Mesece so delili v dekade ali desetnice po 10 dni; vsak deseti dan je bil dan počitka. Mesecem in dnevom so dali nova imena, ki so pri mesecih spominjala na vremenske razmere letnih časov, pri dnevih pa na poljske pridelke. — Po odstran-

jenji kerščanskega koledarja (6. oktobra 1793) so odpravili (v novembru) tudi kerščansko službo božjo ter so vpeljali obrede svobode in enakosti in „um“ so oklicali za najvišega boga. Brezverstvo se je širilo med ljudstvom, to se je udalo razuzdanosti in vsem gerdim strastim ter je napadalo cerkve in po njih ropalo, pokončavalo svete spominke, razrušilo grobove francoskih kraljev v St. Denis-u (izg. Dniu) in zasmehovalo kerščanske obrede in šege. — Odpravili so tudi staro mero in vago ter vpeljali novo desetično; s tem so si pridobili preveliko zaslugo za bodoče čase.

Ko so se posvetovali o odstranjenji kerščanske vere in kerščanskih obredov, razperli so se jakobinci ter ločili v tri nasprotnе stranke. V konventu so sedeli na skrajni levisi „besneži“ (enragés), katerim načelnik je bil po smrti Marata (umorila ga je za svobodo navdušena devojka Charlotte Corday (izg. Šarlot Kordé) kervoločni rovar Hebert (izg. Ebér); srednjo najmočnejšo stranko je vodil Robespierre; v tretjo, Hebertovcem ravno nasprotno stranko so bili združeni tako imenovani „mili“ (indulgents) z načelnikom Dantonom, ki so se upirali daljšemu razsajanju in klanju. Hladnokervni Robespierre, ki je neprestano hlepel po verhovni oblasti (diktaturi) v državi, pogubil je najprej besne Hebertovce (v sušci 1794), potem je začernal Dantona in njegove priveržence; obsodili so jih ter jim na gilotini glave odsekali (5. aprila 1785).

Tako je postal Robespierre glavar vseh prekucuhov in cele države. Po njegovem nasvetu je odpravil narodni zbor češčenje uma ter je znova oklical vero v najviše bitje in neumerjočnost duše (7. maja 1794). Ustanovil bi bil mirni red, a to mu ni pripustil neprestani strah pred sovražniki. Ti so ga neprestano izpodkopavali in sumničili, da hoče prevrat ustaviti ter zopet ustanoviti stari stan. Zarad tega je dal v narodnem konventu skleniti postavo (10. junija 1794), po kateri pri vsakej zatožbi zadostuje kakeršenkoli dokaz, porotniki se imajo ravnati samo po svojej vesti. Ta zakon je oklical samovoljo za postavo ter je spravil premnogo ljudi na morilni oder. Strah in groza dospela sta do verhunca; ljudstvo se je predramilo ter jelo milovati nedolžne žrtve. Ko je Robespierre hotel pokončati svoja prej mu najbolj udana priverženca Billaud-a de Varennes in Collot-a d' Herbois (izg. Bijó de Varén in Koló' Derboá), ustavil se mu je narodni zbor ter je njega samega dal zgrabiti. Vsled tega se je v Parizu začela strahovita zmešnjava; ljudstvo se je ločilo v dve stranki, katerih ena se je bojevala za Robespierro, druga pa za narodni konvent. Nazadnje je ta zmagala in narodni zbor je obsodil Robespierro in najimenitnejše njegove priveržence (Henriot, Couthon, S. Just) zarad zarote zoper republiko na smert (9. termidora, t. j. 27. julija

1794); naslednji dan jim je gilotina odsekala glave. Z Robespierrom je nehalo kervavo gospodstvo na Francoskem.

Zadnji časi narodnega zbora (28. julija 1764 do 27. oktobra 1795). Po smerti Robespierra in njegovih najhujših strankarjev razsajali so nasprotniki še nekaj časa po Parizu. Nazadnje so zmerni možje (moderatisti ali thermidorijanci) s pomočjo sinov imenitnejših meščanskih rodovin (jeunesse dorée) premagali strahoviteže (teroriste). Pograbili so najhujše jakobinske rovarje (Carrier) ter so jih pomorili. V narodni zbor so poklicali vse bolj zmerne republikance, zlasti one girondiste, ki so utekli preganjanju. Zatožili in obsodili so tudi sodnike vstajniškega sodišča pa jakobincem ostro prepovedali vse njih posebne zборе in shode. Oklicali so popolno versko svobodo za vse vernike in generala Pichegru-a (izg. Pišgrüa) za načelnika dali narodni straži. Ko so assignate (papirnati denar) izgubile skoro vso veljavo ter je vsled tega nastala huda lakota, pretile so državi nove zmešnjave: uperli so se namreč pariški predmeščani, a redna vojska jih je premagala in ukrotila (20. maja 1795). Te razmere so hoteli porabiti kraljevi priverženci ali rojalisti, da bi zopet ustanovili kraljestvo. Ker je bil umerl Ludovik XVII., mladi sin usmertenega kralja Ludovika XVI., hoteli so rojalisti na prestol spraviti grofa provenskega Ludovika XVIII. Te namere so podpirali tudi Angleži, ki so pripeljali mnogo rojalistov v Bretagno; a republikanski general Hoche (izg. Hoš) jih je kmalu uničil. Tudi v Parizu je narodni zbor po polnem ugnal kraljeve priveržence ter jim vzel vso moč, ko je oklical novo državno ustavo. Po tej je narodni konvent izročil izvrševalno oblast voditeljstvu (direktorij) peterih mož, postavodajalno oblast pa narodnemu zastopu, sestavljenemu iz dveh zbornic. „Zbornica starih“ je štela 350 članov, ki so imeli vsaj 40 let; „zbornica petstoterih“ imela je vsaj 30 let stare zastopnike. „Zbornica petstoterih“ je nasvetavala postave, „zbornica starih“ jih je pa ali poterjevala ali zavračala.

Da ne bi starokopitneži dobili moči, določil je posebni pristavek, da dve tretjini novih zastopnikov mora izvoljenih biti izmed članov dosedanjega narodnega zbora. Temu sklepu se je uperilo izobraženo pariško meščanstvo (bourgeoisie), pa Napoleon Bonaparte je siloma ukrotil te upornike (13. vendémiaire t. j. 5. okt. 1795). Nova ustava je zadobila svojo veljavo 28. oktobra 1795.

Perva vojska zaveznikov zoper francoske upornike.

(1792—1797.)

1. Začetek vojske.

Upor na Francoskem je precej začetkom opozoril evropske vladarje ter jim kmalu sprožil misel, siloma ukrotiti prevratnike in rešiti

nesrečnega kralja. Na to so delali tudi francoski izselniki, ki so se zbirali ob francoski meji zlasti v porenskih pokrajinah ter neprestano pretili napasti Francijo. A sami so bili premalo močni. Ko so pariški rovarji videli neodločnost avstrijskega vladarja (nemškega cesarja) in nemških knezov, ktere so s svojimi sklepi čestokrat hudo razžalili, prisilili so Ludovika XVI. napovedati vojsko Francu II., kralju češkemu in ogerskemu. Sedaj so se združili Avstrijanci in Prusijanci ter začeli prvo zavezno vojsko zoper francoske upornike.

Starikasti vojvoda Ferdinand Brunšviški je začel vojsko z oklicem na francoski narod, kteremu je pretil Pariz pokončati in ga hudo kaznovati, če se ne poverne v staro stanje pred letom 1789. Peljal je prusko-nemško vojsko počasi prek meje v Champagno (izg. Šampanjo); pa kmalu so ga razdraženi in za svobodo navdušeni Francozi prisilili, da se je vernil na nemško zemljo. Potem se je obernal francoski vojskovod zvijačni Dumouriez zoper Avstrijance, ki so bili na belgijski meji napadli Francijo. Premagal jih je pri Jemapes-u (izg. Žemapu, 6. novembra 1792) ter jim vzel vso Belgijo. Enako srečni so bili Francozje v vojski zoper sardinskega kralja ter mu vzeli Savojsko in pokrajino Nizzo.

Pregnali so tudi nemško-avstrijske čete ob gorenjem Renu ter se tu polastili mesta za mestom. Derzni francoski general Custine (izg. Küstin) je vzel Nemcem imenitno terdnjavo Moguncijo ter posedel bogati Frankfurt na Menu.

2. Občna vojska zoper Francoze.

(1793—1795.)

Ker so Francozi podvergli si razne dežele ter po teh in tudi prek meje v inostranske države razširjali svoja republikańska načela in ker so na zadnje kralja umorili, zedinile so se skoro vse evropske države (razven švedske, danske, švajcarske in turške) ter sklenile vojsko zoper prevratnike v Parizu. Preslavni angleški minister Pitt mlajši je sklenil in vodil to zavezo evropskih držav.

Ko je francoski vojskovod Dumouriez napadel Holandijo, prišla je nova avstrijska vojska s poveljnikom Koburgom v Belgijo ter je Francoze premagala pri Nerwindenu (18. sušca 1793) in jim vzela Belgijo. Ker se je premagani vojskovod zdel jakobincem jako nevaren (mislil je blezo zatreti upornike in zopet ustanoviti ustavno kraljestvo), odstavili so ga. Dumouriez je pobegnil v sovražnikov tabor, pozneje pa na Angleško. Med tem so Prusijanci siloma vzeli Moguncijo ter sovražnike pregnali iz Nemčije na Francosko. Nesloga je zavirala zaveznike, da niso dospeli do svojega namena. Narodni konvent je oklical domovino (Francijo) v nevarnosti ter je po nasvetu slavnega matematikarja Carnot-a (izg. Karnó-a) pozval vse spretnne moške od 15. do 25. leta v vojsko. To narodno vojsko je rečeni Carnot kot član zbora za občni blagor uredil in razdelil med posa-

mezne poveljnike. Odločil jim je tudi, kje in kako se imajo vojskovati. Na mesto zvijačnega Dumouriez-a je postavil Pichegru-a in Jourdan-a (izg. Žurdána). Zadnji je premagal Avstrijance pri Fleurus-u (izg. Flerü-u. 1794) ter jim znova vzel Belgijo. Pichegru je potem derl v Holandijo ter je v hudi zimi (1794—1795) s pomočjo pretioranske ali republikanske stranke podvergel vso deželo; spremenil jo je v batavsko republiko (1795) ter jo združil s Francijo.

Enako srečno so se bojevali Francozje ob gorenjem in srednjem Ren; povsodi so pregnali nemško-pruske in avstrijske vojske črez Ren, tako da so zavezniki na levem bregu rečene reke le še imeli Moguncijo in Luksenburg. Ker se tudi pruski vojvodi in ministri niso skladali z avstrijskimi in jih je sebičnost mikala napasti in razdeliti zadnji kos poljskega kraljestva, jeli so se pogajati s francoskimi uporniki ter so z njimi sklenili mir bazilski (5. aprila 1795). Po tem za Nemce jako sramotnem miru odstopili so Prusijanci Francozom vse levo Porenje ter se odpovedali zavezi evropskih držav zoper francosko republiko. Temu miru je pristopila vsa severna Nemčija in velik del srednje. To je ločila posebna čerta od južnih nemških držav, ki so pod avstrijskimi zastavami dalje se bojevali zoper Francoze. S temi se je pomirila tudi Toskana v srednji Italiji; malo pozneje pa Portugal in Španijo, ki je Francozom odstopila celó svoje posestvo na otoku Haiti. Tako se je razderla strahovita zaveza, ki je Francozom pretila s poginom; pa še ponižala jih ni, ampak proslavljala je republikansko vlado ter je francoski republiki postavila mogočno podlago med evropskimi državami.

3. Nadaljevanje vojske od bazilskega mira do mira campo-formijskega (1795—1797).

Po odstopu sebičnih Prusijanov se je vojskovala Avstrija zavezana s Sardinijo in Saksonijo še dve leti zoper Francoze. Ti so hoteli po načertu bistrornega Carnota na treh straneh napasti Avstrijo, glavno nasprotnico francoske ljudovlade, dreti v nje oserčje ter jo tu prisiliti k sramotnemu miru. Jourdan je derl prek Frankonije (v Pomenji) proti vzhodu, prebrisani Moreau (izg. Moró) je šel z mogočno vojsko prek Rena in Črnega lesa, potem črez Švabsko na Bavarsko; Napoleon Bonaparte pa je prevzel poveljništvo francoske vojske v severni Italiji.

Nevarnost za Avstrijo je bila velika, a odstranil jo je preslavni vojskovod Karl, brat cesarja Franca II. Ta komaj 25 let stari vojskovod (oče slovečega vojskovoda Albrehta) se je s perva umikal pred Jourdanom, potem pa ga je po polnem potolkel pri Ambergu in Würzburgu. Da bi mu poti ne zaperl, moral se je Moreau nagloma umakniti iz Bavarskega in Švabskega (ti deželi so Francozi do dobrega izmolzli) in se verniti črez Ren na Francosko. Slediti

mu ni mogel avstrijski vojskovođ, ker je moral na drugi strani braniti državo. V Italiji so namreč Francozi zmagovali.

Napoleon Bonaparte, sin korsikanskega advokata Karla Bonaparte, je bil rojen v Ajacii 15. avgusta 1769. Ko je imel 10 let, prišel je v vojaško učilišče v Briennu, pozneje pa v Pariz. V obeh učiliščih se je pridno učil, posebno se je odlikoval v matematiki in zgodovini. Kot častnik je vstopil k artiljeriji ter se je pervikrat posebno izkazal pri obleganji mesta Toulona. Njemu so se imeli jakobinci zahvaliti, da so vzeli Angležem to imenitno terdnjavo. Vsled tega je postal artiljerijski general. Po smerti Robespierra je izgubil svoje poveljništvo ter je nekoliko časa živel brez službe v Parizu. Ko se je meščanstvo uperlo zoper konvent, postavil je ta Napoleona za poveljnika konventovih vojščakov, in res nagloma je Napoleon zaterl upornike. Takrat se je posebno prikupil Barras-u, poznejšemu članu direktorija; ta mu je tudi pripomogel, da je dobil Jozefino, vdovo generala Beaucharnais-a (izg. Boharné-a) za ženo. Ko se je začela vojska zoper Avstrijo, izročil mu je Carnot (prav za prav zopet Barras) poveljništvo v severni Italiji. Napoleon je imel takrat 27 let.

Mladi Napoleon je prevzel vojsko v silno slabem stanu. Manjkalo jej je orožja, obleke, obutve, živeža, denarja; le serce nje je gorelo za domovino in za slavo. Poveljnik jo je s krepkimi govori tako navdušil, da je pozabila na vse reve in nadloge ter radostna šla nad sovražnika. Premagal je avstrijsko-sardinsko vojsko (poveljnik Beaulieu) v raznih bojih (Montenotte, Millesimo, Dego), jo razderl in po zmagi pri Mondovi je prisilil sardinskega kralja Viktorija Amadeja, skleniti mir s francosko republiko, odstopiti jej Savojško in Nizzo in plačati veliko denarja vojne odškodnine (v aprilu 1796).

Potem je gnal Napoleon Avstrijance do Ade; ob tej reki se mu je stari Beaulieu (izg. Bolié) znova uperl, a Napoleon ga je premagal pri Lodiju (10. maja 1796), prekorakal je reko in oblegal premočno terdnjavo Mantovo. Te nepričakovane zmage francoske vojske so prestrašile italijanske vladarje in parmski, modenski, neapolitanski vladar in papež so začeli drug za drugim se pogajati z Napoleonom ter z velikim denarjem in najlepšimi umetniškimi izdelki kupovati mir od njega. Med tem so štiri avstrijske vojske druga za drugo (njih poveljniki so bili: Wurmser, Gvozdanovič, Davidovič in Aloinzy) skušale rešiti oblegovano Mantovo, a pogumni Napoleon je vse premagal v raznih bitvah (Castiglione, Roveredo, Arcole, Rivoli) ter je prisilil Wurmsera, ktere ga je bil prej v Mantovo pognal, da se mu je z močno terdnjavo (2. svečana 1797) udal. Iz Romagne (ktero je moral papež odstopiti v miru tolentinskem) in iz Modenskega (čegar vladarja je pregnal) je ustanovil Napoleon cispadansko republiko.

Sedaj je šel nadvojvoda Karl nad zmagovite Francoze; a Napoleon ga je prisilil, da se je umaknil in je šel za njim prek Koroškega v gorenje Štajersko do Judenburga na Muri. Tu je prišel

Napoleon v največo nevarnost. Benečani so se bili uperli ter so nadlegovali njegovo vojsko; Tirolci so pregnali sovražnike iz dežele; med ljudstvom po Kranjskem, Koroškem in Štajerskem je vrelo in pripravljeno je bilo na prvo besedo svojega vladarja zgrabiti za orožje ter uničiti prederznega sovražnika. Pa navdušenosti in rodoljubja domačega ljudstva so se dvorniki bolj bali ko tujega sovražnika v oserčji Avstrije. „Zmagovitemu sovražniku, je rekel minister Colorado, zamašim usta z eno pokrajino, a ljudstvo oborožiti se pravi prestol podreti.“

Napoleon je dobro poznal naklepe teh dunajskih strahopetnežev ter je nadvojvodi Karlu, avstrijskemu nadpoveljniku, pisal list, v katerem je povdarjal blagost miru ter hvalisal in povzdigoval može zanj delajoče. Kar je zmagala miroljubna stranka na dvoru in zvijačni neapolitanski poslanec marquis de Galle je sklenil z Napoleonom v Ljubnem (Leoben) načrt miru (18. aprila 1797). Po teh dogovorih je iz največe zadrege rešeni Napoleon sklenil končni mir v gradu Campo Formio imenovanem (blizu Vidma, 17. okt. 1797). Avstrija je Franciji odstopila Belgijo in Lombardijo ter jej prepustila Holandijo (na skrivnem tudi levo Porenje). Za to izgubo je dobila Benečijo z beneško Istro in Dalmacijo.*) Jonske otoke je Napoleon prideržal Franciji. Avstrija je priznala francosko republiko in novoustanovljeno cisalpinsko (ta je obsegala Lombardijo, Modensko in papežu vzeto Romagno).

Vojvoda modenski je za odškodnino dobil avstrijski Breisgau. Z nemškim cesarstvom se je imel mir skleniti v bodočem shodu v Rastattu. Genovsko je dobilo takrat po polnem demokratično ustavo ter se je imenovalo ligurska republika.

Francoska republika pod voditeljstvom ali direktorijem.

(27. oktobra 1795 — 10. novembra 1799.)

Direktorij je našel denarstvene razmere francoske republike v najslabejšem stanu. Asignat ali papirnatih nakaznic je bilo izdanih za 45000 milijonov frankov; izgubile so skoro vso veljavo. Republiškansko voditeljstvo jih je preklicalo ter jelo izdajati tako imenovane teritorialne mandate (nakaznice na določena ali imenovana narodna posestva); pa tudi te zemljiščne nakaznice (izdali so jih bili za 2400 milijonov frankov) so izgubljale naglo svojo vrednost. Še le

*) Benečani so se bili namreč uperli zoper francoske čete, katere je Napoleon pri odhodu v notranje avstrijske dežele pustil v beneških mestih. Vernivši se je francoski vojskovod uničil po polnem oslABLJENO in obubožano beneško republiko.

Napoleon je izboljšal te žalostne denarstvene razmere ter rešil državo denarnega poloma, ko je po zmagovitih vojskah v Italiji napolnil francoske denarnice.

Nekdanji strankarski razpori tudi sedaj niso ponehali. Brezmerni republikanci so se zbirali krog Baboeufa (izg. Baböfa), ki se je sam imenoval „Graha“, izpodkopoval ravnateljstvo in vse tadanje naredbe ter priporočal vkupnost premoženja. Ko je naklepal zaroto zoper državo, zgrabili so ga ter usmrtili. To je oserčilo nasprotno stranko kraljevcev, da je začela derznejše delati za svoje namene. Za se je pridobila generala Pichegrua, tadanjega predsednika zbornice starih, in celó slavnega Carnota, ki je bil takrat član državnega voditeljstva. Napoleon je od daleč natanko opazoval to izpodrivanje ustavne vlade; ko se je ta obrnila do njega, poslal jej je nekaj svoje italijanske vojske z zanesljivimi poveljniki v Pariz. Ti so zatertli zaroto kraljevcev; zaperli so več državnih zastopnikov, odstavili dva voditelja (Barthelemya in Carnota). Moreau-a so tudi sumničili, da je bil udan kraljevcem, ter so mu vzeli poveljništvo. Hoche, eden izmed najspretniših republikanskih generalov je na to dobil nadpoveljništvo črez obe porenski vojski, pa kar je nagloma umrl v 29. letu svoje starosti. Tako je izgubil Napoleon najnevarnejšega izpodrivalca. Sedaj so se vsi ozirali na zmagovitega Napoleona, ki je iz Italije prišel v Pariz; a čas se mu še ni zdel goden za njegove naklepe.

Napoleonova vojska v Egiptu.

(1798—1799.)

Po zmagah črez Avstrijance so se sami Angleži še vojskovali zoper Francoze; a teh Napoleon ni mogel napasti po suhem, zato je sklenil iti z vojsko v Egipt, od tod pretiti angleškim posestvom v Aziji in tako omajati in razrušiti njih prekomorsko moč. Da bi Angleže lažje preslepil, nabiral je na severnem francoskem primorju veliko vojsko, češ da se hoče prepeljati prek Rokavskega morja in napasti Veliko Britanijo in Irsko. Med tem so tudi na južni strani Francije vojsko zbirali in v dobro uterjenem pristanišči pripravljali močno ladijevje. V maju leta 1798 se je odpeljal Napoleon z veliko vojsko (štela je 35000 mož) v Egipt. Srečno je ušel angleškemu admiralu Nelsonu, ki je z močnim ladijevjem nanj prežal. Prišedši v Malto je podkupil Napoleon Hompeža, tadanjega načelnika viteškega reda malteškega, da mu je izdal Malto. 1. julija je šel na suho pri Aleksandriji, ktero je nemudoma vzel in posedel. Egipčani so ga sperva radostno sprejeli, ker jih je osvobodil težkega jarma mameluškega. Nad Kairo gredočemu so se pri piramidah ustavili mameluki

(tako so se imenovali mnogobrojni glavarji vojaških čet v Kavkaziji nabranih, ki so mesto paš v imenu turškega sultana gospodovali deželi). Potolkel je mameluke po polnem, vzel siloma Kairo ter je po francoski uredil upravo deželno. Med tem je prišel Nelson ter je našel francosko brodovje pri Abukiru: napadel je je in po polnem pokončal. Tako mu je Nelson („lord Nilski“) zaperl pot na Francosko. Napoleon je poslal svojega podpoveljnika Desaix-a (izg. Deséa) v gorenji Egipt, sam pa je siloma zaterl kervavi upor Kairancev ter šel v Sirijo. Turki so namreč Napoleonu napovedali vojsko, se zbirali v Siriji ter mislili iz te dežele ga napasti v Egiptu. Po prestanih velikih težavah (pot skozi puščavo, kuga) je prišel pred Jafo ter jo vzel. Zastonj pa je oblegoval terdnjavo St. Jean d'Acre, ki so jo Angleži pod poveljnikom Sidney Smith-om (izg. Sidni Smits) Turkom pomagali braniti. Moral se je verniti v Egipt; tu je pri Abukiru premagal turško vojsko, ki je bila po morji prišla v deželo (25. julija 1799). Ker mu Francozi niso mogli poslati pomoči, sklenil je verniti se v Francijo. Nadpoveljništvo izročivši Kleberu, šel je na ladijo in srečno dospel v Frejus (izg. Frežüs) ob južnem francoskem primorji (9. oktobr. 1799.) Med tem so bili Turki pripejajali novo vojsko v Egipt, a preslavni Kleber jo je pokončal pri Heliopolji (20. sušca 1800. Turki so šteli nad 80.000 vojščakov, Kleber jih je imel le okoli 10.000). Pa kmalu po tem je bil slavni vojskovod umorjen od nekega mohamedanskega fanatika. Francosko kerdelo, od domovine ne podpirano, se je zmerom bolj zmanjševalo ter je na zadnje sklenilo z Angleži pogodbo, po kateri se je na angleških ladijah vernilo domov (1801).

V to vojsko je bil vzel Napoleon premnogo umetnikov, inženirjev in raznoverstnih učenjakov (starinarjev, jezikoslovcev, zgodovinarjev, zemljepiscev, matematikarjev, naravoslovcev itd.), ki so čudovito egiptovsko deželo, najstarejšo zibelko človeške omike, natanko preiskavali. Poslej so na Francoskem uredili te preiskave ter jih prijavili v prekrasnem delu „Description de l' Egypte“ (Popis Egipta, Pariz 1810 in sl.)

Druga vojska zaveznikov zoper francosko republiko.

(1799—1802.)

Nje vzroki: Francozi so bili nahuskali republikance v Rimu, da so se uperli zoper papeža; pri tem upor u so papeževi vojščaki

ubili francoskega generala Duphota (izg. Dufóa). To je porabil vladohlepni direktorij pariški ter je poslal Berthiera (izg. Bertie-a) z vojsko v Rim. Odstranil je papeževo vladu in oklical rimsko republiko (10. svečana 1798). Ko je ljudstvo mislilo osvoboditi papeža Pija VI., odpeljal ga je francoski vojskovod v Valence, kjer so ga zapertega imeli do smerti (1799).

Tudi v Švajci so razvneli Francozi boj med demokrati (v kantonu vadtskem in bazilskem) in aristokrati (zlasti v Bernu). Nepoklicani so priderli Francozi v deželo pomagat demokratom, prisvojili so si Genevo ter Švajco premenili v nerazdeljivo helvetsko republiko z demokratsko ustavo (v aprilu 1798). — Po naklepih Napoleonovih v vzhodu so se bali Angleži za svojo prekomorsko oblast. Zato je minister Pitt mlajši neprestano delal na to, da bi napravil novo zavezo evropskih držav zoper francosko republiko. Turčijo je precej pridobil za njo; kmalo ste jej pristopili tudi Avstrija in Neapolitansko, ki ste se po prenearedbah v Švajci in papeževi državi imeli največ bati Francozov. Pridružil se jej je tudi Pavel I., ki je leta 1796. nasledoval svoji materi carinji Katarini na ruskem prestolu. Ta je bil pokrovitelj viteškega reda malteškega ter je od Francozov zahteval naj mu izroče Malto. To so mu odbili Francozi ter se mu s tem hudo zamerili.

Začetek vojske do vernitve Napoleonove iz Egipta. Vojska se je začela na Neapolitanskem. Tu je vladala mesto slabotnega kralja njegova žena Karolina, sestra nesrečne francoske kraljice Marije Antonije. Udala se je bila po polnem Angležem, zlasti lady Hamjilton (izg. Hemiltu) je imela preveliko vpliva na njo. Francoze e hudo čertila. Predno so bili zavezniki dobro pripravljeni, ukazala je neapolitanski vojski, ktero je vodil avstrijski general Mack, napasti rimsko republiko. A Francozi so odbili napad, priderli na Neapolitansko, prognali kralja in njegov dvor v Sicilijo, posedli vso deželo ter jo oklicali za „partenopejsko republiko“ (v prosenci 1799). Francozi so pregnali takrat tudi velikega vojvodo toskanskega in sardinskega kralja (ta je bežal na otok sardinski) ter tako gospodovali vsej Italiji.

Spomladi 1799 začela se je vojska tudi drugodi. Na Nemškem je bil še zbran shod v Rastadtu; tu so francoski poslanci zahtevali levo Porenje za se. Nemški knezi so bili voljni jim je odstopiti, a izgube ni hotel nobeden imeti, ampak vsak je želel svoje posestvo še razširiti. Zato so se toliko časa prepirali in pogajali ter nazadnje določili, vsa cerkvena posestva izpremeniti v posvetna in ž njimi odškoditi one kneze, ki bi na levem Porenji kaj izgubili. Ti razgovori še niso bili dognani, ko je slavni nadvojvoda Karl premagal Jourdana pri Stockachu. Na to se je razšel radstadtski shod in dva francoska poslanca vernivši se domov sta bila umorjena (april 1799). Vojvoda Karl je zdaj peljal zmagovito vojsko v Švajco ter je pri Zurigu premagal slavnega francoskega vojskovoda Masseno (ki je

bil prej gnal Avstrijance do tirolske meje) ter je posedel veliko večino helvetske republike. Poslej ga je cesar Franc II. poslal v doljenje Porenje.

Še srečnejši so bili Avstrijanci in Rusi v Italiji. Najprej je avstrijski vojskovod Kraj premagal Francoze, ki so mu hoteli pot prek Adiže zastaviti. Potem se je Krajev naslednik Melas združil z močno rusko vojsko, ki jo je presлавni vojskovod Suvarov pripeljal v Italijo, in oba sta premagala Francoze pri Cassani (izg. Kasani, 27. aprila 1799), ktere je takrat vodil glasoviti Moreau. Suvarov je podvergel nagloma vso severno Italijo ter je užugal na rečici Trebiji drugo francosko vojsko, ktero je Macdonald (izg. Makdonál) pripeljal iz Neapolitanskega, da bi se bila združila z Moreau-om. Vsled teh zmag silovitih Rusov izginili ste partenopejska in rimska republika. Neapolitanski kralj se je vernil iz Sicilije v Neapolj, v Rimu so pa izvolili novega papeža Pija VII., ki je prevzel vladarstvo cerkvene države. Tudi sardinski kralj in toskanski veliki vojvoda sta se vernila na svoj prestol. Nazadnje je Suvarov v prekrvavi bitki pri Novi-ju (15. avgusta 1799) popolnem pokončal Francoze ter razrušil njih oblast v Italiji. Zarad tolikih zaslug je dobil priimek Italinskij (Italijanski). Potem so mu ukazali iti v Švajco in se tu zediniti s Korzakovom. Stari pa neustrašljivi ruski vojskovod je res peljal vojsko prek Svt. Gotharda. Ta je na tem težavnem potu terpela preveliko težav, a Suvarov je odstranil ali premagal vse ter se je s tem izkazal mojsterkega vojskovoda tadanje dobe. Prišedši črez snežene gore ni našel Korzakova z rusko vojsko, ampak sovražne Francoze. Ti so bili malo poprej premagali pri Zurigu Korzakova (od Avstrijancev zapuščenega) ter so ga pogнали iz osrednje Švajce proti severju do Schaffhausena; sami so pa posedli skoro vso Švajco. Suvarov pomanjkanje vsega potrebnega terpeč se je obernal pozno na jesen proti Grizoniji (Graubündten) ter je meseca prosenca prišel do Bodemskega jezera. Ker se je bil tudi cesar Pavel I. razperl z zavezniki (z Angleži in Avstrijanci), odstopil je od zaveze ter poklical svoje vojske domov. Presлавni Suvarov je kmalu potem umerl v nemilosti svojega carja. Takrat se je vernil Napoleon iz Egipta, uredil je zmešnjave v Franciji, ji dal novo ustavo in je zopet srečno vojsko začel zoper nesložne zaveznike.

Propad državnega ravnateljstva.

(10. novembra 1799.)

Vsled kervavih izgub francoskih vojska v Italiji, Švajci in Nemčiji so jeli razni nasprotniki izpodkopavati državno ravnateljstvo. Vodil je te nasprotnike Lucijan Bonaparte, brat zmagovitega Napo-

leona. *) Iz te stranke izbrali so tudi nove voditelje. Veče nesreče ko so zadele francoske vojske, tem bolj so Francozi hrepeneli po slavnem vojskovodi Napoleonu. Ko je ta prišel iz Egipta v Pariz, bil je narodni zastop razcepljen v tri stranke. Skrajna leva stranka se je imenovala jakobinska ter je hlepela ponoviti kervave zmešnjave narodnega konventa; srednja, navadno ustavna stranka imenovana, je skušala ustavo prenarediti, vodil jo je Lucijan Bonaparte; Barras je z malobrojno desnico se zavezal s kraljevci ter je podpiral njih namene. Napoleon je hitro izprevidel, ktera teh strank bi mu lahko pripomogla k njegovemu namenu. Pridobil je dva državna ravnatelja (Sieyès in Roger Ducos, izg. Sjejé in Rožé Dükó) za se. Potem so raztrosili glas, da narodni zastop ni varen v Parizu in predstavili so ga v St. Cloud, njegovo varstvo pa izročili Napoleonu in njegovim vojščakom. Kar je 18. brumaira (9. novembra 1799) zaperl dva državna ravnatelja (Gohier in Moulins), Barrasa pa je prisilil, da se je odpovedal oblasti in pobegnil. Naslednji dan je skusil Napoleon narodni zastop pridobiti za svoje namene. Zbornico starih je res prestrašil; a ko je prišel v zbornico petstoterih, sprejeli so ga z očitanjem in kletvicami. „Pobijte ga; diktator (ali samovelitelj) je izven postave“. Izprva osupnen se je Napoleon hitro oserčil ter je vojščake pregovoril na silo. Te je še bolj naščuval Lucijan Bonaparte, predsednik zbora petstoterih, rekoč jim, da v tem zboru sedé le strastni strankarji in morilci, ki so svojemu predsedniku pretili z bodali. Kar prideró grenadirji z nasajenimi bajoneti v zbornico ter preženó narodne zastopnike skozi okna na vert. To se je zgodilo 19. brumaira (10. novembra). Še taisti večer zbrali so se Napoleonovi prijatelji v obeh zbornicah; odpravili so državno ravnateljstvo in oklicali začasno ustavo in vlado. To so izročili trem poročnikom ali konzulom (Napoleon Bonaparté, Sieyes in Robert Ducos). Po noveji ustavi je bil Napoleon izvoljen za prvega konzula za 10 let;

*) Rodovnik Bonapartovcev ali Napoleoncev:

Karl in Leticija Bonaparte			
Jožef kralj neapoljski, pozneje kralj španski † 1844	Napoleon I. cesar † 1821 1. Jožefina } ženi 2. M. Lujiza }	Lucijan knez kaninski † 1840	Eliza kneginja piombinska
Eugenij Beauharnais podkralj italjski † 1832	Hortenzija Beauharnais	Napoleon II. vojvoda reichstadtski † 1832	

od njega imenovana soporočnika Cábmaceres in Lebrun (izg. Kanbasér in Lebrén) sta imela le svetovalni glas. Poleg konzulov je bilo starešinstvo (80 članov) kot državno svetovalstvo. Postavodajalno oblast je vlada delila z narodnim zastopom, razločenim v tribunat in postavodajalni zbor. Tribunat je štel 100 članov, vsaj 28 let starih ter se je posvetoval o postavah; postavodajalni zbor (corps legislatif) je štel 300 članov, vsaj 30 let starih, ter je poterjeval ali zamegal postave.

Konzulat.

(10. novembra 1799 do 18. maja 1804.)

Nadaljevanje vojske zaveznikov do miru amienskega
(1800—1802).

Ko se je vernil Napoleon na Francosko ter je kot prvi konzul prevzel verhovno oblast v državi, zapustila je sreča zastave nesložnih in razpertih zaveznikov. To tem bolj ker je tudi razžaljeni nadvojvoda Karl se odpovedal nadpoveljništvu, ktero je sedaj prevzel Kraj. A ta se ni mogel upirati Moreau-u ter je pred njim bežal prek Donave. Napoleon je sklenil glavnega nasprotnika, avstrijskega vladarja, prijeti od dveh strani: v Italiji in v južni Nemčiji. Poveljništvo francoske vojske v Podonavji je izročil Moreau-u, sam pa je zoper naredbo francoske ustave prevzel voditeljstvo v Italiji.

Tu so Avstrijani imeli v oblasti vso deželo, le Masenna se je branil njihovim silovitim naskokom v dobro uterjeni Genovi. Kar je zbral Napoleon močno vojsko pri Dijonu (j=ž) ter je šel ž njo črez prelaz velikega sv. Bernarda (in prek drugih prelazov) v Italijo. Ker se je avstrijski vojskovod Melas bal, da bi mu Napoleon za herbtom ne presekala poti nazaj v Lombardijo, zapustil je nagloma vzeto Genovo ter se napotil proti Milanu. Kar je pri Marengi zadel na sovražnika; vnel se je ljut boj, v katerem so bili sperva Francozi premagani. Ko je bolehavi Melas, v svesti si gotove zmage, oddal nadpoveljništvo, da bi se sam nekoliko opočil, prišel je francoski general Desaix z novimi četami na bojišče, ponovil je bitko ter zmagujoče Avstrijance po polnem potolkel (14. junija 1800). Da

Ludovik kralj holandski † 1846 žena Hortenzija	Karolina	Jerome kralj vestfalski princ Napoleon
Ludovik † 1831	Karl Ludovik od I. 1832 imenovan Ludovik Napoleon, cesar Napoleon III. † 1873	
	Napoleon † 1879	

bi rešil vsaj ostanke svoje vojske, pogodil se je Melas z Napoleonom ter mu izročil Genovsko, Piemontsko in Lombardijo, sam pa se je umaknil v Mantovo.

Tudi na Nemškem so se Francozje srečno vojskovali. Moreau je premagal novo avstrijsko vojsko pod poveljništvom nadvojvoda Jovana, mlajšega brata cesarja Franca II., pri Hohenlindenu (3. decembra 1800) ter jo pregnal iz Bavarskega in Gorenje Avstrije prek Aniže. Pot na Dunaj je bila odprta zmagovitim Francozom. Te nesreče so napotile cesarja Franca II. s Francozi skleniti mir v Luneville-i (9. svečana 1800). Ta mir je potrdil po večem pogoje miru v gradu Campo Formio sklenenega. Med Francijo in Nemčijo je imela biti meja ob Renu, mej Avstrijo in cisalpinsko republiko pa ob Adiži. Druga in tretja versta habsburško-lotarinške rodovine ste izgubili Toskansko in Modensko. Toskansko je dobil bourbonski knez parmski kot kraljestvo Etrurijsko, Parmsko so pa dobili Francozi, tako tudi Piemontsko. Modenski in toskanski knez sta poslej bila odškodovana na Nemškem.

Tako so Francozi premagali in pomirili vse sovražnike razven Angležev; a tudi te so s pomočjo Rusov kmalu prisilili k miru. Car Pavel I. se je serdil nad Angleži, ker so samovoljno ravnali z ruskimi ladijami na morji ter je ustanovil v bran pripravljeno nobenost, katere se je udeležilo Švedsko, Dansko in Prusko. Res da je ruski car nagloma umerl, a tudi njegov sin in naslednik car Aleksander I. (1801—1825) je ohranil prijateljstvo Francozom. Tako so bili osamljeni Angleži primorani skleniti mir z Napoleonom. Po tem amienskem miru (1802) so za Jonske otoke vernili Angleži Francozom vse osvojene francoske naselbine razven Cejlona in Trinidada. Malto so imeli zopet dobiti vitezi reda malteškega, Egipt pa Turki.

Predolgo se je posvetoval nemški državni zbor v Rezenem, kako se bi odškodili nemški in avstrijski knezi, ki so izgubili svoja posestva. Francoski in ruski politikarji so vodili te razgovore ter največ vplivali na dotične sklepe. Po glavnem sklepu državnega odbora (Reichsdeputation - Hauptschluss, 1803) so skoro vsi knezi bili odškodovani s cerkvenimi posestvi in državnimi mesti. Veliki vojvoda toskanski je dobil nadškofijo saleburško kot izborna kneževino, vojvoda modenski Brizgavsko (zato so Avstrijanci dobili v posvetno posestvo izpremenjeno škofijo briksensko in tridentinsko). Največ pa je dobilo Bavarsko, Virtemberško, Badensko, pred vsem pa Prusko. Ker so odpravili dva cerkvena izborna kneza (nadškofa treverskega in kolinskega), dobili so badenski, virtemberški in hesko-kaselski vladarji čast in naslov izbornih knezov. Tako je le nadškof moguntinski ostal duhovniški državni knez pod imenom izborni nadkancelar nemškega cesarstva. Državnih mest je le šest (Hamburg, Bremen, Ljubek, Frankfurt na Menu, Avgsburg in Norimberk) ohranilo svojo neodvisnost (neposrednost), druga so se morala podvreči nemškim knezom.

Napoleon prvi konzul in vladar francoske republike.

(9. novemb. 1799 — 18. maja 1804.)

Napoleon se je izkazal krepkega vladarja. Vse nasprotnike, zlasti pa jakobince je deržal v miru in redu. Ko so nekdanji kraljevci („chouans“) nastavili v neki ozki ulici sodček smodnika („peklenski stroj“), da bi Napoleona umorili, porabil je prvi konzul to priliko, znebiti se strastnih republikancev. Pograbili so jih ter prek morja odpeljali na tuje. Začetnikov te zarote (kraljevcev) pa ni nikakor preganjal, ampak skusil jih je z raznimi naredbami pridobiti za se, skrajšal je imenik prognancev in izselnikov ter 100.000 dovolil verniti se v domovino.

Da bi državni red in mir bolj utrdil, zdelo se mu je potrebno vpeljati katoliško vero in nje cerkvene obrede. Jel se je pogajati z rimskim papežem Pijem VII. ter je sklenil ž njim konkordat, po katerem je imel prvi konzul pravico škofo imenovati, papež pa imenovane poterjevati (1801). Znova je uredil tudi šolstvo, pa pri tem je manj gledal na njegovo vrednost samo na sebi, ampak le na to, kako bi bolj služilo njegovim vojaškim in državnim namenom. — Najimenitnejše delo prvega konzula pa je bil novi državljanski zakonik (Code Napoleon). Sestavili so ga najbolj prebrisani pravoznanci francoski uže leta 1802, pa dovršenega je Napoleon prijavil še le leta 1804.

Vedno očitnejše je hlepel Napoleon po verhovni samovlasti; upora in ugovora ni terpel niti od strani postavodajalnega zastopa niti od strani svojih sokonzulov. Kmalu po miru amienskem so ga izvolili za dosmertnega konzula (avgusta 1802) ter mu podelili pravico, da si je smel sam določiti svojega naslednika. Prenaredili so tudi ustavo, prav po željah in mislih prvega konzula. Pomnožili so oblast starešinstva, število zastopnikov v tribunatu so skercili za polovico (50 članov) ter zmanjšali njih oblast. Ko je Napoleon dovolil skoro vsem izselnikom in pregnancem verniti se iz tujega domov, pridobil je mnogo starih plemenitnikov za se. Ker mu pa ti zlasti najimenitnejši niso hoteli služiti po volji, ustvaril si je novo plemstvo; ustanovil je namreč imenitni red častne legije (sušca 1802).

Mir z Angleži se je ohranil le malo časa, kajti uže meseca maja 1803 so ti zopet napovedali Francozom vojsko. Ta vojska je osercila kraljevece, ktere so Angleži podpihovali in podpirali, da so

naklepali zaroto zoper življenje prvega konzula. Pichegru, dobro znani republikanski general, in Jurij Cadoudal (izg. Kadudál) sta na angleških ladijah pripeljala okoli 40 zarotnikov na Francosko; po skrivnih potih so šli v Pariz, da bi umorili Napoleona ter republiko rešili samosilstva. Pa brezštevilni Napoleonovi vohuni so zasledili zaroto ter zasačili zarotnike. Jurija Cadoudala in 11 drugih zarotnikov so usmrtili na gilotini; Pichegru je umerl v ječi, prej ko ne se je umoril sam. Obdolžili so tudi slavnega republikanskega vojvoda Moreau-a, da je vedel za zaroto, ter so ga obsodili za dve leti v ječo. Pozneje pomilošen je moral za dve leti iti v prognanstvo v Ameriko. Najsilovitejše in najkrivičnejše pa je pri tej priliki ravnal Napoleon z vojvodo enghienskim, zadnjim bourbonskim knezom iz Condéove verste. Ta knez je živel v Ettenheimu na Badenskem blizu svoje prijateljice kneginje Rohanske ter še mislil ni na prej omenjene zarotnike. Kar so po noči prihlomastili francoski vojščaki, ga zgrabili ter odpeljali v terdnjavo vincennesko (izg. vensensko). Tu ga je vojna sodnija precej obsodila — in vstrelili so ga (20. sušca 1804).

Ta zarotaja pomagala prvemu konzulu na vladarski prestol, po katerem je uže toliko časa hlepel. V tribunatu so nasvetovali njegovi priverženci Napoleona oklicati za cesarja francoskega; temu sta priterdila starešinstvo in postavodajalni zbor (corps legislatif), razven malo nasprotnikov, ktere so pa kmalu ukrotili. Osnovali so državi novo (šesto) ustavo, ki je Napoleonu izročila cesarsko čast in oblast z dedinsko pravico v moškem kolenu. Deržavno svetovalstvo, starešinstvo in postavodajalni zastop so ostali, pa imeli niso več nobene moči. 20. maja 1804 je bilo Francosko slovesno oklicano za cesarstvo.

Napoleon I., cesar francoski.

(1804—1815.)

Napoleon I., novi samovladar francoski, je ustanovil svoj prestol sredi bliščečega dvora; ta je bil sestavljen iz njegovih najbolj odličnih vojskovodov in služabnikov, katerim je podelil kneževske, grofovske, baronovske in druge naslove in časti. Pridobil pa je tudi premnogo starega plemstva za se, ki se je vrivalo na dvorišče radodarnega cesarja, iskalo raznoverstnih služb in s svojim starim imenom proslavljalo pogumnega novinca na prestolu. Da bi svojo osebo in čast posvetil tudi v mislih prostega ljudstva, pregovoril je papeža, da je pripotoval v Pariz. Tu je 2. decembra leta 1804. sveti oče slovesno pomazilil in kronal cesarja Napoleona in njegovo ženo cesarico Jožefino.

Ta prememba francoske ustave je napotila tudi avstrijskega vladarja Franca, da je oklical Avstrijo za dedinsko cesarstvo in tako svojej rodovini ohranil v bodoče cesarsko dostojanstvo gledé na preteči propad nemške države. To se je zgodilo v pragmatikalnem patentu od 11. avgusta 1804; a ta zunanja naredba avstrijskega cesarja Franca I. nikakor ni izpremenila pravic posameznih dežel avstrijskih.

Nenasitljivi povzdigneneec na francoskem prestolu se je s svojim samovoljnim ravnanjem kmalu nakopal novih sovražnikov. Cisalpinsko republiko prestvaril je v kraljestvo italijansko; krono tega kraljestva je sebi posadil na glavo, svojega pastorka Evgenija Beauharnais-a pa je naredil za podkralja (italijanskega). Ligursko republiko in pa Parmo in Piacenco je neposrednje zedinil s Francijo. Vpeljal je tudi druge naredbe, ki so preočitno pričale, da bi rad sebi pridobil vso Italijo.

Tretja vojska zaveznikov zoper Francijo.

(1805.)

Francija in Anglija ste si očitali druga drugej, da ne izpolnjujete pogojev miru amienskega (posebno ker Angleži niso hoteli izročiti otoka Malte viteškemu redu sv. Janeza), dokler ni Anglija napovedala nove vojske (1803). Na to je Napoleon posedel Hanoveransko, izborna kneževino kralja angleškega, ter deželi nakladal prevelika plačila, zaperl je ustje Labe in Vesre ter ostro prepovedal na Francosko vvažati angleške izdelke in pridelke angleških naselbin (začetek razupitega zapora evropske zemljine). Tudi je v Boulogni (izg. Bulonji) ob Rokavskem morji nabiral veliko vojsko in močno ladijevje, da bi prek morja napadel Veliko Britanijo ter jo ponižal. Na to je angleški minister Pitt mlajši, največi sovražnik Napoleona I., ki je bil leta 1804. zopet vstopil v ministerstvo, sklenil novo zavezo zoper Francijo. Pridobil je za njo Rusijo in Avstrijo, ki ste se obe močno izpotikali nad samovoljnim ravnanjem francoskega cesarja. Napoleon je pa za se pridobil Španijo; a brez uspeha si je prizadeval tudi Prusijo pridobiti: tej je za zavezo ponudil celó Angležem vzeto Hanoveransko. Ko pa pruski kralj Friderik Viljem III. (1797—1840) ni hotel pritegniti nobeni strani, stopilo je Bavarsko, Virtemberško in Badensko očitno na stran Napoleona, sovražnika nemškega naroda.

Napoleon je prehitel zaveznike. Nenadoma, kakor je bila njegova navada, je pripeljal svojo vojsko iz Francije na Švabsko, enemu kerdelu pa je ukazal dreti prek pruskega okraja anspachskega (ne oziraje se na nobenostranost pruskega kralja). Tako je za herbtom avstrijskega vojskovoda Macka temu presekal pot ter ga s celo

vojsko (25.000 mož) zaperl v terdnjavi Ulmu. Črez malo dni se je moral Mack udati (19. oktobra 1805) in Francozi so neovirani derli prek Bavarske in Gorenje Avstrije v oserčje avstrijskega cesarstva; Murat (izg. Mürá), svak Napoleonov, je posedel Dunaj, kterega je bil cesar Franc I. z dvorom nagloma zapustil. Potem so francoske čete šle črez Donavo, se zbrale in se valile na Moravsko ruski vojni naproti, ki je pod carjem Aleksandrom I. prihajala Avstrijancem na pomoč.

Med tem je zmagal slavni nadvojvoda Karl v Italiji. Cesar Franc I. je v začetku vojske poslal svojega junaškega brata s 120.000 možmi v severno Italijo, mislé da bode Napoleon I. Avstrijo tudi takrat sam napadel v Italiji. Pa francoski cesar je v Italijo poslal svojega vojskovoda Masseno, kterega je nadvojvoda pri Caldieri po polnem potolkel. Ko je sedaj slišal o zmagovitem napredovanji Francozov na Nemškem, hitel je svojim nesrečnim rojakom na pomoč; pa bilo je uže prepozno. Zedinjeno rusko in avstrijsko vojno je bil namreč cesar Napoleon pri Slavkovem (Austerlitz) blizu Berna po polnem potolkel (2. decembra 1805). Precej po tej kervavi bitki treh cesarjev se je avstrijski vladar jel pogajati z Napoleonom; ruski car Aleksander pa je nejevoljen odšel domov. 26. decembra 1805 sta Napoleon I. in Franc I. sklenila mir požunski, našej očetnjavi posebno nesrečni. Cesar Franc je moral Benečijo, Dalmacijo in nekdanjo beneško Istro odstopiti kraljestvu italijanskemu, Tirolsko s Predarelskim Bavariji, vse Prednje avstrijsanske dežele pa nekoliko Badenskej, nekoliko pa Virtemberškej. Za vse to je dobila Avstrija le vojvodstvo Saleburško; tega dosedanji posestnik veliki vojvoda Ferdinand pa je bil odškodovan z vireburško vladikovino. — Bavarsko in Virtemberško ste bili oklicani za kraljestvi ter ste kakor tudi Badensko zadobili popolno državno samostalnost. — Prusiji je Napoleon prepusul Hanoveransko, za to mu pa je morala odstopiti Anspachsko, Klevsko in Neufchatelsko.

Sedaj je skušal Napoleon narediti Francijo za središče mogočne države, ktorej sosedje bi bili njegovi sorodniki; ti naj bi v bližnjih državah in državicah ne gledé na narodnost njih prebivalcev gospodovali in poviševali slavo in oblast francoskega cesarja. Batavsko republiko je premenil v kraljestvo ter je dal svojemu bratu Ludoviku (očetu Napoleona III.) ; njegov svak Murat je bil imenovan za velikega vojvoda ter je dobil pokrajini Kleve in Berg. Neapolitanskega kralja Ferdinanda, ki je bil tudi zaveznikom pritegnil, je odstavlil ter je svojega najstarejšega brata Jožefa postavil na neapolitanski prestol. Papeževi knežiji Benevent in Pontecorvo je dal zvijačnemu državniku Talleyrandu in generalu Bernadotte-u.

Tudi velik del Nemčije se je po polnem udal zmagovitemu francoskemu cesarju. Šestnajst knezov v južni in zahodni Nemčiji se je odpovedalo nemškemu cesarstvu ter je sklenilo tako imenovano rensko zavezo (12. julija 1806); cesarja Napoleona so pa izvolili

za svojega pokrovitelja. Izborni nadkancelar Dalberg je dobil kot knez in primas nemški Frankfurt na Menu in podpokroviteljstvo renske zaveze. Mnogo neposrednih stanov je zopet izgubilo svojo samostalnost ter je bilo podrejenih članom renske zaveze. Ti so postali po polnem samovlastni, a pokrovitelju svojemu so morali v vseh vojskah z določenimi kerdeli pomagati. Tako so se raztergale poslednje vezi, ktere so vkupaj deržale posamezne dežele propadajoče deržave nemške. Zato se je cesar Franc 6. avgusta 1806 odpovedal praznemu dostojanstvu cesarja nemškega.

Četerta vojska zaveznikov zoper Francijo.

(1806—1807.)

Prusija se je med tretjo vojsko zaveznikov obnašala jako nepošteno; neznačajni Haugwitz je namreč vodil deržavo tako, da se ni očitno izrekel niti za Napoleona, niti za zaveznike. Ko je preslavni angleški admiral Nelson pri ertu Trafalgaru (21. oktob. 1805) po polnem uničil francosko-špansko ladijevje, jel se je Napoleon zopet pogajati z Angleži o miru. Ponudil jim je za mir Hanoveransko, ktero je bil prej odstopil Prusiji. To je pruske rodoljube toliko razžalilo, da je vojna stranka zadobila premoč na dvoru; vodila sta jo kraljica Ludovika in princ Ludovik Ferdinand. Pregovorila sta kralja Viljema III. k vojski, za ktero je pridobil tudi Saksonsko in več drugih nemških knezov. Nadpoveljništvo je kralj izročil 72 let staremu Ferdinandu, vojvodi brunšviškemu. Napoleon je nagloma priderl z veliko vojno na Nemško ter je 14. oktobra 1806 v dvojni bitki pri Jeni in Auerstädtu po polnem potolkel glavno prusko vojsko (Princ Ludovik je bil uže 4 dni prej po polnem premagan in ubit pri Saalfeldu). Po tej kervavi zmagi so šli Francozi brez ovire v Prusijo; posedli so Berlin in skoro vse terdnjave, ki so se skoro vse, n. pr. Devin, Kostrin, Spandov, Stetin udale brez upora; le nektare (Kolberg, Gravdene, Nisa, Gdansko) so se junaško branile derznega in prevzetnega zmagovalca.

V Berlinu je razglasil Napoleon, da njemu podveržene dežele ne smejo nikakor kupčevati z Veliko Britanijo (21. novembra). Ker se z Angleži ni mogel meriti na morji, hotel je z zapertjem vseh pristanišč evropske zemljine izpodkopavati moč otoškemu kraljestvu (zemljska zapertija). Rusija se mu ni hotela udati, ker je imela mnogo dobička pri kupčiji z Angleži. Tudi je bil ruski car zelo razžaljen, da je Napoleon Poljakom obetal osvoboditi jih tujega jarma ter ponoviti njih kraljestvo. Zato je car Aleksander I. sklenil zavezo z nesrečnim kraljem pruskim ter mu je poslal svojo vojno do Visle na pomoč. Po mnogih malih bojih sprijeli so se sovražniki pri Pruski Ilavi (7. in 8. svečana 1807), a v tej silno kervavi bitki ni zmagal niti eden, niti drugi. Po polnem ugnani ste šli obe stranki v prezimovališča, da bi si opomogli za novo vojsko. Ta se je zopet začela po leti 1807. In Napoleon je zedinjene Ruse in Pruse po polnem potolkel pri Friedlandu (14. junija 1807) ter jih prisilil k

miru v Tilži. Napoleon se je v tem miru polastil vse zemlje na zahodni strani Labe. Iz Brunšviškega, Heskega in Hanoveranskega je ustanovil kraljestvo vestfalsko ter je izročil svojemu najmlajšemu bratu Hieronimu (Jerome). Prusiji je tudi vzel nekdanje poljske pokrajine, zedinil je v vojvodstvo varšavsko ter je dal izbornemu knezu saksonskemu. Ta je pristopil k renski zavezi ter je dobil dostojanstvo kralja saskega. Prusija je ohranila samo Brandenburško, Pomorjansko in Slesko, a morala je plačati 150 milijonov frankov vojne naklade. Zastonj si je prizadevala blaga kraljica Ludovika, da bi Napoleon bil nekoliko prijenjal od svojih terdih zahtev.

Ruski car Aleksander se je poslej sešel z Napoleonom na mejni reki Nemenu ter se je ž njim po polnem zložil. Napoleon mu je dajal upanje, češ oba cesarja si bodeta delila vladarstvo v Evropi: ruski car bode zapovedoval vzhodni Evropi, francoski cesar pa zahodni. Napoleon je sedaj zahteval od Dancsev, da so Angležem zaperli vsa svoja pristanišča. Ko so Angleži to nevarnost zapazili, prišli so pred Kodanj, jeli s topovi streljati nanj ter so se polastili danskega vojnega ladijevja in je odpeljali v Veliko Britanijo.

Ker se je švedski kralj Gustaf IV. branil pristopiti zapertiji in zavezi, med Danci, Napoleonom in Rusi skleneni, izgubil je razna posestva zunaj Švedije. To je tolikanj razkačilo Švedce, da so pahnili kralja s prestola ter nanj posadili Karla XIII. (1809). Ker ta ni imel dedičev, določil je državni zbor, da mu ima izvoljeni kraljevič, francoski maršal Bernadotte, nasledovati na prestolu.

Napoleonova vojska na pirenejskem polotoku.

(1808—1813.)

Ker portugalski kralj ni hotel pristopiti zemljinski zapertiji, poslal je siloviti Napoleon generala Junot-a (izg. Žünóa) z močno vojsko črez Pireneje. Brez ovire je šla ta vojska prek španske zemlje in je posedla Portugalsko, kterege kralj ni imel toliko moči, da bi se bil ustavil francoski sili. Kraljeva rodovina je pobegnila s svojimi zakladi na angleških ladijah v Brazilijo (27. novembra 1807). Napoleon je imenoval svojega generala za vojvodo abranteskega ter je hotel deželo razdeliti v tri kosove. En kos imel bi bil dobiti kralj etrurski, ki je moral svoje kraljestvo odstopiti Franciji. Zoper francosko vladno so se uperli Portugalci ter jo izpodirali do zadnjega časa Napoleonove slave; pri tem uporih so jih podpirali Angleži.

Španskega kralja Karla IV. je vodil zanikarni minister Godoy (izg. Godói); tega je Napoleon pridobil za se, tako da se je od leta 1808. Špansko vojskovalo na njegovi strani. Pa to še ni zadostilo francoskemu cesarju, ki je sklenil Bourbonovce pahniti s španskega

prestola in nanj posaditi enega svojih bratov. Ko je Godoy videl, da ga je Napoleon le slepil in da se ima kraljeva rodovina bati najhujšega od francoskega siloviteža, mislil je odpeljati kralja v Ameriko. Pri tej priliki so Madridčani napravili upor ter zahtevali Godoyevo glavo. Slabotni kralj Karl IV. bojé se za svojega ljubljenca odpovedal se je kroni in njegov sin Ferdinand VII. je sedel na prestol. To zmešnjavo je porabil zvijačni Napoleon, poslal je mnogo vojščakov na Špansko ter se je hlinil zdaj Karlu IV., zdaj Ferdinandu VII. S prilizljivimi besedami ju je zvalil v francosko mesto Bayonne in oba (očeta in sina) prisilil, da sta se odpovedala španskemu kraljestvu. To je izročil svojemu bratu Jožefu, dosedanjemu kralju neapolitanskemu; Neapolitansko pa je dobil njegov svak Joahim Murat.

Ko se je kastilsko svetovalstvo branilo novemu kralju priseči zvestobo, uperli so se 27. maja 1808 vsi Španci zoper francosko silo. Povsodi so se ustanovile junte (odbori), ki so pripravljale in vodile vojsko zoper Francoze. Zdatno pomoč so dobili Španci od Angležev, ki so poslali močno vojsko na Portugalsko; vodil jo je Wellesley (izg. Uélsli), ki se je v zgodovini proslavil z imenom lord Wellington. Ta spretni vojskovod je nagloma oklenil Francoze ter je prisilil njih generala Junota, da se je moral ž njim pogoditi in Portugalsko zapustiti (30. avgusta 1808). Med tem so se bili Francozi polastili Madrida, kjer se je dal Jožef kronati za kralja, in so z načelnikom Dupont-om (izg. Düpon-om) prihlomastili celó v južne pokrajine španske. Tu so se zedinili španski uporniki ter so Duponta z 20.000 možmi zajeli pri Baylen u v Andaluziji (22. julija 1808). Ta slavna zmaga je Špance oserčila in uperli so se znova celó tisti, ki so se bili uže udali kralju Jožefu Bonaparti.

Zastonj so se napenjali Napoleonovi generali, da bi podjarmili hrabro špansko ljudstvo. Da bi to ugnal, prišel je Napoleon sam z 350.000 možmi prek Pirenejskih gorá na polotok (po svojem shodu in dogovoru z ruskim carjem Aleksandrom v Erfurtu). Zmagujoč je derl prek Ebra v Kastilijo ter je posedel Madrid. Odpravil je inkvizicijo (strahovito versko in politično sodišče), vse srednjeveške fevdne pravice in svetovalstvo kastilsko ter je zaterl dve tretjini vseh samostanov v deželi. Potem se je na raznih straneh bojeval zdaj s Španci, zdaj z Angleži ter je s svojim vojskovodom Soult-om (izg. Sultom) pregnal Angleže iz Španskega na Portugalsko.

Meseca prosenca 1809 je zapustil Napoleon pirenejski polotok, ker mu je pretila nova vojska z Avstrijanci. Ko so Francozi siloma vzeli (21. sveč. 1809) terdnjavo Saragozo, ktero je vojvoda Palafox tako junaško branil, da je tu konec storilo 53.000 Špancev, bila je podoba da se bode Španija udala tuji oblasti. A Španci niso obupali, nesreče so le navduševale njihovo rodo- in domoljubje ter klicale nove bojevalce pod orožje. Duhovniki, zlasti pa menihi, so pridigovali vojsko zoper Francoze ter oboroževali in vodili mala kerdela. Kralj Jožef se je mislil zato maščevati nad njimi ter je zaterl vse samo-

stane na Španskem. Pa kaj mu je to pomagalo? Mala vojna kerdela španska so se množila in prihajala zmerom derznejša; tudi so se zoper Francoze uspešneje vojskovala, ker je osrednja junta (glavni zbor državni) sperva v Sevilli, pozneje pa v Cadizu vodila celo vojsko in so Angleži zopet jim prišli z novo vojsko na pomoč. Soult, Massena, Marmont, Junot in drugi slavni francoski vojskovodi niso mogli premagati teh nikdar ne mirujočih sovražnikov (Mino, župnik Merino, Mendizabal itd.); to tem manj ker je moral Napoleon zarad vojne z Avstrijanci (1809) in Rusi (1812) zeló zmanjšati svojo vojsko na Španskem. Ko je lord Wellington potolkel maršala Marmonta pri Salamanki (1812), pozneje pa Jourdana pri Vitorii (1813), morali so Francozi zapustiti Španko. Kralj Jožef je komaj ubežal, da ga niso vjeli. Napoleon je sicer ukazal Soultu z novo vojsko iti prek Pirenejskih gorá, a Wellington ga je nagloma pregnal ter premagal pri Toulousi (1814); kralj Ferdinand VII. se je vernil iz francoske ječe na prestol v Madrid.

Napoleon zatara papežovo državo.

(1809.)

Papež Pij VII. se ni hotel preseliti v Pariz, kakor je želel cesar Napoleon, ter tudi ni hotel odobriti odstave bourbonske rodovine s prestola neapolitanskega; še bolj se je papež zameril samosilnežu, ker ni hotel svojih pristanišč zapreti angleškim ladijam in ž njim se zavezati zoper nejevernike (Turke in protestante). Zato je posedel Napoleon cerkveno državo (1808) ter je nje severovzhodni del združil s kraljestvom italijanskim. Brez uspeha je papež ugovarjal in se upiral temu ropu. Naslednje leto se je Napoleonu vsled zmag črez Avstrijance pomnožila ošabnost in derznost in v Schönbrunu je prijavil razglas (16. maja 1809), po katerem se je vsa cerkvena država združila s kraljestvom italijanskim. Neustrašljivi papež Pij VII. je izobčil iz cerkve začetnika in zverševalca tega silovitega čina; a francoski vojščaki so ga zgrabili ter ga kot vjetnika peljali najprej v Savono, poslej pa v Fontainebleau (izg. Fontenbló). Še le po Napoleonovem padu se je vernil papež v svojo državo (1814).

Avstrijska vojska zoper Napoleona.

(1809.)

Hudo je bil Napoleon potlačil in ponižal avstrijsko cesarstvo; a to ni obupalo ter se je pripravljalo o ugodni priliki znova meriti se s silovitim sovražnikom. Izvedeni nadvojvoda Karl si je močno

prizadeval prestrojiti avstrijsko vojsko ter jo postaviti na narodno podlago. Uredil je občno deželno brambo in trojno založno armado (reservò). Tudi so se avstrijski državniki nadjali pridobiti Prusijo za novo vojsko. Silno ponižano Prusijo je začel nasavski baron Stein prestvarjati, izbujati narodno zavest in državo krepiti za bodoči boj zoper silovitega Napoleona. Prenaredil je vojaštvo in vpeljal občno dolžnost vojaške službe; pri teh naredbah sta ga posebno podpirala Gneisenau in Scharnhorst. Zemljišča je osvobodil raznih vezi in odpravil dedinsko podloštvo kmetovskega stanu. Mestom je podelil pravico voliti lastne oblasti in po teh oskerbovati lastne zadeve. Kar so ga vohuni zatožili Napoleonu, češ da državo pripravlja za vojsko zoper Francijo. Stein izobčen od Napoleona je moral pobegniti iz Prusije na Avstrijsko, pozneje pa na Rusko (1808). Njegove pre-naredbe je po nekoliko izvršil njegov jako previdni naslednik Hardenberg.

Ko je Napoleon naročil renskim zaveznikom in Rusiji pripraviti svoja pomočna kerdela, zavezal se je minister Stadion z Angleži ter je napovedal vojsko. Cesarjeva brata, nadvojvoda Karl in Jovan, nadpoveljnika avstrijskih vojsk, sta klicala z rodoljubnimi razglasi Nemce, Italijane, Poljake in druge tlačene narode na vojsko zoper občnega tlačitelja evropskih držav. Na te besede so se vzdignili od nekdanjako domoljubni Tirolci, ki so bili zelo nezadovoljni z bavarsko vlado. Izvolili so hrabrega kerčmarja Andreja Hoferja za voditelja ter so močne bavarske čete kmalu pregnali iz dežele. Prusija pa ni hotela pristopiti k Avstriji; zastoj sta tudi pogumni major Schill in Friderik Viljem, vojvoda brunšviški, skušala prebuditi nemški narod iz spanja, naj se bi vzdignil ter z Avstrijanci združen pregnal sovražnika iz domovine.

Tako je Napoleonova naglost in sila kmalu zmagala osamljeno Avstrijo. Prišedši v južno Nemčijo zbral je Napoleon napovedana kerdela renskih zaveznikov ter je premagal Avstrijance pri Abensbergu, Landshutu, Eckmülu in Regensburgu (1809). Nadvojvoda Karl je zdaj peljal velik del svoje vojske prek Češkega v nadvojvodstvo Avstrijsko, kjer jo je razstavil ob levem bregu Donave. Manjšina avstrijske vojske se je umikala pred Napoleonom na desnem bregu Donave; ko je to premagal sovražnik, posedel je drugikrat glavno mesto avstrijsko. Pod Dunajem je šel Napoleon prek Donave, a junaški nadvojvoda Karl ga je premagal v dvadnevni kervavi bitki pri Aspernu in Esslingenu (21. in 22. maja 1809). Potolčen se je moral Napoleon umakniti na donavski otok Lobov. Le škoda, da je bila vojska nadvojvoda Karla preveč ugnana in premajhna, da ni mogel za njim na Lobov. Tako je bil pervikrat premagan francoski silovitež, premagan od avstrijske vojske, ktere hrabrost je Napoleon pri tej priliki očitno priznal. Polni zaupanja so sedaj Avstrijanci še enkrat pozvali Prusijo, da bi se z njimi zavezala in bojevala zoper skupnega sovražnika; a strahovana Prusija je le odlagala ter hotela

pričakati še večega uspeha avstrijskega orožja. Tirolce pa je zmaga pri Aspernu znova navdušila in vojskovali so se dalje prav junaško zoper bavarske in francoske vojne.

Tudi nadvojvoda Jovan, ki je bil šel z veliko vojsko v Italijo, se je moral umakniti podkralju Evgeniju Beauharnais-u; ta ga je gnal prek Kranjskega in Štajerskega na Ogersko ter ga je premagal na reki Rabi. Zato mu nadvojvoda ni mogel zabraniti, da bi se ne združil z Napoleonom. To pomnoženo vojsko je Napoleon znova peljal prek Donave ter je nadvojvoda Karla napadel pri Nemškem Wagramu (5. julija). Ker nadvojvoda Jovan ni prišel o pravem času Karlu na pomoč, ukazal je ta svoji vojski po junaškem in deloma tudi uspešnem uporu umakniti se na Moravsko. Nezadovoljnega in žalostnega serca se je na to odpovedal zmagalec aspernski nadpoveljništvu ter je poslej kot zasebnik živel in umerl leta 1847. Nadpoveljništvo pa je izročil cesar Franc knezu Lichtensteinu; za tem je šel Napoleon na Moravsko ter je vojsko znova napadel pri Znojmu. Kar je med bojem cesar sklenil z Napoleonom premirje (12. julija). Ker so Rusi in Poljaki, Napoleonovi zavezniki, tudi bili posedli skoro vso Galicijo in se Nemčija mu ni hotela pridružiti, pogodil se je cesar Franc ter sklenil z Napoleonom mir dunajski (ali schönbrunnski, 14. oktobra 1800). Avstrija je izgubila črez 1100 □ miriametrov. Napoleonu je namreč odstopila Kranjsko, okrožje beljaško na Koroškem, grofijo Goriško s Furlanijo, avstrijsko Istro s Terstom, ogersko Primorje in Hervatsko tje do Save. Iz teh dežel in iz Dalmacije, Dubrovnika in beneške Istre je ustanovil Napoleon kraljestvo sedmerih pokrajin ilirskih. Solnogradsko, okrožje insko in kos okrožja hausruckskega v Gorenji Avstriji dobila je Bavarija. Velikemu vojvodstvu varšavskemu je odstopila Avstrija zapadno Galicijo z glavnim mestom Krakovom, Rusiji pa okrožje tarnopoljsko v izhodni Galiciji.

Med tem ko so se Avstrijanci in Francozi pogajali o miru, vojskovali so se junaški Tirolci pod voditeljem Andrejem Hoferjem, patrom Haspingerjem in Speckbacherjem jako srečno zoper Bavarce in Francoze. Celo po odhodu avstrijskih vojščakov in po znojemskem premirji so pregnali še enkrat vse sovražnike iz dežele. Po sklenenem miru je Napoleon napadel njih deželo od treh strani (v inški, adiški in bisterski dolini) ter je kmalu ukrotil upornike. Na to sta Haspinger in Speckbacher o pravem času zapustila domovino. Andrej Hofer pa je skusil še svojo rojstno dolino (Passeierski dol) braniti pred sovražniki. Ko mu je to izpodletelo, zbežal je v neko planinsko koč; pa neki zanikarnež je izdal Francozom njegovo pribežališče. Kar so prišli in ga zgrabili ter peljali v Mantovo. Tu so ga Francozje kljub prizadevanju avstrijskega dvora obsodili na smert in ustrelili. Uporno Tirolsko pa je Napoleon razdelil med tri dežele: južni del je združil s kraljestvom italijanskim, vzhodni del z ilirskim kraljestvom, severni pa je ostal Bavarcem.

Napoleon na verhunci svoje moči.

(1810—1812.)

Po dunajskem miru je dospel Napoleon do verhunca svoje moči. Skoro vsa Evropa se je uklanjala francoskemu cesarju. V tem stanu ga je samo žalilo, da mu njegova žena Jožefina Beauharnais ni porodila nobenega dediča. Zarad tega se je ločil od nje ter je skušal dobiti novo ženo iz kake stare vladarske rodovine, po kateri bi svoj rod vrstil med stare knežje hiše in mu tako podelil nekako pravico do obstanka na francoskem prestolu. Brez uspeha se je poganjal za neko rusko caricino; po tem pa je snubil Marijo Ludoviko, najstaršo hčer avstrijskega cesarja Franca I. To snubitev je na avstrijskem dvoru posebno podpiral minister Metternich. Napoleon se je ž njo slovesno poročil v Parizu 2. aprila 1810. Pet kraljic je proslavljalo mlado cesarico ter povzdigovalo bliščečo svečanost. Pri tej se je zgodila nesreča, da se je vnel ogenj, v katerem je poginila kneginja Schwarzenberg, žena avstrijskega poslanca na francoskem dvoru. Črez leto in dan spolnila se je mogočnemu cesarju najserčnejša želja: njega žena Marija Ludovika mu je 20. sušca 1811 porodila sina, kteremu je dal ime Napoleon (II.) in naslov „kralj rimski“.

Napoleonova vladohlepnost ni več poznala nobenih mej. Razperl se je s svojim bratom Ludovikom, kraljem holandskim, ki ni dosta ostro čuval nad zapertijo nizozemskih pristanišč; kljube nekej prejšnji določbi je Napoleon združil vso Holandijo s francoskim cesarstvom (meseca julija 1810). Kmalu potem (v decembru 1810) je toisto storil z vso severozahodno Nemčijo: državna mesta Hamburg, Bremen in Ljubek so izgubila svojo samostalnost, vojvoda oldenburški je bil pregnan iz svoje dežele ter je pobegnil k carskim sorodnikom na ruskem prestolu. Tudi kos Švajce, kanton walliski, je izgubil svojo samostalnost. Ker je malo poprej Franciji pridobil etrursko kraljestvo, razširjeno je bilo francosko cesarstvo od Ljubeka (ob Baltiškem morji) prek cele zahodne Evrope do Pirenejskih gora, južnega ogla italskega in prek Tersta in Dalmacije do Kerfa; štelo je 130 departementov.

Notranje vladarstvo je postajalo bolj samosilsko. Tribunat je leta 1807 po polnem odpravi, oblast starešinstva pa toliko skercil, da je bilo pri državnih in rodovinskih svečanostih le bliščeče spremstvo vsemogočnega cesarja ter po njegovi volji ustavno proglašalo zedinjevanje tujih dežel s francoskim cesarstvom; vtesnil je področje porotnih sodnij ter tudi druge sodnike naredil odvisne od vladne

samovoljnosti; imel je premnogo skrivnih ogleduhov, ki so mu ovajali vse, kar se ni udajalo njegovemu samosilstvu; samovoljno so zapirali ljudi ter potlačili tiskovno svobodo. Pomnožil je sicer visoke šole (liceje), a nikakor ni skerbela za izobraževanje prostega ljudstva; umetnost je podpiral toliko, kolikor je prosljavljala njegovo cesarstvo in njegove vojske. Za obertnijo in kupčijo je res dovolj skerbela (prolašal je darila za koristne iznajdbe, ustanavljal obertnijske zavode, napravljajl pota po suhem in po vodah i. t. d.), a hudo ju je tlačila zapertija evropskih pristanišč; in kljubu boljšemu prepričanju strastna njegova termoglavost ni hotela od nje odstopiti.

Napoleonova vojska na Ruskem.

(1812.)

Zaveza ruskega in francoskega cesarja Rusom ni bila nikdar priljubljena, uže za to ne, ker je zavirala kupčijo z Anglijo, kamor so Rusi poprej prodajali svoje surovine. Car Aleksander I. se je vendar deržal Napoleona, dokler mu je to obetalo dovolj dobička (pridobil je carstvu Čuhonsko, a hlepel je tudi po dolenjem Podonavji). Hudo pa ga je razžalil francoski cesar, da je prognal sorodnike ruske rodovine iz Oldenburga; nezadovoljen je bil tudi, da je Napoleon v dunajskem miru pomnožil veliko vojvodstvo varšavsko ter s tem Poljakom upanje delal, da se jim ponovi nekdanje kraljestvo. Po polnem sta se pa razperla mogočna zaveznika, ko je Napoleon zahteval, naj ruski car ostreje čuva nad zapertijo ruskih pristanišč. Poleg vsega tega je tudi Napoleonova nenasitna vladohlepnost provzročila strahovito vojsko med Rusijo in Francijo.

Napoleon je napovedal knezom renske zaveze, naj pripravijo svoja kerdela; nabral je tudi veliko vojno v Švajci in Italiji, in celó premnogo Poljakov mu je pritegnilo. Tudi Prusija in Avstrija stali ste na njegovi strani ter mu za vojsko zoper Ruse izročili posebni močni vojski. Rusija je za se pridobila nikdar ne umirjeno Anglijo in Švedijo, ktere j je od Napoleona hudo razžaljeni Bernadotte gospodoval.

9. maja je zapustil Napoleon Pariz ter je v juniji začel vojsko zoper Ruse, ki so imeli le okoli 200000 mož pod orožjem. Peljal je okoli 600000 mož prek mejne reke Nemen. Macdonald je šel proti severju, da bi se vojskoval zoper desno krilo rusko, ktero je vodil Witgenstein. Avstrijski vojskovod Schwarzenberg je imel napadati levo krilo rusko pod načelništvom Bagrationa; Napoleon sam je zapovedoval osrednji vojski zoper nadpoveljnika ruskega kneza Barclay-a de Tolly (izg. Barklé-a de Toli). Rusi se niso hoteli spuščati v bitko s premočnim sovražnikom, ampak so se neprestano umikali pred njim ter pobirali ali pa uničevali vse po deželi, karkoli bi mu bilo služiti moglo. Tako je ravnal Barclay celó potem, ko se

je združil z Bagrationom. Pri Smolensku se je sicer hudo uperl Francozom, a prepustil je rajši tudi to imenitno mesto Napoleonu, kot da bi bil ž njim se bil v veliki odločilni bitki. To postopanje je razkačilo neprevidne Ruse in odstavili so Livonca Barclay-a od nadpoveljništva. To je sedaj dobil Kutuzov, ki je Francoze počakal pri Borodini na Moskvi. Tu sta Napoleon in Kutuzov bila eno najbolj kervavih bitek, o katerih zgodovina poroča. Na obeh straneh je padlo nad 70000 mož, ki so ali mrtvi ali ranjeni ostali na bojišči. A tudi ta bitka ni razsodila vojske (7. septembra). Rusi so se v najlepšem redu umaknili v Moskvo, staro svoje stolišče. Napoleon je šel za njimi ter brez najmanjše ovire prišel v mesto (14. sept.), ktero je bil Kutuzov uže zapustil. S Kutuzovom bežalo je moskovsko plemstvo in meščanstvo pred sovražnikom. Zdaj so se polastili izstradani in plenahlepní Francozi mesta ter so jeli po njem ropati. Kar je začelo na več straneh ob istem času goreti; ogenj se je širil in širil, dokler ni uničil vsega mesta, izgorel je tudi Kremelj s svojimi pozlačenimi cerkvami in prekrasnimi palačami. Največi hrup in največa nerednost nastaneta v Napoleonovi vojski, ki je mislila v prekrasni Moskvi prezimovati ter se v obilnosti okrepčati za vojsko v bodoči spomladi. Napravil pa je ta strahoviti požar Rostopčín, moskovski poveljnik. Ko je ta rodoljub videl, da Kutuzov noče do zadnje kaplje kervi braniti svetega mesta, sklenil je je uničiti, da ne bi prišlo tujcem, sovražnikom v pest. Prisilil je prebivalce, da so se izselili, odpeljal je vse brizgalke ter odperl ječe, da so hudodelniki ropali po zapuščenem mestu ter na raznih straneh zažgali mesto. Posrečil se je Rostopčínu njegov naklep. Da bi svoje rojake še bolj razjaril zoper Napoleonovo vojsko, razglasil je, da so sovražniki požgali sveto mesto, „matuško rusko“.

Strah in trepet je pretresel ruski narod, ko je slišal strahovito nesrečo. Car Aleksander sam je rekel, da so v primeri s to rano vse druge le brazgotine. Nikdo pa ni bil v večí stiski nego Napoleon. Poslal je svojega generala Lauristona (izg. Loristona) v Petrograd pogajat se zaradi miru. Rusi so se obotavljali ter ga s praznimi izgovori in obljubami zaderžavali, dokler se niso dovolj pripravili. Potem pa je Kutuzov naznanil Napoleonu, da o miru ni govora, kajti vojska se bode še le sedaj začela.

Tako je moral Napoleon zapustiti razdjano Moskvo ter nastopiti pot v domovino (17. oktobra). Strašna zima, ki je to leto kaj zgodaj nastopila, pokončala je tisoč in tisoč njegovih vojščakov. Razven zmerzali jih je morila lakota in utrujenost. Red se je po polnem izgubil v Napoleonovih verstah, vojščaki so se med seboj izpodrivali in pobijali za prostorček pri unečenem ognji ali za kos kruha ali konjskega mesa. Tem laže je ruska vojska sredi domačega naroda preganjala in nabijala sovražnika in nikjer mu ni dala počivati, ker je bila vajena preostrega mraza. Ruski podpoveljnik Witgenstein je izpodrinil Macdonalda ter je hotel Napoleonu pot zapreti. Tako se konci novembra na Berezini znova sprimejo sovražniki. Po stra-

hovitem boji sta francoska vojskovoda Viktor in Oudinot (izg. Udinó) premagala Čičagova in Napoleonu odperla prehod prek reke. Kar je prišel Witgenstein in pritisnil z vso močjo na sovražnika; ustaviti ga sicer ni mogel, a pokončal je premnogo vojščakov na pogreznem mostu. Kmalu potem (5. decembra) je pri Smorgoniji zapustil Napoleon svojo razbito in razcapano vojsko ter je na saneh prek Vilne, Varšave in Draždan hitel v Pariz. Le žalostni ostanki, komaj dvajsetina velike armade, so dospeli do mejne reke Nemen. Tako so Rusi sami pretresli Napoleonovo oblast.

Vojske za osvoboditev izpod Napoleonovega jarma.

(1813—1814.)

Napoleonova nesreča na Ruskem je oserčila vse podjarmljene narode in ponižane vladarje. Neki poseben odbor v Petrogradu je delal na vso moč, da bi se vzdignili zoper francoskega tlačitelja. Pruski general York, ki je imel Francoze na njihovem potu iz Rusije za herbtom varovati pred napadi ruske vojske, sklenil je samovlastno pogodbo z Rusi (Dibič) ter se ž njimi sprijaznil.

Pruski kralj Friderik Viljem III. je prestavil svoje stolišče iz Potsdama, v čegar obližji je stalo mnogo Francozov, v Vratislav na Sleskem. Tu so se zbrali krog njega domoljubi Blücher, Scharnhorst in Gneisenau ter mu svetovali vpeljati občno dolžnost vojaške službe in zbirati prostovoljce, ktere sta Jahn in Lützow uredila. Občna navdušenost za osvoboditev očetnjave se je širila zmeroma v večje kroge ter močno olajšala ustanovljenje deželne brambe in črne vojske. Po teh pripravah je napovedal kralj vojsko Francozom ter je prijavil oklic na nemški narod (17. aprila).

Napoleon je zbral na Francoskem novo vojsko ter je ž njo premagal zavezane nasprotnike pri Lützen in Budišinu ter jih je gnal do Odre. Da bi pa v veliki nevarnosti pomnožil svojo vojsko, privolil je v premirje in v shod v Pragi, kjer bi se naj pogajali o miru. Avstrijski poslanec Metternich si je po želji svojega vladarja močno prizadeval pomiriti vojskovalce. A to se mu ni posrečilo, ker vladohlepni Napoleon še tega ni hotel odstopiti, kar je bilo zanj uže izgubljeno. Sedaj je pristopil tudi cesar Franc I. k zaveznikom. Ti so imeli okoli 600000 mož pod orožjem, razdeljenih v tri velike vojske. Češka vojska z nadpoveljnikom Schwarzenbergom je šla od juga proti Saksoniji; pri tej so bili tudi zavezani vladarji, cesar avstrijski in ruski, pa kralj pruski. Sleska vojska je stala ob Odri, vodil jo je pruski vojskovod Blücher. Severna vojska je bila razstavljena v Brandenburg in sicer pod nadpoveljnikom Bernadotte-om. Tem vojskam nasproti je Napoleon postavil 350000 mož. Ko se je vojska zopet začela, premagal je premeteni Napoleon češko vojsko pri Draždanah (26. in 27. avgusta); a Vendamme je bil nesrečen,

ko je skusil premagani vojski zapreti pot nazaj na Česko; ta ga je pri Kulmu potolkla in zajela. Nesrečni ste bili tudi obe krili Napoleonove vojske. Oudinot in Ney (izg. Ne) sta bila derla proti severju ter sta nameravala vzeti Berlin, a Bernadotte ju je potolkel pri Grossberenu in Denevici; desno krilo Napoleonovo je MacDonald peljal zoper Blüchera, a ta ga je požugal ob potoku Kazbachu. Potem so se zavezniki zmerom bolj približavali drug drugemu. Napoleon boje se da ne bi bil zajet, umaknil se je z vso svojo vojsko v Lipsko. Tu so se v presiloviti bitki 16. in 18. oktobra Napoleon in zavezniki potegovali za zmago. Sperva srečen, je bil Napoleon tretji dan od dosta močnejših zaveznikov po polnem potolčen (Napoleon je imel okoli 190000 mož, zavezniki pa nad 300000). Sedaj so odpadli zadnji nemški knezi od njega; sam se je moral nagloma umikati proti Renu in Franciji. Na tej poti je premagal še pri Hanau-u ob Menu bavarsko vojsko (Vrede), ki mu je hotela presekati pot prek Rena. Srečno je pripeljal še okoli 70000 mož v Francijo.

Vsled slavne zmage pri Lipskem se je razderla renska zaveza nemških knezov, izginilo je kraljestvo vestfalsko, nemški knezi so zopet dobili svoja posestva, francoske posadke so pa zapustile nemške terdnjave. Na jugu je nagloma posedel avstrijski vojskovod Hiller Ilirijo in južno Tirolsko. Napoleonove ustanove v Italiji so razpadle in celó njegov svak Murat, kralj neapolitanski, ga je zapustil ter pristopil k zaveznikom, da bi rešil svoje kraljestvo. Švedje so se polastili danske Norvegije, ker Danci niso hoteli zapustiti Napoleona. Bülow, pruski vojskovod, je osvojil Holandsko, kjer je kmalu knez oranski prevzel vladarstvo.

Zavezniki so se dogovorili spomladi leta 1814 napasti Francijo. V Frankfurtu so še enkrat Napoleonu ponudili mir s kaj ugodnimi pogoji. Ko je zavernil njih pogoje, šli so po raznih potih nad Francijo. Schwarzenberg je peljal česko vojno skozi Švajco, ki se je brez uspeha sklicovala na svojo nobenostranost, ter je pri Bazilu šel čez Ren. Blücher je šel s slesko vojsko med Manheimom in Koblencem čez Ren. Bülow pa je stal v Holandiji. Združivši se v Champagni zmagala sta Schwarzenberg in Blücher Napoleona pri La Rothière-i (izg. Larotjer-i 1. svečana 1814). Ker sta se potem zopet ločila, da bi si lažje živež preskerbovala, premagal ju je Napoleon v petih zaporednih bitkah (10—14 svečana) ter ju prisilil, da sta se umikala. Na to je napadel Schwarzenberga pri Montereau-u (13. svečana) ter ga je tudi užugal. Znova so se sešli poslanci v Chatillonu (Ch = Š) ter Napoleonu ponudili mir s kaj ugodnimi pogoji. A termoglavi Napoleon se je zopet zanašal na svojo srečo ter je zavernil vse njih zahteve. Tako se je vojska znova začela. Ko je francoski cesar napadel Blüchera pri Laonu (izg. Lanu), ga je ta premagal, malo pozneje pa ravno tako Schwarzenberg pri Arcis-u (izg. Arsiu). Oba zmagalca sta sedaj neprestano derla proti Parizu, Napoleon pa je njima za hrbtom nabiral novo vojsko ter je skušal Francoze navdušiti za narodno črno vojsko. Ko so

zavezniki užugali francoska maršala Marmont-a in Mortier-a (izg. Marmon-a in Mortié-a) ter narodni straži siloma vzeli višine Montmartre-ske, posedli so Pariz, glavno francosko mesto (13. sušca).

V Parizu je sedaj starešinstvo prevzelo začasno oblast ter po nasvetu zvijačnega in neznačajnega Talleyranda odstavilo cesarja Napoleona (1. aprila 1814); malo dni poslej je ta sam v Fontainebleau-u se odpovedal vladarstvu, sperva le za se in v korist svojega sina (Napoleona II.), pozneje pa brezpogojno za se in za vse svoje dediče; za to je dobil otok Elbo v last in 2 milijona frankov letne pokojnine iz francoske denarnice. Njegovi ženi, cesarici Mariji Ludoviki, so izročili vojvodstvo parmsko.

Bourbonska rodovina se je vernila na francoski kraljevi prestol, kajti zavezniki so mislili s tem ustanoviti stalni mir v Evropi. Ludovik XVIII. je bil 4. maja v Parizu slovesno sprejet ter je dal Francozom novo ustavo (charte). Ž njim so sklenili zavezniki prvi mir pariški, po katerem je Francija zopet zadobila meje, ktere je imela leta 1792, to je okoli 100 □ miriametrov več nego je imela pred revolucijo.

Dunajski shod.

(1. novembra 1814 — 9. junija 1815.)

Uravnati zopet državne razmere evropske, zlasti pa nemške, sešli so se poslanci in vladarji raznih evropskih držav na Dunaji. Tega shoda so se udeležili razen cesarja Franca I, carja Aleksandra I. in kralja Friderika Viljema III. kralji bavarski, virtemberški in danski in premnogi manj imenitni knezi nemški in italijanski, najimenitnejši državniki (med njimi Talleyrand, Metternich) in razni plemenitniki ali njihovi zastopniki iz vseh dežel. Avstrijski minister Metternich je predsedoval slavnemu zboru, ki se o Poljskej in Saksoniji zarad prevelikih tirjatev ruskih in pruskih silno dolgo ni mogel zediniti; zarad tega so se velike države enkrat celó nevarno razperle. Na zadnje so se pogodile tako-le:

Avstrija je dobila Milansko, Beneško*) (to za izgubljeno Belgijo), ilirsko kraljestvo (razven Jonskih otokov), Salcburško in Tirolsko in nekoliko prejšnjih poljskih posestev.

Prusija je dobila kos velikega vojvodstva varšavskega (Poznanj), Gdansko, švedsko Pomorjansko, otok Rujano, velik kos Saksonije (pokrajino sasko) in obširna posestva ob Renu.

*) Avstrija se je tudi na Italijanskem srečno vojskovala ter sklenila s podkraljem Evgenijem pogodbo, vsled ktere so Francozi zapustili Laško ter laške terdnjave Avstrijancem izročili.

Rusiji je pripadla večina velikega vojvodstva varšavskega in iz tega ter iz nekterih prejšnjih poljskih pokrajin ustanovila je kraljestvo poljsko. Mesto Krakovo z majhno okolico je bilo za republiko proglašeno.

Velika Britanija je dobila Helgoland, Malto, pokroviteljstvo črez 7 Jonskih otokov in nekaj podverženih naselbin. Hanoversko nekoliko razširjeno (Vshodna Frizija) so zopet izročili kraljevi rodovini angleški.

Da bi Francijo zavarovali na severni strani s terdno mejo, združili so Belgijo in Holandijo, ter to novo kraljestvo Nizozemsko izročili rodovini oranski.

Dansko je odstopilo Švedcem Norvegijo, dobilo pa je za odškodnino Lauenburg na Nemškem.

Švajca je dobila 3 kantone (genevski, walliski in neufchatelski) in novo zavezno ustavo; priznali so jej tudi za večne čase nevtralnost.

Najbolj zamotane so bile nemške razmere. Po dolgem posvetovanji so ustanovili nemško zavezo, ktera je štela 38 samostalnih držav, med njimi tudi 4 svobodna mesta. Vse skupne zavezne zadeve opravlja zavezni zbor v Frankfurtu na Menu. Temu zboru predseduje poslanec avstrijskega cesarja. Članova te zaveze sta tudi; kralj danski (za Lauenburg in Holstein) in kralj nizozemski (za Luksenburg). Napoleonove naslove in časti so priznali ter podelili še nekatere nove. Kralj saski je izgubil polovico svojega kraljestva, ker se je predolgo držal Napoleona; bavarski kralj pa je za Avstriji povernene pokrajine dobil renski Palatinat in nekaj drugih posestev.

Na Španskem in Portugalskem ponovile so se stare razmere in stari rodovini ste se vernili na prestol.

V Italiji je dobil papež svojo nekdanjo oblast, enako tudi kralj sardinski (pomnoženo z Genovo), veliki vojvoda toskanski in vojvoda modenski. Vojvodstvo Lucca je bilo izročeno vdovi kraljici etrurski in njenemu sinu. Cesarica Marija Ludovika je dobila Parmo, Piacenzo in Guastallo; po njenej smerti imelo je pripasti nje posestvo vladarju luccanskemu, ki bi pa takrat svojo deželo moral odstopiti velikemu vojvodi toskanskemu.

Napoleon se verne z otoka Elbe; drugi mir pariški.

(1815)

Zvedevši kako se zavezniki hudo razpirajo na shodu dunajskem, zapustil je Napoleon Elbo ter se je vernil na Francosko. Radostni

so ga sprejeli njegovi mnogobrojni priverženci, tudi ljudstvo se mu ni ustavljalo, ker ni bilo prav nič zadovoljno z bourbonovskim kraljem Ludovikom XVIII. Zbrani vladarji evropski so se na prvi hip prestrašili, potem se pa oserčili ter izobčili silovitega nemirneža Napoleona. K temu so prestopile cele vojske, ktere je kralj Ludovik poslal zoper njega. 20. sušca 1815 je bil slovesno sprejet v Parizu; tu je prijavil novo ustavo (z dvema zbornicama), ktero je narod z glasovanjem poterdil.

Ko je Napoleon toliko dosegel, mislili so nekteri, da se bode znova ustanovil v Franciji. Njegov svak Murat je z vojsko napadel Lombardijo, pa Avstrijanci so ga pobili pri Tolentinu, in bežati je moral na Francosko. Bourbonovci so sedaj zopet prišli na prestol neapolitanski. Ko je Murat pozneje znova napadel Neapolitansko, zajeli so ga ter ustrelili (10. oktobra 1815). Med tem so zavezniške vojske se zopet napotile proti Franciji (10. junija). Na severni strani se je Franciji bližal Blücher ob Sambri, Wellington pa z Nemci, Nizozemci in Angleži bolj na zahodni strani od njega. Ko je Napoleon zbral vso vojsko (120000 mož), šel je prek meje ter je premagal Blüchera pri Ligny-i (izg. Linji-i, 16. maja), Wellington in Ney sta se pa brez uspeha med seboj vojskovala pri Quatrebras-u. Ko se je sedaj obrnil Napoleon proti Wellingtonu ter ga napadel pri Waterloo-u (18. junija), bil je v tej kervavi bitki po polnem potolčen. Po strahovitem tem poboju bežale so razkropljene francoske čete domov, in ž njimi tudi Napoleon. V Parizu so ga državni zastopniki pregovorili, da se je odpovedal oblasti in sicer svojemu sinu na korist. Kar so prišli zavezniki ter so brez najmanjše ovire posedli Pariz. Ž njimi se je vernil tudi Ludovik XVIII., s katerim so sklenili drugi mir pariški (20. novembra). Po tem miru je izgubila Francija Savojsko in velik kos Lotaringije ter je dobila meje od leta 1790. Razven tega je morala plačati 700 milijonov frankov vojne odškodnine in v francoskih terdnjavah in na francoski zemlji zderžavati 150000 zavezniških vojakov (vsaj za 5 let).

Napoleon je šel v Rochefort ter se je hotel v Ameriko rešiti. Ker pa se je predolgo obotavljaj, moral je nazadnje iti na angleško vojno ladijo, nadejaje se, da bodo Angleži velikodušno z njim ravnali. A ti so ga vjeli ter po sklepu zbranih vladarjev ponižanega cesarja odpeljali na majhni otok St. Helene v Atlantskem oceanu. Tu sem ga je spremilo nekoliko zvesto mu udanih generalov ter pri njem ostalo do njegove smerti (5. maja 1821). Poslej so Francozi šli po ostanke svojega najsilovitejšega vladarja ter jih slovesno prenesli v panteon v Parizu (1842).

Da bi med evropskimi državami ohranili stanovitni mir, zedili so se cesar Franc I., car Aleksander I. in kralj Friderik Viljem III. in sklenili „sveto zavezo“. Prisegli so si vladati po načelih kršćanske vere in pri vsakej priliki podpirati se drug drugega.

Pregled zgodovine od 1815 do 1881.

Francosko kraljestvo.

Od pariškega miru do upora v juliji 1830. Debeli in kaj dobroserčni kralj Ludovik XVIII. (1815—1824) je dal francoskemu kraljestvu ustavo ter je leta 1818 pristopil k sveti zavezi, ko so bile tuje posadke odšle iz njegove dežele. Notranji mir so kalile le razne stranke, ki so se med seboj prepirale: kraljevci so se zbirali iz nekdanjih plemenitnikov in izselnikov ter so hoteli v kraljestvu ponoviti razmere, kakor so bile pred revolucijo; to stranko je vodil lehkomišeln in razuzdani kraljev brat grof Artoiski (Karl X.) Njim so nasprotovali republikanci, katerim so pritegnili tudi bonapartovci, priverženci pregnanega cesarja Napoleona. Sredi tega razpora je neki sedlar umoril vojvoda Berryjskega (1820), ki je imel prej ali poslej prestol podedovati. Ludovikov naslednik je bil njegov zanikarni brat

Karl X. (1824—1830). Ta je hotel z ministrom Polignacom (izg. Polinjakom) zatreti ali vsaj skerčiti ustavo, prijavil je nov volitveni red in zaterl svobodo tiska. To pa je Parižane tako razkačilo, da so se 27. julija 1830 uperli; v tridnevni boji (27.—29. julija) so kraljeve vojske ali premagali ali pa za se pridobili. Vsled tega je bil kralj primoran odpovedati se kraljestvu za se in za svojega sina in sicer na korist svojega vnuka vojvoda Bordeauxskega ter je odpotoval iz Francije. Za Karla X. so bili Francozi začeli vojsko v Algeriji v severni Afriki.

Od upora v juliji 1830 do upora svečana 1848. Ludovik Filip (1830—1848) iz orleanske verste bourbonske rodovine je bil jako priljubljen ustavakom in vsej svobodomiselni straki. Narodni zastopniki, ki so bili tedaj ravno v Parizu, oklicali so ga za glavnega namestnika kraljestva, in kmalu potem ga izvolili za kralja francoskega (7. avgusta). Ta novi kralj je prenaredel ustavo po svobodomiselnih načelih; vendar se je imel boriti s prevelikimi ovirami. Skušal je ohraniti mir s tujimi državami; to pa ni bilo po godu velikemu delu njegovih podložnikov, ki so se ponosni spominjali one dobe, ko je Napoleon I. povikšal Francijo ter ž njo gospodoval celej Evropi. Legitimisti so bili udani priverženci pregnanih Bourbonovcev ter so čertili Ludovika Filipa kot povzdignjenca in nepravnega kralja; v departementu vendéjskem so se celo zbrali pod voditeljstvom vojvodinje Berryjske ter se z orožjem uperli. Kralj je sicer kmalu zaterl ta upor; dosta več sitnosti in neprestanih skerbi so mu delali republikanci, ki so se zarotovali zoper njegovo vlado in njegovo življenje. Vse te zarote so bile ali izdane, ali odkrite in zaterte. Veliko zmešnjavo med ljudstvom so delali nekateri rovarji s peresom in besedo, ki bi bili radi prenaradili vse družbinske razmere (Proudhon in Louis Blanc). Tudi bonapartovci so skusili zopet

pridobiti izgubljeno oblast. Ludovik Napoleon, sin nekdanjega kralja holandskega, uperl se je leta 1836. v Strasburgu zoper kralja, a ker mu nikdo nihotel pristopiti, moral je osramoten pobegniti na tuje. Slabejše se mu je godilo leta 1840. Takrat je s svojimi priverženci prišel iz Anglije v Boulogne, pa nagloma so ga zasačili (avgusta 1840) in obsodili v dosmertno ječo v Hamu. Iz te ječe je leta 1846 ušel v London.

Število nezadovoljnikov in rovarjev je v Franciji raslo od leta do leta, če je kraljeva vlada prav zmerom za se imela večino glasov narodnega zastopa. Da bi to ustavno večino izpodkopali, zahtevali so nezadovoljneži, da se pravica narodne zastopnike voliti prizna večemu številu državljanov. V ta namen so se po gostem zbirali in širili kralju nasprotno gibanje. Ko je minister Guizot pretil tak shod v Parizu silomā razgnati, uperli so se Parižani 22. svečana 1848. Tri dni je vladala silovita zmešnjava v Parizu (22.—24. svečana); rovarji so oklicali republiko. V tej zadregi se je odpovedal Ludovik Filip kraljestvu na korist svojemu vnuku Ludoviku, grofu pariškemu, ter je pobegnil na Angleško, kjer je umerl leta 1850.

Prisvojitvev Algerije (1830—1847). Berberci v severni Afriki so skozi stoletja napadali zdaj evropska primorja, zdaj evropske kupčijske ladije, ter tako premnogo škodovali evropskim narodom. Tako so se evropske države vedno pritoževale pri glavarjih berberskih razrodov. Ko je pri enakej priliki glavar (Dej) algerski z muhovnikom udaril francoskega poslanca (v aprilu 1828), porabil je to nepriljubljeni francoski kralj Karl X. ter mu napovedal vojsko (20. aprila 1830). Francoska vojska (prišedši v Afriko) je kmalu vzela Algier ter ustanovila podlago najimenitnejši francoski naselbini. Ta je bila zagotovljena, ko je general Bugeaud (izg. Būžó) siloma vzel dobro uterjeno Konstantino (1837). Vojska v Algeriji pa nij bila tako hitro končana, ker so se posamezni razrodi junaško ustavljali francoski sili; in kralj Ludovik Filip se je moral skoro ves čas svojega vladarstva ž njimi vojskovati. Najhujši upor je napravil emir Abd-el-Kader, ki je naščuval Beduince in Kabilce od meje marokanske do mesta Algier-a ter jih vodil v kervavih bojih s Francozi. Na zadnje je premagan pobegnil na Marokansko (1844). Sedaj je naščuval sultana marokanskega, da je začel vojsko s Francozi. Ko je pa francoski general Bugeaud premagal sultana pri Isly (1844), zapustil je ta Abd-el-Kadera ter ga je celó preganjal. Emir Abd-el-Kader se je vernil v Algerijo in je še enkrat naščuval podjarmljene razrode zoper Francoze; a ti so ga kmalu premagali ter leta 1847. po polnem podvergli in pomirili Algerijo.

Francija od revolucije meseca svečana (1848) do sedanjega časa. Uporniki so oklicali francosko republiko, ki se je ohranila do leta 1852. Sperva so jo vodili preslavni pesnik Lamartine, republikanec Ledru Rollin (izg. Ledrū Rolén) in znani pisatelj Louis Blanc. Ti niso mogli ustanoviti miru, ker so družbinski rovarji neprestano

rovali med ljudstvom. Ko je narodna skupščina odpravila od republikancev (od države) ustanovljene narodne rokodelnice, uperli so se delavci (23.—26. junija). V tem kervavem boji je bil ubit tudi nadškof pariški, ki je hotel pomiriti razdraženo množico. Zaterl je to vstajo siloviti general Cavaignac (izg. Kavanják) ter se za malo časa polastil verhovne oblasti v republiki. A kmalu (10. decembra) jo je moral odstopiti Ludoviku Napoleonu, ki je bil po novejši ustavi izvoljen za predsednika francoske republike. Ta je srečno ukrotil rovarje in prenorejalce družbinskih razmer ter si s tem pridobil zaupanje posestnikov; ime njegovo pa je oslepilo veliko množico naroda ter mu pridobilo njeno udanost. Po veljavni ustavi ni smel biti drugikrat izvoljen za predsednika republike; skusil je s silo si ohraniti oblast. 2. decembra 1851 ukazal je zgrabiti in zapreti najimenitnejše republikanske generale (Changarnier, Lamorcière, Cavaignac, Bedeau, Laflo) in najimenitnejše državnike in govornike (med temi je bil tudi Thiers) in je razpustil narodno skupščino. Oklical je novo državno ustavo, za katero je ljudstvo glasovalo (suffrage universel) in jo poterdilo. Po tej ustavi je bil on izvoljen za predsednika republike in sicer na 10 let. Toliko da se je njegova oblast nekoliko ukoreninila, začel je hlepiti po višji časti in oblasti. Ko je starešinstvu poročal: „Če me narod postavi na prestol, kronal bode samega sebe“, pozvalo je to francosko ljudstvo na glasovanje. Od 10 milijonov Francozov, ki so imeli pravico glasovati, glasovalo jih je 8 milijonov za dedinsko cesarstvo. Vsled tega oklicali so Ludovika Napoleona (III) za cesarja francoskega (2. decembra 1852).

Drugo francosko cesarstvo; Napoleon III. (1852—1870). Da bi se utrdil na prestolu, skušal je cesar Napoleon III. Franciji pridobiti prejšnjo veljavo med evropskimi državami. Zato se je udeležil vojske krimske ter je znova povzdignil zelo ponižano slavo francoskega orožja. Potem se je zavezal s sardinskim kraljem ter je začel hudo vojsko zoper Avstrijo (1859). To je premagal v Italiji, nezadovoljnim Italijanom je pridobil Lombardijo, sebi pa razven osobne slave sardinski pokrajini Savojsko in Nizzo. Zavezan z Angleži se je vojskoval dvakrat s Kitajci ter jih je prisilil, da so odprli kitajska pristanišča evropskim trgovcem. Nesrečen pa je bil v Mehiki (1863). Tej deželi je sicer vrnil za nekaj časa avstrijskega princa Maksa za cesarja; a kmalu so Zedinjene države v Severni Ameriki prisilile Napoleona, da se je umaknil iz Mehike. To podvzetje je požerlo premnogo denarjev in veliko ljudi. Ko se je leta 1866 začela avstrijska vojska zoper severne Pruse in Italijane, nadejal se je francoski cesar, da se bodo imenovane države po polnem oslabile; potem se bode sam vtaknil v vojsko, jih pomiril ter svojo državo razširil na stroške nemške zaveze. A varal se je, ker so Prusijanci odločno premagali Avstrijance in Nemce ter v osrednji Evropi zadobili preveliko moč. Da bi otemnelo slavo zopet povikšal in Prusijo razderl, začel je leta 1870. vojsko z Nemčijo (1870—1871).

V tej je bil povsodi premagan ter 2. septembra 1870 z veliko vojsko vjet pri Sedan. Napoleon je šel v prognanstvo ter je umerl na Angleškem (1873). Nesrečni Francozi so se razserdili nad ošabnim cesarjem, odstavili so ga in zopet oklicali republiko (4. septembra). Francozi so se tudi dalje vojskovali nesrečno ter so bili primorani skleniti pogubljivi mir v Frankfurtu (10. maja 1871.) V tem so odstopili vso Alzacijo in večino Lotaringije ter Nemcem plačali 5 milijard frankov vojne odškodnine. Po polnem ponižana Francija je tem bolj kervavela, ker se je v Parizu začel kervav upor. Komunisti so se polastili verhovne oblasti ter republikansko gosposko izpodrinili iz glavnega mesta. Predolgo časa se je nikdar ne ugnani državnik Thiers, ktereга so bili izvolili za predsednika tretje francoske republike, napenjal ukrotiti upornike. Ti so strahovito razsajali po Parizu; na zadnje se je poveljnik Mac Mahon vendar polastil mesta ter je siloma pomiril (25. maja 1871). Sedaj se je oživilo staro strankarstvo v narodni skupščini v Versailles-u in po deželi: tu kraljevci, tam republikanci (bonapartovci so izgubili skoro vso veljavo). Republikanci se obnašajo silno zmerno in previdno ter pridobivajo zmerom več upliva v deželi. Ko so kraljevci izpodrinili mnogozasluznega Thiersa (meseca maja 1873), izvolila je narodna skupščina maršala Mac Mahona za predsednika, pre naredila nekoliko ustavo ter njemu izročila verhovno oblast za 7 let. Po odstopu Mac Mahona so izvolili Grevy-ja za predsednika, ki še sedaj vodi francosko republiko.

Nizozemsko in ustanovitev belgijske države.

Vladarji in državniki so na dunajskem shodu združili Holandsko in Belgijsko ter novo kraljestvo izročili kralju iz oranske rodovine. To združenje rečenih dežel je bilo po polnem nenaravno. Prebivalci se ločijo po veri tako, da so Holandci po večem kalvinske vere, Belgijanci pa izključljivo katoliške. Severne pokrajine se pečajo po večem s kupčijo, južne pa živé najbolj od obertnije. Belgijanci govoré po večem francoski, Holandci so pa ustanovili poseben jezik in posebno slovstvo. Katoliška stranka v Belgiji je čertila gospodujoče Holandce zaradi njih vere, svobodomiselno-narodna stranka pa jih je sovražila, ker so Holandci zanemarjali belgijske koristi, ker so izpodrivali Belgijance iz državnih in vojaških služeb in povsodi vsiljevali holandski jezik (namesto flamskega in francoskega). Holandci so nakladali Belgijancem tudi prevelike davke, da bi lažje in prej izplačali prevelike dolge holandske države. Ker je povsodi veljala neomejena svoboda tiska, razpirali so se neprestano Belgijanci in Holandci, in nespravljivi duhovniki belgijanski so očitno razpravljali vprašanje, ali krivoverski kralj sme vladati dobrim kristijanom. Ko se je začela meseca julija revolucija v Parizu, začelo se je tudi kaj živahno gibanje po Belgiji, zlasti pa v Bruselji, ki se je uže

takrat rad imenoval Mali Pariz. Kar so se meseca septembra uperli Bruseljani; razglasili so red, po katerem bodo proslavljali kraljev god: „Ponedeljek 23. avgusta umetalni ogenj, vtorek 24. razsvitljenje mesta, sredo 25. pa revolucija.“ In tako se je tudi godilo. Upor se je začel po veselici v gledališki, v katerem se je predstavljala „Nema iz Portici“. Rodoljubni vstajniki so se polastili verhovne oblasti in preslabe holandske čete so se morale umakniti iz dežele. Poslanci velikih držav so se sešli v Londonu, pritegnili so upornim Belgijancem in priznali njih deželo za samostalno državo. Tej so dali za kralja koburškega princa Leopolda (junij, 1851), ki je bil 21. julija v Bruselji slovesno sprejet.

Holandci se temu niso hoteli udati ter so začeli vojsko zoper uporne Belgijance, katerim se bi bilo v vojski kaj hudo godilo, ko bi jim ne bili prišli Francozi na pomoč. Ti so prisilili holandsko posadko, da je zapustila terdnjavo Antwerpen (decemb. 1832) ter so vse Holandce pregnali iz dežele. Kljub temu je državni zastop holandski s kraljem Viljemom I. še le 1838 priznal samostalnost belgijskega kraljestva. Od te dobe so Holandci in Belgijanci neprestano napredovali na duševnem in gmotnem polji, tako da se sedaj kraljestvi verstite med najbolj blagovite dežele na svetu. (Prim. Jensenko: Občni zemljepis, str. 279—284.)

Velika Britanija in Irsko.

Po smrti Jurija III. je prišel njegov starejši sin Jurij IV. na prestol (1820—1830). Ta je v ministerstvo poklical slavnega Canning-a (izg. Kening-a), ki je po novih načelih 19. stoletja vodil angleško zunanjo in notranjo politiko (1822—1829). Priznal je samostalnost odpadlih španskih naselbin v Ameriki ter je podpiral gerške vstajnike zoper Turke. Leta 1827. je sprejel celó whigsov v ministerstvo ter jim je pripustil močno vplivati na državno upravo. Po Canningovi smrti je minister Wellington vodil državo. Ta čas so se tlačeni Irci jeli močno gibati in njih advokat O'Connell (izg. Okónel) je pripravil Angleže, da so odpravili postavo o prisegi (1829), po kateri katoličani niso mogli prevzemati nikakoršnih državnih služeb ter tudi ne v parlamentu zastopati države. Poslej se je ta neustrašljivi in silno premeteni irski boritelj potegoval za pravico katoličanom izvoljenim biti v državni zbor. Kralju Juriju IV. je nasledoval njegov mlajši brat.

Viljem IV. (1830—1837). Po prehudih bojih v parlamentu so whigsi zmagali ter pre naredili volilni red za državni zbor (1832). Po tej pre naredbi so odtegnili propadlim tergom (rotten boroughs) volilno pravico ter jo podelili novim mestom, v katerih je kupčija in obertnija cvetela. Ker Viljem IV. ni imel nikakoršnih otrok, nasledovala mu je hči njegovega brata, vojvode Kentskega,

Viktorija (1837 do sedanjega dne); zaročila se je z vojvodo Albertom iz koburške rodovine. Za te kraljice se je Velika Britanija neprestano razvijala na gmotnem in duševnem polji; posebno je napredovala v obertnji in kupčiji ter si napravila prav gosto mrežje železnic. Ta razvitek sta posebno pospeševala John Cobden in Robert Peel (izg. Žon Kobdn in Robert Pil). Pervi se je potegoval za svobodo kupčije, katero naj bi priznale vse države sveta v svesti si, da bode ta dajala Angležem največ dobička. Robert Peel je nasvetoval in vpeljal postavo o žitu, po kateri se to sme vedno vvažati ter plača le določeno voznino. Imenitna je tudi postava, ki podeljuje volilno pravico velikemu številu državljanov, ki je do tedaj niso uživali. Gladstone pa je na Irskem odpravil angličansko cerkev, da bi vedno nezadovoljne irske katoličane vsaj nekoliko potolažil. Zunanjo oblast so Angleži v sedanjem stoletji posebno razširili v Vzhodni Indiji in pa po Avstralskem.

Lord Palmerston je od leta 1830.—1865. po večem vodil zunanjo politiko državno. Uperl se je kupčiji s sužniki. V vseh deželah evropskih zlasti pa na Španskem, Portugalskem, v Švajci in Italiji podpiral je napredno stranko, vendar se ni hotel vtikati v vojske, če tega niso zahtevale kupčijske koristi angleške države. Tako je začel krimsko vojsko zoper Ruse, ki so hlepeli po Turčiji ter pretili škodovati angleški kupčiji. Trikrat se je bojeval s Kitajci (1842, 1857 in 1860) ter jih je prisilil, da so odperli Evropejcem svoja pristanišča. V abisinski vojski (1868) je kaznoval abisinskega cesarja Teodora, ki je bil zaperl nekaj angleških podložnikov ter jih ni hotel izpustiti.

Špansko kraljestvo.

Ferdinand VII. (1814—1833) je prišel po nepopisnem prizadevanji in po neizmernih žrtvah španskega naroda na kraljevi prestol svojih pradedov; a takih žrtev ni bil vreden. Španski državni zastop (Cortes) je leta 1812 prijavil svobodomiselno ustavo, a ta kralju ni bila po volji; odstranil jo je, polastil se neomejene verhovne oblasti ter je kervoločno zatiral vse upornike in nezadovoljnike. Ko je španska vojska v Kadisu šla na ladije, da bi zaterla vstajo v ameriških naselbinah, našuntala sta jo polkovnika Riego in Quiroga. Uperla se je in prisilila kralja, da je zopet priznal leta 1812. objavljeno ustavo (1820). Temu so se ustavili evropski vladarji na shodu v Veroni ter so pooblastili Francoze (pod načelnikom vojvodo Angoulemskim), da ukrote upornike in ustavake. Tako je zadobil kralj zopet neomejeno oblast ter je ostro preganjal vse ustavake. Ferdinand VII. je bil 4krat oženjen, a le od četrte žene Marije Kristine

je imel dva otroka*): Izabelo in Ludoviko, ki pa po sališki postavi niste imeli dedinske pravice do prestola španskega. Po takem bi bil imel kraljev starši brat Don Carlos podedovati prestol. A Ferdinand VII. je razveljavil sališko postavo (od njegovega pradedu Filipa V. vpeljano) ter je z nova vpeljal staro dedinsko pravo kastilsko, po katerem so ženske vladajočega kralja imele prednost pred stransko moško versto. To je prouzročilo uže takrat kervavo notranjo vojsko med Izabelo in Don Carlosom; taka se je ponovila v sedanjem času ter je več let razsajala v severovzhodnih pokrajinah španskih. Ker je pri očetovi smerti imela Izabela (1833—1868) komaj tri leta, prevzela je nje mati Marija Kristina vladarstvo za njo. Zoper njo se je uperl Don Carlos, kteremu so pristopile severovzhodne pokrajine. Po 7letni vojski (1833—1840) premagala ga je Izabela (maršal Espartero) s pomočjo francoske legije ter ga prisilila, da je šel v pregnanstvo, kjer je umerl leta 1855.

Marija Kristina je morala med vojsko priznati ustavo od leta 1812; po vojski jo je pa izpodrinil maršal Espartero ter jo prisilil da je zapustila špansko kraljestvo (1839) in šla na Francosko. Sedaj je svobodomiselni Espartero vodil dve leti špansko vlado; ker je odpravil desetino ter cerkvi jemal za državo razna posestva, čerčila ga je duhovščina ter tudi ljudstvo ščuvalo zoper njega. To je porabila pregnana kraljica vdova (Marija Kristina v Parizu) ter poslala svoja priverženca, zvesto jej udanega Narvaeza in O'Donnella, nad Espartera. Leta 1843. sta ta dva res izpodrinila Espartera, ki se je odpeljal na Angleško. Vernivši se je vsemogočna kraljica Marija Kristina v imenu svoje hčere Izabele nazaj poklicala prognane duhovnike, prepovedala dalje prodajati cerkvena posestva ter se je spravila s papežem, ki je prej podpiral pravice Don Carlosa. Sedaj je sveti oče v Rimu priznal Izabelo za pravo kraljico špansko. Vladarstvo je bilo samosilsko ter se je ravnalo le po sebičnosti veljavnih oseb v kraljičini palači. Ljudstvo se je silno tlačilo; ko se je to enkrat uperlo, morala je Marija Kristina, kot silno sebična kraljica znova zapustiti deželo in se za zmerom preseliti na tuje. Izabela se je zaročila s svojim bratičem Francem Asiskim a ta zanikarni mož je ni mogel niti podpirati v neprestanih spletkah slavohlepnih vojskovodov, niti svetovati krepkeje in pošteneje vladati. Ko so se razne zadrege

*) Rodovnik Bourbonovcev španske verste:

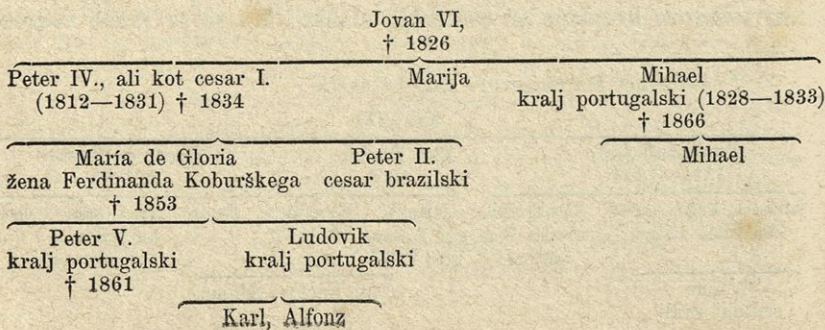
Karl IV.					
Ferdinand VII. (1814—1833)		Don Carlos † 1855		Franc de Paula † 1865	
Izabela (1833—1868) žena Franca Asiskega	Ludovika vojvodina Mont- pensierska	Karl grof Montemo- linski † 1861	Ferdinand Juan † 1861	Franco Asiski mož kraljice Izabele	Henrik
Alfonz sedanji kralj		Don Carlos, Alfonz			

pomnožile, uperli so se malovredni kraljici Izabeli generala Serrano in Prim in admiral Topete (1868) ter so jo izpodrinili s prestola in španske zemlje. Po začasnem vladarstvu so španski cortesi izvolili kraljeviča Amadeja, sina italijanskega kralja Viktorija Emanuela, za kralja (konci leta 1870). Ko ta novi kralj ni mogel dežele urediti in strank pomiriti (to tem manj, ker so se v pirenejskih pokrajinah zoper njega uperli priverženci Don Carlosa, vnuka prej imenovanega Don Carlosa), odpovedal se je kroni ter je oblast izročil republikanski stranki, katero je vodil slavní govornik in učenjak Castelar. A tudi republika se ni mogla ustanoviti, ker so jo kraljevci (priverženci Alfonza, sina kraljice Izabele) in karlisti izpodrivali, tudi jej je skrajna republikanska stranka (komunardi) mnogo škodila. V tej borbi so cortesi oklicali princa Alfonza, sina pregnane kraljice Izabele, za kralja španskega, ki je čez dolgo časa ukrotil tudi karliste v baskovskih pokrajinah.

Portugalsko kraljestvo.

Portugalski kralj Jovan VI. († 1826) je pred francosko vojsko (Junot) bežal v Brazilijo ter se tudi po pregnanji Francozov iz dežele ni vernil v Evropo. Ko so se pa Portugalsci (v Lizboni in Oportu) leta 1820. uperli zoper angleškega generala Beresforda, ki je v resnici vladal vso deželo, prišel je Jovan VI. iz Amerike, odpovedal se samovladni oblasti ter prijavil ustavo za Portugalsko in Brazilsko (v prosinci 1821). Naj starši sin Don Pedro je bil ostal v Braziliji; kar so se Brazilijanci uperli, odpovedali se portugalski nadoblasti in kraljevič Don Pedro je moral vse to priznati in si pridjati naslov „cesar brazilski“ (1821). Po smerti kralja Jovana VI. se je odpovedal brazilski cesar Peter I. portugalski kroni na korist svoje nedorasli hčeri* (Donna Marija de Gloria, 1826—1853), zaročil jo s svojim mlajšim bratom D. Miguelom ter mu izročil začasno vladarstvo. Pa ta (Mihael) se je sam polastil oblasti ter je po stari

*) Rodovnik portugalskih in brazilskih vladarjev iz rodovine Braganza:

navadi sklical državni zastop (cortes), ki ga je oklical za neomejenega kralja portugalskega (1828); za svojo zaročenko se pa Mihael še zmenil ni. Ko se je pa Dom Pedro I. vsled neke revolucije odpovedal brazilski kroni na korist svojemu sinu Petru II. (1831) ter se je vernil v Evropo, začel je vojsko zoper brata Mihaela ter ga izpodrinil s portugalskega prestola. Potem je Peter vladal čez Portugalsko, za katero je prijavil posebno ustavo. Po njegovi smerti (1834) mu je nasledovala Marija de Gloria brez najmanjše ovire (1834—1853). Za njo je podedoval prestol nje mlajši sin Peter V. (1853—1861), po njegovi zgodnji smerti pa je prevzel njegov brat Ludovik vladarstvo.

Italija.

Ne da se tajiti, da je bila Napoleonova uprava v italijanskih deželah dosta boljša nego prejšnjih vladarjev. Ko so po poginu Napoleonove oblasti se vernili prejšnji vladarji v svoje dežele, zaterli so vse tudi najboljše in najbolj priljubljene naprave, ki so spominjale na francosko vlado. Odpravili so tudi udeleževanje naroda pri postavodajalstvu. Vsled tega se je širila občna nezadovoljnost zlasti po mestih; podpihovala jo je neka skrivna zaveza (Carbonari, t. j. oglarji), ki ni delala le na ustanovljenje ustavnih razmer, ampak posebno na zedinjenje vseh dežel na italijanskem polotoku. Španski upor (1820) je oserčil italijanske oglarje in nezadovoljnike. Uperli so se najprej na Neapolitanskem ter prisilili kralja Ferdinanda I., da se je odpovedal samovladni oblasti in deželi podelil svobodomiselno ustavo (meseca julija 1820). Enak upor na Pimonteškem je napotil samovlastnega kralja Viktorija Emanuela odpovedati se prestolu, njegovega naslednika Karla Feliksa pa državi podeliti svobodomiselno ustavo. To svobodomiselno gibanje je prestrašilo italijanske in sploh evropske samosilneže. Zato je sprožil avstrijski minister glasoviti Metternich vladarski shod v Opavi (1820) in Ljubljani (meseca prosenca 1821). Zbrani vladarji in poslanci evropskih držav so sklenili siloma zatreti vse novarije na Italijanskem. To se je zgodilo meseca sušca na Neapolitanskem, meseca aprila (1821) pa na Sardiniskem; v obeh državah so avstrijske vojske zopet ustanovile neomejeno kraljestvo.

Italijanski domoljubi so bili sicer potlačeni, a ne uničeni. Novo svobodomiselno gibanje se je začelo po raznih državah italijanskih. ko so se Francozi v juliju 1830 uperli zoper kralja Karla X. Glasoviti Jožef Mazzini iz Genove je ustanovil novo društvo italijanskih rodoljubov in nezadovoljnikov, imenovano „mlada Italija“ (la giovine Italia). Moč te družbe je segala čez celo Italijo in tudi zunaj polotoka je imela svoje podpiratelje in navdušene članove, koder koli so bili Italijani naseljeni (od Londona do Smirne). Ko so se svobodo-

miselni nezadovoljniki uperli v Modeni, Parmi in Florenci, zaterle so jih avstrijske čete vojaške. Isto so storile v papeževi državi, ktero je sveti oče Gregorij XVI. silno samovoljno vladal ter se celó upiral preuredbam od prijateljske Avstrije mu nasvetovanim. Temu samovlastniku so se mislili odtegniti rimski uporniki. Te perve vstaje v papeževi državi stase tudi udeležila sinova nekdanjega Napoleonovega kralja holandskega, katerih mlajši Karl Ludovik je pozneje kot cesar Napoleon III. gospodoval v Franciji. Tudi to vstajo je zaterla avstrijska vojska. In potem so Francozi in Avstrijanci posedli papežovo deželo (1832—1838) ter v njej le siloma ohranili mir.

Ko je papež Gregorij XVI. umerl (1846), prevideli so kardinali, da le blagoselčni in napredku novega šasa udani papež more rešiti rimsko vlado. Zato so izvolili Pija IX. (1846 — 1879), ki je nemudoma zboljšal državno upravo ter se narodnjakom po polnem udal. Domoljubi so porabili svobodo tiska ter očitno oznanjevali, da je prišel čas edinosti in svobode italijanske. Še večje veselje je prešinilo Italijane, ko je Pij IX. iz strahu pred zaroto starokopitnežev ustanovil „narodno stražo“ (guarda civica), ktero so kmalu posnemali rodoljubi v drugih italijanskih državah (1847). Sklical je veljake v zbor, ki bi se posvetovali o novih zakonih in novej ustavi, v ministerstvo pa je poklical najodličnejše naprednjake ter je 14. svečana 1848 razglasil za svojo državo kaj svobodomiselnost ustavo. Vsled tega je bilo še živahnije gibanje med italijanskim narodom, ki se je močno pomnožilo, ko so se Parižani uperli (v svečanu 1848) zoper meščanskega kralja Ludovika Filipa. Italijani so papeža stavili vsem drugim vladarjem v zgled ter od njih zahtevali državljansko svobodo. Sicilijani so se sedaj uperli ter prisilili kralja neapolitanskega, da se je odpovedal samosilstvu in oklical državno ustavo (v prosenci 1848). Njega sta posnemala sardinski kralj Karl Albert (1831—1849) in veliki vojvoda toskanski. Kmalu so morali toisto storiti vladarji malih italijanskih držav. Po pariški revoluciji (1848) so se uperli tudi Lombardi in Benečani zoper avstrijsko oblast. To priliko je porabil sardinski kralj, ki je sedaj med Lombardi širil sovraštvo zoper „proklete Nemce“ (maladetti Tedeschi), se pridružil vstajnikom ter je skušal Lombardijo in Benečijo vzeti Avstrijancem ter pomnožiti svoje kraljestvo. Sperva so se mu umikali raztreseni avstrijski vojsčaki in podoba je bila, da bode za zmerom nehala avstrijska oblast v Italiji. Kar je zbral preslavni maršal grof Radecki avstrijska kerdela ter je 25. julija 1848 pri Kustoci (Custoza) po polnem potolkel italijansko vojsko. Sardinski kralj se je moral umakniti v svoje države, Radecki je šel nagloma za njim ter zopet ustanovil avstrijsko gospodstvo v Lombardiji. Ko je Karl Albert ponovil vojsko, bil je premagan pri Novari (23. sušca 1849); ves potert in obupan, odpovedal se je sardinski kralj kroni, ktero je prevzel njegov sin Viktor Emanuel. Ta je sklenil mir z Avstrijo ter jej plačal primerno vojno odškodnino. Tudi Benetke, ki so se bile ustanovile za republiko, so morale verniti se pod avstrijsko oblast.

Sperva obožavani papež Pij IX. se je hudo zameril italijanskim rodoljubom in naprednjakom, da ni hotel z Lombardi in Sardinci začeti vojske zoper Avstrijance. Rimljani so se sedaj uperli in Pij IX. je moral pobegniti v neapolitansko terdnjavo Gaeto (v novembru 1848 — aprila 1850). Rodoljubni rovar Mazzini (poleg Garibaldija je vodil rimske upornike, ki so sedaj oklicali rimsko republiko ter ž njo združili Toskansko, kjer so bili tudi pregnali velikega vojvodo. Zmagovite čete avstrijske so kmalu posedle Toskansko, ter pregnanega vladarja zopet postavile na prestol. Francozi in Španci) so pa šli nad rimske upornike, ki so se na zadnje pod voditeljstvom Garibaldija kaj hrabro branili v slabo uterjenem Rimu; še le 4. julija 1849 so se polastili Francozi Rima ter po polnem ukrotili upornike. Vernivši se je papež Pij preklical vse prejšnje naredbe ter je pod pokroviteljstvom francoske posadke jel po polnem samovlastno vladati celej državi.

Ko je kralj neapolitanski videl, da so Avstrijanci po polnem premagali Sardinco, oserčil se je ter je uže meseca maja preklical prej dano ustavo. Tako je po vseh italijanskih državah vojaška sila zaterla državljansko svobodo; le na Sardinskem se je ta ohranila, ker mladi kralj Viktor Emanuel ni hotel odpraviti od nesrečnega svojega očeta dane državne ustave. V tem sta ga posebno poterejevala najimenitnejši italijanski rodoljub Massimo d'Azeglio in naj slavnejši italijanski državnik grof Cavour (izg. Kavur), ki je leta 1852 postal prvi minister sardinski. To kraljestvo je pod pametnimi ministri veselo napredovalo na duševnem in gmotnem polji ter kmalu zacelilo hude rane, ktere mu je vsekala nesrečna vojska leta 1848 in 1849. V blago Sardinco so se ozirali tlačeni rodoljubi iz vseh italijanskih dežel, to kraljestvo je bilo pribežališče vsem preganjanim svobodnjakom in naprednjakom ter jim je dajalo upanje na boljšo bodočnost italijanskega naroda. Premeteni minister Cavour je vedel mali državi pridobiti veljavo v Evropi: vtaknil se je v krimsko vojsko ter je po miru pariškem (1856) vverstil Sardinijo med vplivne evropske države. Po tem je pridobil mogočnega francoskega cesarja Napoleona III. za se ter je sklenil ž njim zavezo zoper avstrijsko oblast v Italiji. Nato je začel vojsko za osvobojenje severne Italije. Združena sta cesar Napoleon in Viktor Emanuel premagala Avstrijance pri Magenti (izg. Maženti, 4. junija 1859), pozneje pa pri Solferinu (24. junija). Ker je tudi francosko-sardinska vojska močno terpela ter zelo oslabela, ni hotel Neapoleon napasti Avstrijancev v četverokotu imenitnih terdnjav, ampak je sklenil premirje v Villafranki, in pozneje mir v Zurigu (10. novembra 1859). Avstrija je v tem miru odstopila Napoleonu Lombardijo, to pa je francoski cesar dal sardinskemu kralju ter za njo dobil Savojsko in Nizzo. — Ta vojska je provzročila živo narodno gibanje po vseh državah italijanskega polotoka. Narodnjaki in naprednjaki so se uperli ali uže pred vojsko ali pa med njo zoper svoje vladarje ter jih pregnali s prestolov. Viktor Emanuel se je tedaj polastil Toskan-

skega, Modenskega in Parmškega (v sušci 1860) ter je pozval ljudstvo, da je glasovalo za združenje s sardinskim kraljestvom. Isto se je zgodilo z Romagno (Emilijo) in nekterimi drugimi pokrajinami.

Ti dogodki in napredki so močno oserčili narodno italijansko stranko, ki je po vseh kotih apeninskega polotoka delala za popolno zedinjenje vseh laških dežel v eno kraljestvo. Ko so se Sicilijanci, uže od nekdanj nezadovoljni z neapolitanskimi kralji, uperli (v aprilu 1860) zoper kralja Franca II., prišel jim je derzni in nikdar ne ugnani general Garibaldi na pomoč. Podpiran od Cavoura je ta junaški rodoljub podvergel sardinskemu kralju vso Sicilijo. Potem je šel na Neapolitansko ter je kralja Franca II., ki je od leta 1859 nasledoval svojemu očetu Ferdinandu II., prisilil, da se je umaknil v terdnjavo Gaeto. V to ga je Garibaldi zaperl in ga oblegoval. Da bi pridobljeno Neapolitansko bilo neposrednje skleneno s severno Italijo, napadla je sardinska vojska papeževo državo; pri Castelfidardu je premagala generala Lamorcièra in papeževe vojščake in prostovoljce ter ga pregnala v Ancono; tu se je moral z ostalo mu vojsko udati. Sedaj je šla sardinska vojska pred Gaeto Garibaldiju na pomoč ter je primorala neapolitanskega kralja Franca II., da se je odpovedal svojemu kraljestvu ter šel na tuje. Viktor Emanuel si je prisvojil potem Neapolitansko in Sicilijo ter je pozval ljudstvo, da je glasovalo za združenje z Italijo. To je obsegalo ves polotok razven Rima in njegove okolice, Benečije, republike San Marino in kneževine Monaco. Nje vladar je sklical zastopnike vseh dežel v „italijanski državni zbor“ ter je po sklepu tega zbora proglasil kraljestvo italijansko (17. sušča 1861). Florenca mu je bila glavno in stolno mesto.

„Italija je bila narejena, pa ne doveršena“. Da bi jo doveršil, sklenil je Viktor Emanuel (Cavour) oroženo zavezo s Prusijo, najhujšo sovražnico avstrijske nadoblasti v Nemčiji. Ti dve državi ste začeli hudo vojsko zoper Avstrijo. Avstrijski nadvojvoda Albreht, sin preslavnega vojskovoda Karla (v Napoleonovih vojskah) je pri Kustoci (24. junija 1866) potolkel italijansko vojsko, admiral Tegetthof pa je pri dalmatinskem otoku Visu premagal italijansko ladijevje. Pa ti slavni zmagi niste dosta koristili ter niste mogli ohraniti avstrijskega gospodstva v Benečiji, ker so na severnih bojiščih zmagovali Prusijani, zavezniki italijanskega kralja. Tako je bila Avstrija primorana na Dunaji skleniti mir z Italijo, ktere je po posredovanji francoskega cesarja odstopila Benečijo (3. oktobra 1866).

S to pridobitvijo se pa niso pomirili Italijani; hlepeli so po Rimu, sedaj še bolj ko poprej. A to je francoski cesar Napoleon III. papežu varoval s pogodbo in orožjem oziraje se na čuti katoliških svojih podložnikov. Zarad tega so jeli italijanski narodnjaki sovražiti nekdanjega svojega zaveznika in dobrotnika, ki jim je branil Italijo dover-

šiti in jej ustanoviti staroslavno stolišče. Ko je Garibaldi s svojimi prostovoljci leta 1867 napadel Rimsko, šla mu je francoska posadka iz Rima naproti ter ga je pri Mentani premagala. Tako so Francozi papežu ohranili skerčeno deržavico ter jo varovali do l. 1870. To leto so med francosko-nemško vojsko odšli Francozi iz Rima in Italijani so primorali Viktorja Emanuela, da se je siloma polastil Rima in njegove okolice ter ga združil z Italijo. Ta pa sedaj na gmotnem in duševnem polji vendar le počasi napreduje, ker jo zavirajo slabe denarstvene razmere in neprestani strankarski razpori. Viktoriju Emanuelu je (1878) nasledoval njegov sin Humbert, ki sedaj kraljuje Italiji.

Avstrija in Nemčija.

(1815—1848.)

Po sklepu vladarjev in deržavnikov na shodu dunajskem bi bili morali vsi nemški knezi vpeljati stanovske ustave v svojih deržavah; to so storili le nekteri knezi, drugi (zlasti pruski kralj in avstrijski cesar) pa o tem niso hoteli nič vedeti in slišati. Knez Metternich, vsemogočni kancelar avstrijski, se je celó očitno izrekel zoper ustavne naredbe, ki kratijo samovlast vladarjem. To zatiranje ustavnega življenja je zbudilo veliko nezadovoljnost zlasti pa v Nemčiji; razdraženost se je lotila posebno mladih ljudi po vseučiliščih. (Umor ruskega dvornega svetovalca Kotzebue-a — Ludovik Sand 1819). Zadušiti nevarni uporni duh po raznih deželah nemških in avstrijskih sklicali so se po nasvetu Metternichovem razni shodi v Ahenu, Karlovih varih (1819), na Dunaji in v Opavi. Po sklepih v Karlovih varih zaterli so povsodi svobodo tiska, ustanovili osrednji odbor za preiskovanje prevratnega gibanja ter ukazali ostreje nadzorovati mladino na vseučiliščih.

Potem ste sklicali sicer Avstrija in Prusija deželne zbore stanovske, a ti niso imeli nobene moči nasproti vsegamogočni vladi, ktero je vodil v Avstriji knez Metternich v Prusiji pa deržavni kancelar knez Hardenberg. Ta je v Prusiji izboljšal notranjo upravo deržavno ter jej tako pripravljaval večjo veljavo v bodočnosti. Zelo ime-nitna za Prusijo je bila colna zaveza (1828), ki je združila gmotne koristi pruske deržave in malih nemških dežel. Avstrija se te ni udeležila.

Cesar Franc je Avstriji gospodoval do leta 1835. Če je prav zatiral vsaktero svobodno politično gibanje, storil je vendar mnogo za notranji blagor svojih narodov. Uredil je pred vsem pravosodstvo. Njegov kazenski zakonik od leta 1804 je najmilejši in najboljši med vsemi enakimi zakoniki evropskimi; in avstrijski občni deržavlanski zakonik od leta 1812 ostane več en spominek njegove vlade. Velika je bila tudi njegova skerb za šolstvo. Pomnožil je ljudske šole in gimnazije ter ustanovil perve realke. Med drugimi mesti dobila so

tedaj tudi slovenska mesta Ljubljana, Celje in Gorica svoje gimnazije. V Pragi (1808) in na Dunaji (1816) so se odperle više politehnične šole. Vseučilišča v Gradci, Inšpruku, Lvovu in Olomuci bila so leta 1827 ali ponovljena, ali dopolnjena. Izdal je tudi imenitno politično šolsko uredbo. — Podpiral je kmetijstvo (kmetijske družbe, hranilnice, zavarovalnice zoper ogenj) obertstvo in kupčijo (tovarnice in velikanske ceste).

Ferdinand I. Dobrotljivi (1835 — 1848, † 1875), najstariji njegov sin, mu je nasledoval na prestolu. Obderžal je vse one ministre, ki so za njegovega očeta vodili vlado; zlasti državni kancelar knez Metternich, pravi vladalec države in duša nazadnjaške politike v Evropi, je zabranil vsakero preuredbo državne uprave, občinskega življenja in pravosodstva. Leta 1840 se je udeležila Avstrija vojske zoper podkralja egiptovskega, ki je bil odpadel od turškega sultana. Leta 1846 je pretresel kervav upor vse dežele nekdanje Poljske; svoje središče je ta upor imel v mali republiki krakovski. Vendar se je Rusiji, Prusiji in Avstriji posrečilo s pomočjo vladam zvestih in udanih kmetov kmalu zadušiti to vstajo. Pri tej priliki je pridobila Avstrija republiko krakovsko.

Za to vstajo se je vnela leta 1848 dosti hujša, ki je pretresla vso monarhijo. Italijani, Madjarji (Ogri), Slovani in Nemci so se vperli hudemu zatiranju ter hoteli ali po polnem odtegniti se avstrijskemu gospodarstvu, ali pa le zlajšati svoje stanje in državo prenameniti na ustavni podlogi.

Lombarde in Benečane je podnetila februaraska revolucija na Francoskem, ki je kralja Ludovika Filipa raz prestol pahnila in Francijo znova proglasila za republiko. Vzdignili so se („morte ai Tedeschi“) ter po večem pridružili sardinskemu kralju in drugim vstajnikom v severni in srednji Italiji, da bi ustanovili od inostrancev neodvisno kraljestvo. Za to pa niso bili Benečani, ki so hoteli ustanoviti samostalno republiko; glasoviti odvetnik Manin jih je vodil. Pa 82letni maršal grof Radecki je odpadnike in njih pomagače potolkel v več kervavih bitkah, zlasti pa pri Kustoci (1848) in Novari (1849) tako odločno, da je Sardinija sklenila mir z Avstrijo. Lombardi in Benečani so se morali sedaj verniti pod avstrijsko vlado.

Dosti nevarnejša je bila vstaja na Ogerskem. Brez uspeha so si prizadevali razni avstrijski vladarji Ogersko terdno zvezati z drugimi avstrijskimi deželami. Temu so se upirali Ogri ter na državnem ogerskem zboru leta 1825 dosegli toliko, da odslej je imelo ogersko kraljestvo zagotovljeno nekoliko posebno razmerje v avstrijski monarhiji. Madjarji so odpravili latinski jezik ter mesto njega vpekljali narodni ali madjarski jezik v uradni je in v javno življenje. Ogerski državni zbor ni tudi pred letom 1848 bil izgubil svoje veljave tako, kakor so jo izgubili tostranski deželni zbori, ampak je imel zmerom dokaj vpliva na vladarstvo. Le škoda, da ni porabil svoje veljave ter prenametil ogerske dežele po načelih novega časa; kajti

deželna uprava, pravosodstvo, šolstvo, vse kupčijske in obertnijske razmere so bile še uravnane po srednjeveškem načinu.

Po pariškem uporu v svečanu so Madjari zahtevali od cesarja Ferdinanda I. posebno ogersko ministerstvo in pa odločenje dežel ogerske krone, ki naj bi le po skupnem kralji bile zvezane z drugimi avstrijskimi deželami (personalna ali osebna unija). Prebrisani pa breznačajni odvetnik Košut, ki se je po svojej zgovornosti v državnem zboru med vsemi odlikoval, je res pregovoril dunajsko vlado, da je privolila rečeni zahtevi. Cesar je sedaj izvolil nadvojvodo Štefana za svojega namestnika (paladina) na Ogerskem ter je tirjal, da Ogersko prevzame vsaj 200 milijonov goldinarjev državnega dolga, ki je tedaj znašal okoli 1000 milijonov. Tega pa Madjari niso hoteli storiti, ampak so delali le na to, kako bi pomnožili svoje pravice in svoje gospodstvo vsilili nemadjariskim narodom ogerske krone. Temu so se uperli Hervati, Serbi in Rumuni, zgrabili so za orožje ter se kervavo bili z Madjari na Erdeljskem, Hervaškem in po južnih pokrajinah ogerskih. Te boritelje je vodil preslavni Jelačić, tadANJI ban hervaški. V tej veliki borbi ste se sovražni stranki čestokrat obrnili do cesarja Ferdinanda, naj razloči razpor ter jih varuje samosilstva. Cesar je bil sperva za Madjare; ko pa je izpregledal njih vladarski rodovini škodljive naklepe, pritegnil je banu Jelačiću, ki je 11. septembra šel celó s 45000 vojščaki prek Drave ter je vzel Madjarom Medjimurje. To je razdražilo ogersko ministerstvo, kteremu duša je bil nikdar ne ugnani rovar Košut, in polastilo se je vse verhovne oblasti. Ko je cesar poslal grofa Lamberga v Pešto, da bi varoval cesarsko veljavo, umorili so ga na donavskem mostu. Nadvojvoda Štefan se je sedaj moral odpovedati svoje časti in oblasti in iz Ogerskega pobegniti. Tako sta Košut in ministerstvo edina gospodovala na Ogerskem; Košut je uže sperva delal na popolno neodvisnost dežele ter je sedaj nabiral vojsko, h kterej so deloma nekdanji cesarski vojščaki, deloma pa novinci pristopili. Nadejal se je najboljšega uspeha, ker so se oktobra Dunajčanje znova uperli ter cesarsko vlado spravili v največo zadrego.

Nemške in slovanske pokrajine avstrijske leta 1848 do 2. decembra. Borba v avstrijskih nemških deželah je bila silno zamotana, ker Nemci niso le zahtevali državljanskih svojih svoboščin, ampak so uže takrat merili na združenje z Nemci zunaj našega cesarstva. Dunajčanje so prosili cesarja za razne preuredbe. Glavne njih tirjatve so bile: zastop narodov, svoboda tiska, pravica zborovanja, narodna straža in verska svoboda. Ker cesar ni uslišal njih prošenj, začela se je 13. sušca 1848 vstaja v glavnem mestu s krikom: „Ustava! ustavni cesar! svobodna Avstrija! stran z Metternichom! proč z jezuiti!“ Kmalu se je moral vsemogočni kancelar umakniti, odpovedati se ministerstva in bežati na Angleško. Knez Windischgrätz je sedaj bil imenovan za nadpoveljnika vse avstrijske vojske; ta bi bil lahko ukrotil uporne meščane in vseučilišnike, pa dobro-

tljivi in miroljubni cesar ni pustil streljati na „svoje Dunajčane“ in skušal jih je z lepim pomiriti. Obljubil jim je celo, da bo ustava proglašena; zarad tega neizmerno veselje v stolnem mestu, ki je cesarja svečano proslavljalo. Pa ščuvano ljudstvo se ni dalo umiriti in cesar je moral bežati v Inšpruk, od koder se je še le vernil 12. avgusta, po začetku ustavodajnega zbora državnega.

V Galiciji, zlasti v Krakovu in Lvovu so uporniki delali sicer za skupno ustavo avstrijsko, a merili so tudi na to, kako bi osvobodili vse poljske dežele ter ponovili nekdanje kraljestvo poljsko. Avstrijska vojska je brez težave zaterla gališko vstajo. Enaka borba je bila tudi na Češkem in Moravskem, kjer so Nemci hlepeli po združenji z Nemčijo ter poslance poslali v nemški parlament v Frankfurtu. Češki narod ni hotel o tem nič vedeti, ampak njegovi zastopniki so le želeli Avstriji dati tako ustavo, ki bi bila pravična raznim narodom. Prevratni upor v Pragi pa je knez Windischgrätz zaterl brez posebne težave.

V ustavodajni zbor na Dunaji so razven Ogerske poslale vse dežele svoje zastopnike; odperl ga je nadvojvoda Jovan. Kmalu po začetku svojega delovanja je odpravil tlako in desetino ter določil tistim, ki so jo izgubili primerno odškodnino. Dalje pa ni mogel mirno delovati, ker ga je zaviralo po polnem demagogično rogoviljenje dunajskega ljudstva. Dunajski rovarji so namreč sedaj odločno merili na zvezo z Nemci zunaj države; zato so se veselili borbe na Ogerskem. Ko je vojni minister hotel poslati vojno kerdelo banu Jelačiću na pomoč zoper Madjare, zgrabili so Dunajčanje, naščuvani od Košutovih agentov, za orožje, uperli se in umorili rečenega ministra (6. oktobra 1848). Cesar Ferdinand je znova pobegnil iz Dunaja ter šel v Olomuc, kjer je knez Windischgrätz zbiral vojsko. Od tod jo je ta krepki poveljnik peljal nad Dunaj, kateremu se je od juga bližal hrabri ban Jelačić. Zastonj so čakali Dunajčanje, da bi jih Madjari rešili oblegovalcev; nič jim ni pomagalo, da jim je prišel general Bem na pomoč. Windischgrätz (Jelačić) je hitro razgnal ogerske čete ter je po večdnem (23.—31. oktobra) oblegovanji vzel siloma glavno mesto (konci oktobra) ter nagloma ukrotil vse demagoge. Kmalu potem se je cesar Ferdinand dobitljivi odpovedal vladarstva (2. decembra 1848) ter se kot zasebnik umaknil v Prago, kjer je umerl leta 1875. Ker se je tudi njegov brat Franc Karl odpovedal prestolu svojemu sinu na korist, zasedel ga je ta, še le 18 let star, z imenom

Franc Jožef I.

(od 2. decembra leta 1848).

Novi cesar je zbral novo ministerstvo, kateremu je predsedoval knez Schwarzenberg (drugi imenitni ministri so bili: Stadion, Bach, Bruck), ter je uredil vse, da bi zaterl vstajnike v raznih deželah

in po polnem pomiril cesarstvo. Sedaj so Ogri po polnem odpadli, kajti njih državni zbor ni hotel priznati novega cesarja. Na mesto dozdanje vlade so Ogri postavili tako imeni odbor za brambo dežele, kateremu je Košut na čelu stal. Windischgrätz in Jelačić sta brez ovire prekoračila meje ogerske ter sta 5. prosenca leta 1849 posedla Pešto. Košut je prestavil državni zbor ogerski v Debrecin ter je umaknil vse vojske za Tiso. Tje je šel za njimi tudi zmagoviti Windischgrätz (zmaga pri Kapolni), a ogerski general Görgey mu je prišel za herbet ter ga je prisilil, da se je umaknil nazaj in sovražniku prepustil posadko v Budimu. Ta uspeh ogerske vojne je tako napihnil Madjare, da so 14. aprila 1849 v državnem zboru v Debrecinu rodovini habsburško-lotarinški odrekli krono ogersko ter Košuta, glavnega voditelja vse vstaje, imenovali za glavarja in predsednika ogerske dežele. Bem in Dembinski sta zdaj in zdaj z ogerskimi honvedi in husari zmagovala čez avstrijske čete ali sta se jim pa vsaj upešno branila. Ker se je ruski car Nikolaj bal, da bi se vstaja iz Ogerske ne razširila med Poljake, obljubil je cesarju Francu Jožefu v Varšavi radovoljno dve pomočni vojski. Tako sta slavni ruski vojskovod Paskevič in Rüdiger priderla s 130000 možmi na Ogersko; zadnji je prišel od vzhodne strani na Erdeljsko in prek te dežele na Ogersko, prvi pa od severne strani. Madjari so prišli kmalu v naj večo stisko; to je napotilo Košuta, da je svoje samogospodstvo (diktaturo) izročil Görgeyu, najspretnišemu in najpogumnišemu ogerskemu generalu (11. avgusta 1849). Pa tudi ta ni mogel rešiti ogerske samostalnosti, kajti že čez dva dni (13. avgusta) je izprevidel, da je vse izgubljeno in da bi bil vsakteri boj brez uspeha, ter se je s 30000 možmi pri Vilagoši udal ruskemu vojskovodu Rüdigeru. Le dobro uterjeno Komorno je Klapka hrabro branil do 27. septembra. Košut, poljska generala Bem in Dembinski in drugi, ki so se bili udeležili te vstaje, pobegnili so na Turško, zgrabljeni začetniki vstaje so pa bili v Aradu s smertjo kaznovani. Na to je Paskevič poročil cesarju Francu Jožefu: „Veličanstvo, pred Vašimi nogami leži Madjarska!“ Sedaj je cesar odpravil ogersko ustavo ter Hervatsko (s Slavonijo in Primorjem) in Erdeljsko kot samostalni deželi ločil od Ogerske.

Avstrija od 1849—1859. Še cesar Ferdinand je ustavodajni zbor državni prestavil iz upornega Dunaja v Kromeriž na Moravskem. Pa predno je ta doveršil svojo nalogo, razpustil ga je (4. sušca 1849) cesar Franc Jožef ter je samovlastno prijavil ustavo veljavno za celo monarhijo (tudi za Ogersko). To je preklical že čez dve leti (1851) ter si prisvojil neotesnjeno oblast v državi. Vlada si je sedaj posebno prizadevala, Avstrijo tako zlit v enotno državo, da bi se s časom izgubile narodne razlike ali vsaj si ne tako sovražno nasprotovale. V tem smislu prenaresili so državno upravo, pravosodstvo in šolstvo. Zidali so ceste in železnice ter na vseh straneh pospeševali razvitek gmoetnega blagostanja. Tako se ta doba bistveno loči od one absolutne dobe od 1815 do 1845. S papežem Pijem IX.

je sklenil cesar cerkvi jako ugodno pogodbo, navadno „konkordat“ imenovano (18. avgusta 1855). Ta je pooblastil avstrijske škofo, cerkvi nasprotno časnike in knjige prepovedati, izročil duhovščini vodstvo ljudskih šol ter odpravil tako zvani placetum regium, t. j. vladarsko dovolitev razglasiti po deželi ukaze svetega očeta in drugih cerkvenih oblastnij. To pogodbo so pozneje močno omajale tri verske postave od 25. maja 1868 (o zakonu in zakonskem pravu, o razmerji šole proti cerkvi in o medverskih razmerah avstrijskih državljanov). Ko so še druge postave, po istih ustavnih načelih osnovane, prijavili, preklicali so naravnost konkordat, ki je bil v Translajtaniji po ogerski ustavi precej leta 1867 izgubil vso svojo veljavo. Krimske vojske (1854—1855) se Avstrija dejanjsko ni udeležila, a vendar so jo zapadne države pregovorile ž njimi potegniti in popustiti svojo nobenostranost; pripravila se je k boju in njeni opazovalni vojski ste stali ob dolenji Donavi in v Galiciji, Ruse v njihovem početji zadržujé.

Italijanska vojska

v letu 1859.

Lombardi in Benečani so se hudo upirali nameram dunajske vlade tudi Benečijo in Lombardijo zlití v enotno avstrijsko državo. Ta upor je podpirala in podpihovala sardinska vlada, katero je takrat vodil premeteni Cavour. Pridobil je bil za se Napoleona III., cesarja francoskega, kterega je nevarna zarota Italijana Orsinija opomnila njegovih Italiji danih obljub. Ker Sardinija ni hotela razorožiti svoje vojske in je bil cesar Napoleon pretergal (1. prosenca 1859) diplomatično zvezo med Avstrijo in Francijo, začel je avstrijski general grof Gyulai vojsko ter šel preko Ticina, pa zamudil je napasti Francoze pred zedinjenjem s Sardinci. Zato je bila avstrijska vojska premagana od zedinjenih Francozov in Sardincev (4. junija 1859); Avstrijanci so se umaknili iz Lombardije proti beneški meji, kjer je cesar Franc Jožef sam prevzel nadpoveljništvo. 24. junija se je sovražniku ustavil pri Solferinu, a tudi takrat sta zmagala Napoleon in Viktor Emanuel, dasiravno so se avstrijski vojščaki s prečudovito hrabrostjo bojevali. Ker se ni upal Napoleon napasti Avstrijancev v čveterokotu glasovitih terdnjav, sklenil je s cesarjem Francem Jožefom premirje v Vilafranki (11. julija 1859), kteremu je 10. novembra sledil mir v Zurigu. Po tem je Avstrija odstopila Lombardijo razven Mantove in Peschiere Napoleonu, ta jo pa je pozneje za Savojsko in Nizzo prepustil Sardiniji. Dalje se je po tem miru v Italiji imela ustanoviti zaveza držav, kterej naj bi bil papež predsedoval. Vendar se to nikdar ni izvršilo, ker so se Italijani v raznih deželah uperli, pregnali svoje vladarje ter se združili s sardinskim kraljestvom.

Nemčija in Prusija

leta 1848.

Pariška revolucija v juliju 1830 je uže močno vplivala na Nemce ter pomnožila nezadovoljnost z državnimi naredbami. To je napotilo saskega, hanoverskega in hesko-kaselskega vladarja, da so svojim državam dali ustave. Vse strani velike Nemčije pa je pretresla februarška revolucija v Parizu ter povzročila enake vstaje v nemških državah (meseca sušca). Pa nemški nozadovoljniki in rovarji niso nameravali le prenarediti ustave posameznih držav, ampak nameravali so Nemčijo zediniti in za njo ustanoviti skupno ustavo. Tudi skupščina (tudi Nemci iz avstrijskih dežel so se udeleževali njenih sej) je ustanovila osrednjo oblastnijo, kterej na čelu je stal nadvojvoda Jovan z imenom upravnik nemške države. Izročili so mu vse pravice razpuščenega zbora poslancev prejšnje nemške zaveze. Večina državne skupščine se je izrekla za samovladarsko ustavo ter je Frideriku Viljemu IV. (1840—1861), kralju pruskemu, ponudila cesarsko krono nemško. A pruski kralj je ni hotel sprejeti, izgovarjaje se, da to zamorejo le nemški knezi in svobodna mesta prostovoljno podeliti. Potem se je razšla večina poslancev, manjšina pa, ki je obsegala skrajne svobodnjake, je predstavila državni zbor v Stuttgart; pa tukaj se je moral skerčeni državni zbor kmalu umakniti sili in se raziti. Nadvojvoda Jovan se je uže oktobra 1849 odpovedal časti upravnika nemške države. Potem je zlasti Prusija zaterla razne upore na Saskem, Badenskem in v renskem Palatinatu (1849), ki so merili skleneno državno ustavo vpeljati. Skušala je tudi nemške kneze pridobiti za posebno zavezo brez Avstrije; ko se jej pa to posrečilo ni, ponovili so leta 1851 staro nemško zavezo. Posamezne države so pa ohranile nove svobodomiselne ustave. Tudi pruski kralj Friderik Viljem IV. je v decembru 1848 dal svojej državi novo ustavo, po kterej se je prvičkrat zbral pruski državni zbor.

Perv a vojska v Šlezvig-Holsteinu (1848—1850). Prave danske dežele so se podedovale v moškem in ženskem rodu, Šlezvig in Holstein pa samo v moškem. Ker danski kralj Friderik VII. (1849—1863) ni imel otrok,*) razpadlo bi bilo dansko kraljestvo.

*) Rodovnik, ki kaže sorodnost prejšnje in sedanje kraljeve hiše danske:
Friderik V. † 1766

Kristijan VII. (1766—1808)	Friderik † 1803		
Friderik VI. (1808—1839)	Kristijan VIII. (1839—1848)	Šarlota žena Viljema Heskega	Ferdinand † 1863
	Friderik VII. (1848—1863)	Ludovika žena Kristijana IX. iz rodu Glücksburg	Friderik
		Friderik	Jurij
		kralj gerški	
			Valdemar

Zato je oklical kralj ustavo, po kateri bi Šlezvig in Holstein bila za zmerom združena z Danskim. Temu se je uperl vojvoda iz rodu avgustenburškega, ki ni hotel izgubiti svoje dedinske pravice v rečenih vojvodstvih ter je za se pridobil prebivalce (Šlezvičane in Holsteince) pa Nemce (zlasti Pruse). Potem se je začela vojska, v kateri so zdaj Danci, zdaj pa uporniki in Prusi zmagovali. Ko pa je Prusija sklenila premirje (10. julija 1849) ter se odtegnila vojski, premagali so Danci upornike in Avgustenburgovca. Anglija, Francija, Rusija in Švedija so v londonskem pismu priznale skupnost danske države (2. avg. 1850). To isto je pozneje storila Avstrija in nemška zaveza.

Druga vojska v Šlezvig-Holsteinu (1864). Po smerti kralja Friderka VII. (1863) prišel je Kristijan IX. iz rodu glücksburškega na prestol. Ko je oklical ustavo, po kateri bi Šlezvig bil za večno združen z Danskim, uperli ste se temu Avstrija in Prusija; začeli ste skupaj vojsko zoper dansko kraljestvo na suhem in na morji ter je tako strahovali, da se je bilo bati njegovega pogina. V tej stiski je kralj Kristijan IX. sklenil mir dunajski (1864) ter zavezanim Avstrijancem in Prusijancem odstopil Šlezvig, Holstein in Lauenburg.

Razpor med Avstrijo in Prusijo

in

avstrijsko-prusko-italijanska vojska (1866).

Stari razpor, ki se je za vladohlepnega pruskega kralja Friderika II. med Avstrijo in Prusijo začel, ponovil se je pogostem v sedanjem stoletji. Obe državi ste se poganjali za predstvo v Nemčiji ter izpodrivali druga drugo. Posebna napetost je vladala med njima od leta 1848., ko je narodna skupščina nemška ponudila pruskemu kralju Frideriku Viljemu cesarsko krono nemško. Avstrija je skušala za se pridobiti javno mnenje nemškega naroda, zlasti pa nemških knezov ter je nasvetovala preuredbo zastarele ustave nemške zaveze. Cesar Franc Jožef I. je v ta namen sklical nemške kneze k shodu v Frankfurt na Menu (v avgustu 1863), a ta shod se je razšel brez uspeha, ker so se pruski kralj in nekteri njemu vdani vladarji branili udeležiti se shoda. Pruski kralj je vladal od leta 1861. ter je zlasti vojsko prestvaril in močno pomnožil. Staro izpodrivanje med Avstrijo in Prusijo se je ponovilo po drugi vojski v Šlezvig-Holsteinu. Avstrija je namreč hotela osvobojeni vojvodstvi izročiti dediču Frideriku Augustenburškemu, a temu se je ustavila Prusija in po dolgem pogajanju ste obe sklenili v Gasteinu (14. avgusta 1865), začasno obderžati deželi. Po tej pogodbi je Prusija opravljala Šlezvig, Avstrija pa Holstein; svoj delež Lauenburga pa je cesar Franc Jožef odstopil kralju Viljemu za poltretji milijon tolarjev.

Gasteinska pogodba pa ni poravnala razpora in napetosti med velikima državama nemške zaveze; kajti Prusi so sedaj še močnejše hlepeli po predstvu v Nemčiji ter so sklenili to tudi s silo doseči. Ker so bili vojsko po polnem prestrojili in močno pomnožili ter so se tudi zanašali na zavezo z Italijani, niso se bali vojske zoper Avstrijo in ž njo zavezane male države nemške. Bistrogglavi in silno premeteni pruski minister grof Bismarck je prijavil načert za prenarodbo nemške zaveze ter nasvetoval sklicati narodno skupščino, ki naj bi o onej prenarodbi sklepala (v aprilu 1866). Bismarckovemu načertu pa Avstrija ni priterdila, ker ni hotela pripustiti v svojih k nemški zavezi štetih kronovinah neposredno voliti zastopnike v narodno skupščino nemško. Ko je avstrijski general Gablenz, cesarjev namestnik v Holsteinu, sklical stanove, da bi se posvetovali in sklenili, katero vlado hočejo v bodoče imeti, razperli ste se veliki državi po polnem. Prusija je očitala Avstriji, da je s tem prelomila pogodbo gasteinsko, ter je poslala svojo vojsko (Manteufel) v Holstein. General Gablenz se je moral umakniti z avstrijskim kerdelom in zapustiti deželo. Tej sili se je uperla Avstrija v zaveznem zboru v Frankfurtu ter zahtevala, nemški knezi naj se oborožijo ter prisilijo Prusijo k postavnemu ravnanju. In res se je 9 glasov (zoper 6) izreklo zoper Prusijo. Ta se je odpovedala nemški zavezi ter jo je razveljavila; ob enem pa je predložila načert, po katerem naj bi se ustanovila nova zaveza brez Avstrije.

Avstrija je v napovedani vojski za se pridobila kraljestvo hanoversko in sasko, heski deželi in vso južno Nemčijo (Bavarsko, Virtemberško in Badensko), Prusija pa male in najmanjše državnice nemške potem pa Italijo. Italijanski kralj je mislil Avstrijo na jugu pritiskati ter jo je napadel na suhem in na morji; a slavni nadvojvoda Albreht je potolkel italijansko vojsko pri Kustoci (Custoza, 24. junija 1866) avstrijski protiadmiral Tegetthof pa je užugal in razgnal močno italijansko ladijevje pri otoku Visu v Dalmaciji. Nesrečno so pa se avstrijske vojske med tem bojevale na severnem bojišči zoper Prusijance, ktere sta kraljevič Friderik Viljem in princ Friderik Karl vodila. Ta dva sta premagala in pregnala Avstrijance pri Nahodu, Skalici, Trutnovu in Jičinu. Potem je pruski kralj Viljem združil svoje vojske (280.000 mož) ter je pri Sadovi ali Kraljičnem gradu po polnem potolkel avstrijskega nadpoveljnika Benedeka z 270.000 možmi (3. julija 1866). Ta strahovita bitka je razdrobila avstrijsko severno armado, ktere ostanki so se umaknili nekoliko na Ogersko, nekoliko pa na Avstrijsko. Zmagoviti Prusijani so jim sledili. V tej zadregi je poklical cesar Franc Jožef skoro vso zmagovito avstrijsko vojno iz Italije pred Dunaj ter je prepustil Benečijo Italijanom. Ti so sedaj hitro prihlomastili do meje goriške, katero pa je z enim kerdelom branil hrabri hervatski general Ma-roičić. Nadvojvoda Albreht pa je kmalu izprevidel, da bi se tudi nova vojska avstrijska kaj težko merila z bolj oboroženimi Prusijani.

Brez uspeha se je cesar Franc Jožof obrnil do Napoleona III. ponudivši mu Benečijo; pa ta se ni nadejal, da bi Prusijani tako naglo in tako po polnem zmagali, ter je za vojsko nepripravljen, le svetoval skleniti premirje. Tako sta cesar Franc Jožef I. in kralj Viljem I. sklenila pomirje v Mikulovem (22. julija), 23. avgusta pa mir praški. Po tem se je Avstrija ločila od nemške zaveze in privolila v preuravnavo Nemčije brez sebe; Prusiji odstopi svojo sosesost polabskih vojvodstev, vendar naj bi se severne pokrajine šlezviške, z večidel danskimi prebivalci, ako bi želele, zopet zedinile z Danskim. Kralj saski se je smel verniti v svoje kraljestvo pa moral je ž njim pristopiti k severni zavezi nemški in plačati nekaj vojne odškodnine, Benečijo je Avstrija odstopila Napoleonu III., da jih prepusti Italiji. Verh tega je morala plačati 20 milijonov tolarjev vojne odškodnine. Pozneje je cesar Franc Jožef tudi z Italijo sklenil mir dunajski (3. oktobra) ter jej poterdil in odobril odstop Benečije.

Prusijani so se tudi na Nemškem srečno vojskovali; res da tu niso zmagovali v kervavih bitkah, a prisilili so sovražnike, da so ž njimi se pomirili ter se udali njihovim zahtevam. Tako se je nehala ta vojska v največo korist siloviti Prusiji, ki je razven Šlezviga in Holsteina svojej državi pridružila Hanoversko, izborna knežijo Hesko, Nasovsko in svobodno mesto Frankfurt na Menu. Z državami na severni strani Mena je osnovala Prusija severno zavezo nemško, kterej je predsedovala. Celó južne države nemške (Bavarsko, Virtemberško, Badensko, in Hesko) sklenile so s Prusijo zavezo na obrambo in upor, dasiravno je Francija temu na vso moč nasprotovala.

Notranje razmere avstrijskega cesarstva

od 1859 do 1875.

Vojski s Francozom in Italijani, pozneje pa s Prusijani imeli ste naj več vpliva na notranji ustavni razvitek avstrijskega cesarstva. Po vojski leta 1859. je cesar Franc Jožef izprevidel, da je nemogoče še dalje ohraniti samovlastno gospodstvo v Avstriji. Sklical je pomnoženi državni zbor, ki pa državi ni mogel pomagati. Potem je izdal oktobersko diplomu (20. oktobra 1860), ki je cesarstvo oklicala za ustavno državo ter določila, posihmal naj državni zbor sestavljen iz zbornice poslancev in iz gosposke zbornice, deli s cesarjem postavodajalno oblast in nadzorovanje državne uprave. Po načelih te diplome imeli bi imeti deželni zbori posebno važne pravice. Kmalu potem je stopil Schmerling v ministerstvo in cesar je razglasil februarški patent (26. svečana 1861), ki je deželnim zborom prikratil pravice in poleg ožjega državnega zbora (za nemško-slovanske dežele) ustvaril širji državni zbor za zastopanje celega cesarstva. Vpeljava te Šmerlingove ustave je našla pri Ogrih in Slovanih nepremagljivih ovir. Slovanom zdela se je pogubna za

narodni njih obstanek, Madjari so jo pa zavračali, ker so hlepeli po državni samostalnosti ogerskih dežel, ki bi bile le po skupnem vladarji zvezane z drugo Avstrijo. Schmerling je nekoliko čakal, nekoliko poskušal omehčati nasprotnike rečene ustave. Na zadnje je moral odstopiti in ministerstvo Belkredi je prevzelo voditeljstvo cesarstva. Ker je izprevidelo, da se februarska ustava ne da izpeljati, odpravilo jo je za nekaj časa (1865) ter je skusilo v tako zvanem izvanrednem državnem zboru osnovati novo ustavo, ki bi zedinila vse avstrijske narode. Kar se je začela vojska s Prusi (1866), ki je ustavila Belkredijevo delovanje.

Belkredi je odstopil in baron (sedaj grof) Beust iz Saskega je stopil na čelo ministerstva. Prenaglo se je ta pogodil z Ogri, jim priznal vse njihove zahteve in je skušal na dualističnej podlagi zopet okrepiti državo, po zadnji vojski toliko oslABLJENO. 21. decembra 1867 je bilo priobčenih šest novih osnovnih postav, ki so sistirano februarsko ustavo zopet vpeljale ter jo nekoliko prenaREDILE. Cesar Franc Jožef je bil v Pešti slovesno kronan za ogerskega kralja in je zedinil Hervaško, Slavonsko, Primorje in Erdeljsko s krono ogersko. Tako je nastala sedaj veljavna ustava „avstrijsko-ogerske monarhije“. Po tej je cesarstvo razdvojeno v dve enakopravni polovici (avstrijska in ogerska država), ki imate vsaka zase posebno ustavo in upravo.

Avstrijske dežele so zastopane v „državnem zboru na Dunaji“. Ta se deli v gospodsko zbornico in zbornico poslancev. Število članov gospodske zbornice je nedoločeno. Cesar sam vanjo poziva razne člane: nekterim daje to čast z dedinsko pravico, nekterim pa le dosmertno; nekteri (n. pr. knezoškofje in knezi iz cesarske rodovine) so tudi vsled svojega stanu članovi te zbornice. — Zbornica poslancev šteje vsled postave o neposrednjih volitvah od 2. aprila 1873 353 članov, ktere v posameznih deželah neposredno (brez deželnih zborov) volijo prebivalci, razdeljeni v razne skupine; te skupine so: a) veliki posestniki, b) mesta in tergi, c) ponekodi tudi kupčijske zbornice, d) kmetske srenje. — Zastopi posameznih dežel se imenujejo „deželni zbori“, ki zastopajo zlasti deželne koristi ter sklepajo dotične postave. Upravno in izverševalno oblast v obče deželnih zadevah izroča deželni zbor izmed sebe izbranemu deželnemu odboru, kteremu predseduje deželni glavar ali deželni maršal.

Ogerske dežele so zastopane v „ogerskem državnem zboru“ v Pešti. Ta se deli v zbornico velikašev in zbornico zastopnikov. Članovi velikaške zbornice so vsi katoliški in pravoslavni škofje in nadškofje in še nekteri drugi imenitni duhovniki (vsem skup pravijo duhovski velikaši), potem pa razni posvetni velikaši, ogerski in erdeljski veliki župani, pa dva zastopnika hervaško-slavonskega deželnega zbora. — Zastopniška zbornica šteje 435 poslancev, izmed kterih je 330 izvoljenih na Ogerskem, 1 na Reci, 75 na Erdeljskem, 40 pa jih pošlje deželni zbor trojedne kraljevine (zedinjene z Vojaško krajino).

Določene deželne zadeve (upravo, pravosodstvo, šolstvo i. t. d.) na Hervaškem in Slavonskem upravlja deželni zbor trojedne kraljevine (v Zagrebu) ki se bode sedaj zeló pomnožila po odpravi hervaške in slavonske Vojaške krajine. Erdeljsko pa nima takega deželnega zbora, ampak je neposredno zedinjeno z ogersko krono.

Vsej državi skupne zadeve (vnanje zadeve, občno-denarstvene razmere in vojaštvo) obravnavate tako imenovani državni delegaciji, kateri (po 60 poslancev) ogerski in avstrijski državni zbor izmed sebe izbirata. Ti delegaciji se shajate sedaj na Dunaji, sedaj pa v Pešti.

Z rečenimi zastopi deli cesar postavodajalno oblast; izvrševalna pa je njemu samemu prideržana. Kako je sedanja uprava uravnana, glej Jesenkov Občni zemljepis str. 139 in 140.

Po načelih decemberske ustave prijavile so se doslej razne postave, ki imajo pospeševati razvitek ustavnega življenja, osvoboditi državo one cerkvene nadoblasti, ki jo je konkordat priznaval duhovščini, pomnoževati gmotno blagovitost in razširjevati občno izobraženost med avstrijskimi narodi.

Nemško-francoska vojska in nje nasledki.

(1870—1871.)

Avstrijansko-pruska vojska od leta 1866. je silno pomnožila moč pruskega kraljestva, ki je sedaj nepogojno razpolagalo z vojsko vseh držav severne zaveze nemške. Ta se je dokaj povejšala po pogodbi na brambo in upor, ki jo je pruski kralj kot glavar severne zaveze nemške sklenil z južno Nemčijo. Zato ga je Napoleon III., francoski cesar, silno zavidal ter prišel v največo zadrego, ker so mu nasprotniki njegovega cesarstva (legitimisti, orleanisti in republikanci) očitali, da je državo spravil v največo nevarnost. Da bi te nasprotnike utešil in Evropi pokazal svojo neponižano veljavo in slavo, zahteval je od Nemčije preimenitno terdnjavo Moguncijo. A pruski kralj Viljem I. je odločno odbil to tirjatev; tudi ni hotel, da bi Napoleon prisvojil si Belgijo. Tem hujše so sedaj nasprotniki napadali Napoleonovo vladarstvo. Cesar se je nadejal pridobiti jih z nekterimi notranjimi prenaredbami v svobodnoustavnem smislu (minister Oliver, 1870) in svoj prestol uterditi z novim glasovanjem francoskega naroda. Pred vsem pa je želel vojske z Nemčijo, ktere bi vzel pokrajine ob levem bregu Rena; s tem bi pomnožil svojo slavo in ponižal moč mogočnega soseda na vzhodni meji. Prilika za vojsko se mu je kmalu ponudila. Ko so Španci pregnali razuzdano kraljico Izabelo, ponudili so prestol knezu Leopoldu iz rodovine hohenzollerske. Kar je zahteval Napoleon od pruskega kralja Viljema I. kot glavarja hiše hohenzollerske, naj knezu Leopoldu nikar ne privoli prevzeti španske krone. Če je prav knez Leopold sam od sebe zavernil ponujeno špansko krono, zahteval je vendar francoski cesar, da naj pruski kralj kaj

tacega prepove tudi v bodoče. Ker se tej derzni in nesramni sili stari Viljem I. ni hotel udati, napovedal mu je Napoleon III. vojsko (19. julija 1870) nadejaje se v tej zase pridobiti Dansko, Avstrijo in južno Nemčijo (ali da bode zadnja vsaj ohranila svojo neutralnost) in Prusiji na upor izpodbosti prebivalce v novo pridobljenih deželah (na Hanoverskem, Heskem in Nasovskem). A v tem se je silno prevaral, kajti vsa Nemčija se je zedinila pod pruskim vodstvom ter nemudoma začela strahovito vojsko z le deloma na njo pripravljenim Napoleonom.

Napoleon je zbral dve vojni: glavno pri Metzi je sam vodil, drugo pri Strassburgu pa maršal Mac Mahon (izg. francoski: Mak Maón); obe ste se imeli zediniti in nagloma dreti v srednjo Nemčijo, kjer bi zabranili združenje severnih in južnih Nemcev. A to mu je izpodletelo, ker so ga po premišljenem načertu prebrisanega grofa Moltke-a Nemci prehiteli. Tri nemške vojne (njih poveljniki so bili: Steinmetz, knez Friderik Karl in kraljevič Friderik Viljem) so nepričakovano prekoračile reko Ren ter Napoleona napadle na francoski zemlji. Južna nemška vojna z 150000 možmi (kraljevič Friderik Viljem) je 4. avgusta siloma vzela francosko mejno terdnjavo Weissenburg in dva dni pozneje je pri Wörtu po polnem potolkla Mac Mahona z 90000 možmi. Mac Mahon se je s svojo skoro razkropljeno vojsko umaknil do Chalons-a (izg. Šalona), kamor je šel za njim kraljevič Friderik Viljem. Drugi nemški vojski ste zabranili glavni francoski vojski, ktere nadpoveljništvo je Napoleon izročil maršalu Bazaine-u (izg. Bazénu), umakniti se proti Chalons-u in tu se zediniti s potolčenim Mac Mahonom. Premagali ste namreč Francoze pri Courcelles-u (izg. Kursélu, 14. avgusta), Vionvilli (Mars-la-Tour, 16. avgusta) in Gravelotti (18. avgusta). V zadnji bitki pri Gravelotti je pruski kralj Viljem I. sam zmagal s silno velikimi žrtvami ter prav po načertu Moltke-jevem prisilil maršala Bazaine-a, da se je umaknil pred velikansko terdnjavo Metz, kjer ga je pruski knez Friderik Karl z 200000 možmi oklenil in oblegoval. Da bi otel to terdnjavo in francosko vojsko, mislil je francoski maršal Mac Mahon s svojo vojsko, pri kateri je bil tudi cesar Napoleon, predreti skozi Champagno in Lotaringijo. Pa naglo zbrana četverta nemška vojna (nadpoveljnik kraljevič saski) je neprestano sledila Mac Mahona, ter ga premagala pri Beaumont-u (izg. Bomonu, 30. avgusta). Potem ga je kralj Viljem I. sam oklenil pri Sedanu. 1. septembra so Francozi skusili predreti nemško vojno, a brez uspeha, izgubili so le premnogo ranjencev in mrtvih in pa 25000 mož, ktere so Prusi zajeli. Sedaj ni bilo več nobene rešitve, in ošabni cesar Napoleon III. se je moral drugi dan (2. septembra) z vso svojo vojsko (84000 mož) udati pruskemu kralju. Nemci so Napoleona in zajeto vojsko poslali na Nemško. Napoleonu so za stanovanjšče odkazali prelepi grad Wilhelmshöhe pri Kasselu. Pozneje izpuščen je šel na Angleško, kamor je bila pobegnila tudi njegova žena cesarica Evgenija (4. septembra).

Ko so Francozi v Parizu slišali o strahoviti pogubi pri Sedanu, uperli so se zoper cesarico Evgenijo ter proglasili francosko republiko (4. septembra). Ustanovila se je republikanska vlada, katerej duša sta bila zgovorni Jules Favre in prebrisani in nikdar ne ugnani Gambetta. Ker ta narodna vlada ni hotela odstopiti „le ene pedi francoske zemlje“, vojskovali so se dalje. General Trochu (izg. Troši) je v naglici vse pripravil, da se je moglo glavno mesto (Pariz) ustaviti sovražniku, 19. septembra ste namreč druga in tretja nemška vojska oklenili Pariz ter ga jeli oblegovati. Gambetta, ta neustrašljivi republikanski rodoljub, je v balonu ušel iz Pariza ter je v južni, osrednji in severni Franciji kot neomejen samovelitelj (diktator) skušal na noge spraviti tri nove vojne, ki bi imele sovražnika premagati pred Parizom in tako rešiti glavno mesto. Pa na nesrečo francosko se je takrat, ko so bile te nove vojne zbrane, v Metz udal maršal Bazaine s 180000 možmi (27. oktobra); in mesec poprej so Nemci tudi vzeli terdnjavo Strassburg (27. septembra). Sedaj ste bili prva in druga vojska nemška na razpolaganje nemškemu cesarju; poslal ju je zoper nove francoske vojske, ki so v raznih bitkah bile kmalu premagane in razgnane. Po vseh teh pogubah republikanski vladi v Tours-u (pozneje v Bordeaux-u) še ni upadlo serce. Neutrudljivi Gambetta je zbral novo vojsko, ktere nadpoveljništvo je izročil Bourbaki-ju. Ta je nameril dreti proti vzhodni meji ob Renu, oteti oblegovano terdnjavo Belfort (izg. Belfor), posesti Alzacijo in Lotaringijo in nemškim vojskam presekati pot v domovino. Pa Bourbaki ni mogel izpeljati tega načerta, ker ga je nemški vojskovod Werder premagal v tridnevni kervavi bitki pri Belfortu (15.—17. prosenca 1871); zdaj mu je prišel še nemški general Manteuffel za herbet ter je prisilil nesrečnega Bourbakija, da je s celo armado (80000 mož) prestopil na Švajcarsko in tu odložil orožje.

Čez štiri mesece se je branil Pariz nemški sili. Ko je jelo uže primanjkovati živeža, naskočil je Trochu dvakrat (4. in 21. decembra 1870) nemško vojsko, da bi jo prederl ali pa razkropil, pa vsakikrat so ga Nemci po kervavem boji zavrnili nazaj v mesto. Začetkom novega leta (1871) so nemške vojske zmerom tesneje oklepale Pariz ter 5. prosenca jele nanj streljati. Še enkrat je hladnokervni Trochu napadel oblegovalce (19. prosenca), pa tudi brez zaželenega uspeha. Sedaj je izstradano velikansko mesto obupalo nad rešitvijo ter je (Jules Fave) 28. prosenca 1871 sklenilo s sovražnikom premirje. Da bi se pogodili o končnem miru, sešla (12. svečana) se je v Bordeauxu narodna skupščina (po postavi od leta 1848 izvoljena). Ta je izvolila nekdanjega ministra, slavnega Thiers-a (izg. Tiéra) za državnega nadoblastnika, ki se je kmalu z Bismarckom pogodil o načertu miru. Po tem načertu, katerega je 2. sušca narodna skupščina v Bordeaux-u poterdila, je Francija Nemčiji odstopila Alzacijo in Nemško Lotaringijo s terdnjavo Metzom; zavezala se je v treh letih jej plačati 5 milijard, t. j. 5000 milijonov frankov; Nemci

pa, da bodo v istej razmeri, v kateri bodo Francozi izplačevali vojno odškodnino, zapuščali francoske departemente. S temi pogoji je bil tudi 10. maja 1871 sklenen končni mir v Frankfurtu na Menu.

Vsled slavnih zmag nemških, zlasti pa pruskih vojsk izvršilo se je v Nemčiji sedaj to, kar je hotel Napoleon III. ravno zavreti, namreč zedinjenje vse Nemčije. Pruski kralj je sklenil v imenu zedinjenih držav severonemških pogodbo s hesenskim in badenskim velikim vojvodstvom (15. novembra 1870), s kraljestvom bavarskim (23. novembra) in pa virtemberškim (25. novembra), po kateri je severonemška zaveza se razširila črez vse nemške države. Imenovali so jo „nemško državo“ in po nasvetu bavarskega kralja so podelili pruskemu kralju naslov „nemški cesar“, ki se podeduje v kraljevi rodovini pruski (18. prosenca 1871). Postavodajno oblast deli cesar z državnim zborom v Berolinu, ki sedaj šteje 382 članov, v posameznih državah po številu njih ljudstva izvoljenih. Izverševalna oblast pa je prideržana samemu cesarju, oziroma zveznemu svetovalstvu, v katerem so zastopane vse zedinjene države. — Posamezne države pa imajo za se posebne ustavne zbore, ki z dotičnim oblastnikom določujejo vse postave, kolikor se te ne dotikajo zedinjenega cesarstva.

Da je v tej vojski Italija, ktero so si Francozi brez uspeha prizadevali pridobiti za se, po odhodu francoskega kerdela polastila se Rima in okolice, bilo je uže na drugem mestu omenjeno.

Švajcarska zaveza.

(1815—1875.)

Po poginu Napoleona I. so se znova ustanovile plemenitiške vlade v posameznih kantonih švajcarskih. Pa kmalu so se tudi po goratih teh pokrajinah začeli razpori med raznimi strankami, med katoliško in protestantovsko, in pa med svobodomiselno (naprednjaško) in konservativno. Katoličani so se močno izpotikali, da je n. pr. vlada argavskega kantona zaterla vse samostane ter si prisvojila cerkveno posestvo (1841); naprednjaška stranka pa se je hudo jezila, da je vlada lucernskega kantona vse šolstvo izročila očetom jezuitom (1844). Četa naprednjaških prostovoljcev je zato napadla Lucern, a ta kanton jo je primerno zavrnil. To je naklonilo 7 katoliških kantonov skleniti „posebno zavezo“ za lastno varstvo; pa zavezna vlada švajcarska je prepovedala to posebno zavezo in general Dufour (izg. Dufür) jo je razkropil (1842). To je naprednjaška stranka porabila ter je pre naredila skupno švajcarsko zavezo (1848) v tem zmislu, da so posamezni kantoni izgubili mnogo pravic na korist celej zavezi. Švajca je sedaj postala republikanska zavezna država, sestavljena iz 22 okrajev, kantoni imenovanih. Postavodajno oblast črez vso zavezo ima „zavezna skupščina“, ki se deli v „narodni“ in „stanovski zbor“. „Zavezno svetovalstvo“ v Bernu, ki šteje 8 članov, od zavezne skupščine na 3 leta izvoljenih,

ima najvišjo izverševalno oblast. Posamezni kantoni imajo za lastna (kantonska) opravila posebne postavodajne zastope in izverševalne gosposke, ki so v raznih kantonih kaj različno uravnane. V najnovejšem času so to ustavo zopet nekoliko prestrojili ter osrednjo ali zavezno oblast nasproti kantonom še bolj utrdili. — Leta 1848. so se Švajcarji polastili Neufchâtelskega, kterege se je leta 1857. Prusija po polnem odpovedala.

Turško cesarstvo.

(1815—1880.)

Turško cesarstvo je od 17. stoletja neprestano propadalo. Sultani so bili po večem sami slabotneži, ki so vladarstvo prepuščali svojim vezirjem, sami so se pa udajali nasladnemu in razuzdanemu življenju. To nemoč so pomnoževali janičarji, katerim ni bila več mar vojska ob državnih mejah in varstvo notranjega miru; kajti janičarji sami so postali najnevarnejši rovarji, ki so samovoljno odstavljali in morili sedaj velike vezirje in druge ministre, sedaj sultane. To je izprevidel sultan Mahomed II. (1808—1839) ter je sklenil pokončati razuzdano in rovarsko kerdelo. Začetkom leta 1826. je spravil sultan dokaj zvesto mu udanih vojaških čet iz raznih pokrajin na obe strani Bospora. Podtikali so janičarjem, da so napravili razne požare v Galati. Konci maja prijavil je sultan pismo (hatišerif), po katerem je zapovedal vojsko prestrojiti po evropski. Častniki janičarski so bili uže prisegli zvestobo, ko se je 14. junija celo janičarsko kerdelo v Carigradu uperlo. Sedaj je zgrabil sultan za sveto zastavo prerokovo, postavil se na čelo zvestih svojih čet ter s topovi pomoril črez 9000 upornih janičarjev. Fetva (razglas) turškega muftija je razpustila in proklela janičarsko kerdelo. Ko je meseca avgusta nastal nov velik požar (skoro gotovo od razpuščenih janičarjev zanečen), dal je sultan Mahomed zopet zgrabiti in umoriti mnogo janičarjev. Tako žalostno je poginilo vojaško kerdelo, ktero je pred stoletji Turkom podverglo mnogo sveta, in pred katerim so se tresle nekdanje kerščanske vojske.

Močno so pretresli turško oblast hudi upori raznih paš (namestnikov) n. pr. v Albaniji in Egiptu, še bolj pa upori serbskega in gerškega naroda.

Serbska vstaja in ustanovitev serbke kneževine.*) Ko nesrečni Serbi niso mogli več prenašati kervoločnega nasilstva turških poveljnikov in janičarjev, uperli so se in po noči 12. svečana 1804 izbrali Jurija Črnega (Karadjordje) za glavarja. Ta je poklical serbski narod v vojsko zoper Turke ter jih je po več srečnih bojih (1804—1805) pregnal iz dežele; 23. svečana 1807 vzel je naskokoma tudi močno terdnjavo Belgrad. Serbski zemlji so vladali

*) Primeri „Hervati in Serbi“ v Matični knjigi „Slovanstvo“ I. str. 271 —273.

sedaj vojvode v svojih okrajih skoro samovlastno, ker bili so le malo odvisni od verhovnega vodje Jurija Črnega. Za skupne zadeve so se zbirali s svojimi momki v skupščino, poleg ktere je bilo uže tedaj ustanovljeno stalno svetovalstvo; to je upravljalo civilne, denarstvene, šolske, sodnijske zadeve itd. Da bi zaverli rastočo moč junaškega osvoboditelja, so zavidni vojvode prosili Rusijo pomoči. Car Aleksander je v Zloborji (1807) sklenil premirje s Turki tudi za Serbe ter je tem ukazal odložiti orožje. S tem se vendar niso zložili vodje in Črni Jurij, ampak napetost med njimi je rasla od leta do leta. Pozneje (1809 in 1810) so Serbi združeni z Rusi srečno odbili vse napade Turkov, vendar so po doloabi ruskega cara v miru bukreškem (28. maja 1812) morali prepustiti Turkom terdnjave in sultanu davek plačevati, sicer so pa smeli Serbi svojo deželo sami vladati. Ko se je leta 1813 ponovila vojska, bil je Črni Jurij zdaj pa zdaj nesrečen. Rusom udano svetovalstvo je ukazalo Serbom odjenjati od vojske in ruski poslanec je naravnost protil z rusko silo, če se ne pomirijo s Turki, tedanjimi ruskimi zavezniki. Črni Jurij je na to razpusil svoje vojščake ter je pobegnil na Avstrijsko (15. okt. 1813). Strahovito so sedaj Turki razsajali po Serbskem, dokler se jim ni na cvetno nedeljo 1815 v Šumadiji uperl Miloš Obrenović. Temu se je posrečilo Turke premagati na Mačvanskem polji in s to zmago ustanoviti samostalnost serbske kneževine. Po zavratnem umoru Črnega Jurija je narodna skupščina 6. novembra 1817 proglasila Miloša za kneza serbskega in sultan ga je poterdil. Med Rusi in Turki sklenena pogodba a k jermanska (1826) je zagotovila Serbom svobodno volitev kneza, popolno neodvisnost gledé na notranjo upravo in izločenje Turkov iz Srbije razen terdnjav. Ker je Miloš silno nemarno in samovoljno vladal, prisilili (1839) so ga Serbi, da se je odpovedal oblasti, ktero so mu bili 1817 izročili z dedinsko pravico (to so mu ponovili leta 1827). Nasledoval mu je na prestolu njegov sin Milan, po zgodnji smerti tega kneza pa njegov brat Mihail, kterega je sultan tudi poterdil. A tudi ta ni bil Serbom po volji, ki so želeli potomce nesrečnega Črnega Jurija postaviti na prestol. Leta 1842 uperli so se zoper nespretnega in razuzdanega kneza Mihaela, ki je 7. septembra pobegnil na Avstrijsko (v Zemun). Sedaj se je zbrala narodna skupščina v Belgradu ter je s privolitvijo turškega paše za zmerom odstavila Obrenoviće ter za kneza izvolila Aleksandra, drugega sina Črnega Jurija (14. sept.). Obrenovići so često-krat poskušali izpodriniti kneza Aleksandra, a prva leta zmerom brez uspeha. Ta knez je dolgo časa kaj modro vladal deželi ter vpeljal premnogo novih naredeb zlasti od leta 1845—1847. Leta 1849 je poslal avstrijski vladi kerdelo na pomoč zoper uporne Madjare, ki se je pod zastavo pogumnega bana Jelačića kaj hrabro bojevalo. V zadnji rusko-turški vojski ni hotel pritegniti nobeni strani, kar so mu zlasti Rusi močno zamerili. V pariškem miru (1856) je bila Serbija izpod ruskega pokroviteljstva postavljena pod varstvo evropskih velevlasti. Med tem so rasli strankarski razpori; nasprotniki kneza

so mu med drugim tudi očitali, da preveč podpira sorodnike svoje žene. Ko je 9. oktobra 1857 zasačil neko zaroto zoper svoje življenje, prisilil je nasprotno mu starešine, da so iztopili iz svetovalstva. Pet se jih je bilo zakrivilo zarote; ko so pa te obsodili k smrti, ustavil se je temu sultan ter tako izpodkopal knezu vso veljavo v deželi. Tako ga je leta 1858 (23. decembra) od njega sklicana narodna skupščina svetoandrejska odstavila ter na serbski prestol poklicala starega Miloša in njegov rod. Miloš je sedaj bolj gledal na narodove želje, da si je ohranil njegovo ljubezen, dasiravno je tudi sedaj še samovlastno vladal. Po njegovi smrti (1860) stopil je njegov sin Mihael, tretji Obrenović (1860—1868) na prestol. Prenaredil je narodno skupščino in svetovalstvo, prestvaril in zboljšal vojaštvo in davkarstvo. Posebne zasluge si je pridobil z uredbo narodne vojske, katero je leta 1862. vkljub upora avstrijanske, angleške in turške vlade dognal. Dognal je tudi, da so se Turki umaknili iz Belgrada in drugih serbskih terdnjav (1867). V največo nesrečo Serbiji pa je bil Mihael leta 1868 v topčiderskem vertu zavrtno umorjen kot žrtva zarote, v katero je bil zapleten tudi pregnani Aleksander Karađordjević. — Narodna skupščina je sedaj za kneza poterdila Mihaelovega sinovca Milana, četverttega Obrenovića; leta 1869. je oklicala sedaj veljavno ustavo.

Ali, paša janinski, in Ypsilanti. Ali, paša arbanski v Janini, se je uperl ter skušal ustanoviti neodvisno arbansko državo (1820). A Turki so ga na zadnje ugnali z vso svojo silo ter oblegovali v premočni terdnjavi; iz te so ga izvabili z obljubami ter ga umorili (1822). — Takrat (1821) se je zoper Turke uperl tudi gerški rodoljub Aleksander Ypsilanti. „S sveto četo“ navdušenih rodoljubov v črni obleki s križem in mertvaško glavo prekoračil je reko Prut ter v Moldavi oklical vojsko zoper Turka. Ker mu niso prihiteli Rusi na pomoč in mu tudi Moldavci, njegovi rojaki, niso pritegnili, potolkli so ga Turki pri Dragešani (18. junija 1821). Ypsilanti je ušel v Avstrijo, kjer so ga zgrabili ter skoro do smerti (1829) imeli zapertega.

Gerška vstaja (1821—1830). Tudi Gerki na celini in na otokih so se naveličali strahovitega nasilstva turških poveljnikov in janičarjev ter so se uperli zoper nje. Nato so Turki v Carigradu zgrabili 74letnega patriarha Gregorija in tri nadškofe pa mnogo duhovnikov ter so jih pred vhodom v stolno cerkev patriarhovo obesili, češ tolika kervoločnost bode ostrašila uporne Gerke. A to se ni zgodilo, temveč naj veljavnejši njih možje so se zbrali v narodno skupščino v Pjadi (nekdanji Epidauros) ob Eginskem zalivu; 1. prosenca 1822 so proglasili neodvisnost helenske zemlje ter so ustanovili začasno vlado (Maurokordatos) in zakonodajno starešinstvo (predsednik Demetri Ypsilanti). Sperva srečni, so se pozneje Gerki kaj nesrečno vojskovali zoper Turke, ker so se razne stranke in njih glavarji jeli med seboj prepirati. Sultan je zoper nje na pomoč

poklical Mahomeda Alija, pašo egiptovskega, ki je prišel z veliko silo premnogo škodoval upornikom. Med tem se je širila navdušenost za Gerke med evropskimi narodi; ustanovljale so se družbe, ki so upornikom pošiljale razne pomoči. Prišel je tudi lord Byron (izg. Bajr'n), preslavni angleški pesnik, na Gerško (prosenca 1824), a le malo mesecev se je navdušeni Anglež boril za tlačene Gerke, kajti uže o veliki noči je umerl (1824) pri strahovitem naskoku Turkov na terdnjavo Missolunghi. Ko so vzeli Turki to terdnjavo (1826), prišli so Gerki v največo stisko. Da pravoslavni Rusi ne bi podpirali svojih upornih sovornikov, sklenil je sultan s carjem Nikolajem pogodbo akjermansko (1826) ter je privolil Moldaviji in Valahiji neodvisno upravo in svobodno volitev deželnih gospodarjev na vsakih 7 let. Sedaj je gerške upornike le rešila rastoča navdušenost evropskih narodov, ki so mislili, da so sedanji Gerki pravi potomci nekdanjih gerških junakov in učenjakov. Ta navdušenost je napotila francosko in angleško vlado, da ste se v Londonu z Rusijo zavezali Gerško varovati turškega nasilstva (1827). Te vlade so sedaj prigovarjale sultanu, naj privoli Gerkom to, kar je privolil poprej Serbom in Rumuncem: neodvisno notranjo upravo in lastnega kneza, ki bi pa priznal turško nadoblast. Ker sultan ni hotel poslušati teh posredovalnih vlad, poslale so Rusija, Anglija in Francija svoje ladije v Sredozemsko morje, kjer je pri Navarinu na zahodnem obrežji peloponeškem po polnem uničilo turško brodovje (20. oktobra 1827). Tudi ta poguba ni omečila terdovratnega sultana; zato mu je razkačena Rusija napovedala vojsko.

Rusko-turška vojska (1828—1829). Ko so Rusi l. 1828 prekoračili Donavo, upirali so se jim Turki kaj hlabro, tako da prvo leto niso mogli dosta opraviti. Naslednje leto pa je ruski poveljnik Dibič Turke potolkel pri Šumenu (Šumla) ter je brez strahu šel čez Balkanske gore v prelepo dolino ob reki Marici; za to ga je ruski car proslavil z imenom „Zabalkanski“. Brez najmanjše ovire je posedel Adrijanopolj ter je nameraval napasti Carigrad. Ker so Rusi (poveljnik Paskevič) tudi v Aziji hudo pritiskali Turke, upadlo je sultanu serce in po posredovanji pruskega kralja je sklenil mir adrijanopoljski (1829). Rusi so dobili otoke ob ustji donavskem in razne terdnjave ob vzhodnem obrežji Črnega morja. Pogodba akjermanska je bila poterjena s to premembo, da so Rumunci smeli voliti dosmertne deželne gospodarje, ki so Turkom plačevali letni davek. Gerkom je pa sultan moral priznati popolno samostalnost.

Gerško kraljestvo (1830). Zavezane vevlasti evropske so sedaj Grecijo proglasile za samostalno kraljestvo, katerega severna meja derži od zaliva Volovskega do Artskega. Odpravili so republikansko vlado (ktero je na zadnje vodil grof Kapodistria, umorjen l. 1831) ter kneza Otona Bavarskega postavili na kraljevi prestol (1832—1862). Ta je skušal deželi zaceliti rane, ktere mu je vsekala kervava vstaja, ter ni hotel začeti nove vojske s Turki. To

je razdražilo Gerke, tako da so se leta 1862 uperli in pregnali Otona. Naslednje leto (1863) so Gerki izvolili kneza Jurija, sina danskega vladarja Kristijana IX., za kralja; ta je deželi pridobil Jonske otoke, sebi pa udanost svojih podložnikov. A to ljubezen naroda je sedaj skoro po polnem izgubil.

Vstaja v Egiptu in Mahomed Ali, podkralj egiptovski. Mahomed Ali, mogočni paša egiptovski, je sultanu pomagal v vojski zoper uporne Gerke; za to je zahteval, naj bi mu sultan prepustil Sirijo (namestništvu Aka in Damask, 1831). Ker mu je sultan zavrnil prošnjo, poslal je egiptovski paša svojega sina Ibrahima z močno vojsko na Sirsko in v Malo Azijo. Tu je premagal Ibrahim velikega vezirja (1832), ga vjel in potem je neprestano derl proti Carigradu. V tej zadregi prihiteli ruski car sultanu na pomoč. Ker nij hotel ruski car, da bi krepostni paša egiptovski se polastil turškega prestola ter ustanovil močno vladarstvo, poslal je svoje ladije v Bospor. To je varovalo sultana pogina. Rusom so se sedaj pridružili Francozi in Angleži ter posredovali mej sultanom in egiptovskim pašo. V miru, sklenenem v Kutahiji (1833), je dobil Mahomed Ali paša še Sirsko v fevd.

Ko je sultan Mahomed umerl (1839), nasledoval mu je njegov 16letni sin Abdul Medjid, dobrovoljen slabotnež, ki se je vdal nasladnosti in razuzdanosti ter je tako pogubil vse duševne in telesne moči. Mahomed Ali paša je zahteval od njega, naj mu prepusti z dedinsko pravico vse podložne mu dežele (Egipt in Sirsko). Iz te zadrege so ga rešili Angleži, Rusi in Avstrijanci, katerim ni bilo ljubo, da bi si egiptovski paša preveč opomogel. Angleško-avstrijsko ladije je šlo nad sirsko primorje ter je prisililo pašo, da je odstopil jim Sirsko in sultanu vernil vojne ladije; zato pa je dobil Egipt z dedinsko pravico, le da je priznal Turško nadoblast (1841).

Černagora.*) Ko je v nesrečni bitki na Kosovem polji poginila serbska kraljevina (1389), ustanovil je Jurij Balšo samostalno kneževino črnogorsko. Ta se je stoletja bojevala z ljutimi Turki za „križ in zlato svobodo“. Taki kervavi boji so se pogostem ponavljali tudi v sedanjem stoletju. V francoskih vojskah vojskovali so se Černogorci kaj junaško zoper Marmonta in Lauristana ter so posedli celó mestó Kotor, a vsled dunajske pogodbe so ga po ukazu ruskega cesarja morali odstopiti Avstriji. Knez Peter Petrovič Njeguš II. (1830—1851) je izpodil iz dežele rodovino Radoničev, ki so si dedinsko pravico do vladarske časti prisvojevali, in je tako v svoji osebi združil višo duhovsko in pošvetno oblast. Potem je skušal svoje podložnike nekoliko izobraziti. S Turki se nikdar ni vojskoval, če so se njegovi podložniki na meji prav pogosto ž njimi sprijemali. Po njegovi smrti (1851) je nasledoval bratranec Danilo (1851—1860), ki je po sklepu starešinstva zopet ločil duhovsko oblast od posvetne. Rusi so kot pokrovitelji črnogorski priznali deželi deržavno samo-

*) Prim. Slovanstvo I. str. 277—279.

stalnost, a temu so se uperli Turki, ki so si prisvojevali posvetno nadoblast nad njo. Zato se je začel hud boj med njimi (1852). Začetkom leta 1853 je sultan poslal 53000 mož zoper Černogorce, a ti so sicer se umikali v domovino, vendar v vseh bojih premagali turške čete. Zavernili so tudi pozneje vse naskoke silovitega Omar paše (po krimskeji vojski); sultan se je bal razpora z Avstrijo in Rusijo ter je priznal samostalnost černogorske države. Leta 1858 so se Černogorci in Turki znova kervavo udarili. Na veliko nesrečo je 12. avgusta 1860 neki izgnan Černogorec v Kotoru zavratno ustrelil kneza Danila; njegova žena Darinka Kvekičeva je sedaj Nikico, sina slavnega zmagovalca Mirka, proglasila za kneza (1860 do sedanjega časa). Ko so leta 1868. Černogorci pomagali bednim Hercegovincem, ki so se bili pod Luko Vukalovičem uperli zoper sultana, zapleli so se tudi oni sami v vojsko s Turki. Sperva so zmagovali, pozneje so jih pa Turki napadli s toliko silo (Omar paša), da jim niso mogli obraniti, da ne bi vzeli deželnega stolišča Cetinja (13. septembra). Ker je bila tudi turška vojna opešala, sklenili so mir, po katerem je Černagora priznala turško nadoblast; notranjo upravo bi naj pa Černogorci samovlastno opravljali. Turki bi naj smeli ob potu skozi Černogoro v Skader sezidati več terdnjavic; ker je pa to zelo dražilo hrabre Černogorce, odstopil je sultan od tega pogoja.

Naslednji turški sultan Abdul Aziz (od l. 1861.) se je prejemoral bojevati z upornimi Kandijani, potem pa z Bosnjaki in Hercegovinci. Poleg tega upora so ga tlačile notranje stiske, zlasti pomanjkanje denarjev.

Rusko carstvo.

(1815—1881.)

Carju Pavlu je nasledoval njegov najstarsi sin Aleksander I. (1801—1825), ki se je večkrat hrabro vojskoval z Napoleonom I. Pridobil je Čuhonsko (1809), Besarabijo in kos Moldavije (1812) in pa lep kos velikega vojvodstva Varšavskega (1815). Iz tega in nekaterih drugih poljskih pokrajin je ustanovil odvisno kraljestvo poljsko. Po smerti mu je nasledoval njegov najmlajši brat

Nikolaj I. (1825—1855). Ta se je sperva bojeval z Perzijani ter jim vzel kos Armenije s terdnjavo Erivan (1826). Potem je podpiral gerški upor ter je začel prvo vojsko s Turki (gl. str. 193), ki mu je pridobila ustje donavsko.

Poljska vstaja (1830). Rusi so prvo tretjino tega stoletja silno milo ravnali s Poljaki; ustanovili so jim Poljsko kraljestvo s posebno ustavo in upravo, tako da je bilo le po carji zvezano z Rusijo. To pa ni zadostovalo poljskemu plemstvu, ki je črtilo Ruse kot zatiralce ter hlepelo po polni državni samostalnosti. Julijska revolucija v Franciji (1830) pretresla je tudi Poljsko. Upor se je začel v vojnem učilišči v Varšavi (19. novembra 1830) ter se je nagloma razširil

črez vso deželo. Veliki knez Konstantin, namestnik ruskega carja v Varšavi, je komaj utekel upornikom, ki so ga mislili umoriti. Potem se je zbrala narodna skupščina, ki je odstavila rusko rodovino carsko ter ustanovila začasno vlado; na čelu tej vladi je stal poljski knez Adam Czartoryski. Razdraženi car Nikolaj je poslal na poljsko slavnega poveljnika Dibiča s 120000 možmi. Poljaki so se mu sicer junaško ustavljali, razširili upor za njegovim herbtom ter mu tako celó pot v Rusijo presekali. Kar jih je Dibič nenadoma prijel pri Ostrolenki (25. maja 1831) ter jih po polnem potolkel in razgnal. Poljski nadpoveljnik Skrzynecki je sicer pred bitko vskliknil: „Tu moramo ali zmagati ali pa vsi umreti“, po kervavem poboju pa je ukazal umakniti se proti Varšavi. Po nesreči so se razpirali poljski poveljniki med seboj in niso nič storili, tudi ne, ko je slavní Dibič umerl (junija). Mesto njega je prevzel Paskevič nadpoveljništvo ruske sile ter je šel na ravnost nad Varšavo, ktero je junaški Krukowiecki s 50000 možmi branil. 7. septembra je naskočil Paskevič s 70000 možmi glavno mesto, izgubil sicer 30000 mož, a vender prisilil Poljake, da so se mu udali. Potem so Rusi nagloma ukrotili upornike, njih vojne čete so pregnali ali črez avstrijske ali pa črez pruske meje. Sedaj je Poljska izgubila svojo ustavo, ohranila pa vendar še lastno upravo.

Druga turška ali krimska vojska (1854—1856). S tem da je srečno končal prvo turško vojsko in nagloma zaterl poljski upor, povzdignil je car Nikolaj I. močno svojo veljavo med evropskimi vladarji. Ker je tudi krepko vladal, revolucija leta 1848 Rusije še zadela ni, car Nikolaj je celó priskočil avstrijskemu cesarju na pomoč ter mu je s silno vojsko ukrotil uporne Madjare. Sedaj je stegnil vsemogočni car svojo roko po Turčiji, nadejaje se, da ne bode dobila nobenega, ki bi jo branil njegovega napada; tako bode Rusija dobila bogato dedščino „bolehovega moža“, kakor je car Nikolaj sam v glasovitem razgovoru z angleškim poslancem Seymourom (izg. Simérom) rekel. To storiti ste ga napotili Anglija in Francija. V Palestini se je bil namreč vnel razpor med pravoslavnimi in rimskimi (katoliškimi) kristjani zarad svetih krajev, ki so bili stoletja v oblasti in varstvu pravoslavnih kristijanov. Ko je tem pritegnil gerški patriarh v Carigradu, zahtevala je Francija zavezana z Anglijo od turškega sultana, naj izreče, da pravoslavni in katoliški kristijani imajo enake pravice do onih svetih krajev. V stiski je sultan to storil ter tako močno razžalil pravoslavne kristijane in ruskega carja. Kmalu potem se je Avstrija potegnila za bosenske kristijane, ktere so Turki neusmiljeno tlačili. Tudi tej se sultan ni upal upirati. To ravnanje zahodnih evropskih oblasti je oserčilo ruskega carja. 16. sušca leta 1853 je ruski poslanec Menčikov v svoji glasoviti verhnji suknji (paletot) stopil pred turški divan ter mu izročil rusko poslanico, v kterej je ruski car zahteval pokroviteljstvo črez pravoslavne kristijane turške države. S tem bi bila nehala sultanova nadoblast, kajti kristijani bi ne bili več pod turško, ampak pod rusko oblastjo.

V tej zadregi ste sultanu priskočili Anglija in Francija ter ga toliko oserčili, da je zavernil ruske zahteve (10. maja 1853). Po tem je zapustil ruski poslanec Menčikov Carigrad ter iz Odese poslal sultanu ultimativissimum (najposlednja zahteva, 16. junija). Car je sedaj razglasil, da bode posedel donavski kneževini (Moldavijo in Valahijo), dokler sultan ne bode izpolnil njegovih pravičnih tirjatev.

Po tem razglasu je prekoračila ruska vojna mejno reko Prut ter tako začela vojsko s Turki: ruski admiral Nihimov pa je 30. novembra napadel vojno ladijevje turško v ladijišči sinopskem ter je po polnem pokončal. Avstrija je zbrala na Dunaji poslance evropskih velevlasti, da bi pomirili Ruse in Turke. A to se ni zgodilo, kajti 26. septembra je tudi Turčija napovedala Rusom vojsko. Po pogubi turškega ladijevja zavezale so se evropske velevlasti varovati obstanek Turške države; in Francija (Napoleon) pa Anglija (Palmerston) ste se zavezali s sultanom in 27. sušca 1854 Rusom napovedali vojsko, ko so ti prekorakali Donavo ter posedli Dobrudšo. Avstrija se je ravnala po glasovitih besedah ministra Schwarzenberga ter je pritegnila zahodnoevropskima državama. Oborožila je veliki vojski ter ju razstavila ob gališki in erdeljski meji, neprestano preteča Rusom, ko bi bili ti v vojski srečni derli nad Carigrad. Pozneje po odhodu Rusov iz podonavskih kneževin so Avstrijanci posedli ti pokrajini.

Francija in Anglija ste poslali veliko vojno na Turško in njiju vojno ladijevje je priplavalo v Črno morje; pred tem se je umaknilo rusko v pristanišče sebastopoljsko, kjer ga pa zedinjeni Francozi se niso upali napasti. Nagloma se tu ni dalo nič opraviiti, ravno tako malo tudi v Baltiškem morji, kjer je angleški „železožerec“ Napier (izg. Népir) sicer raztretil Bomarsund, razdjal nektera neuterjena primorska mesta na Čuhonskem in vjel več ruskih kupčijskih ladij, a terdnjave Kronstadta se pa še napasti ni upal. Francosko-angleška vojna (lord Raglan in St. Arnaud) je prišla (v septembru) na polotok Krim ter je na reki Almi premagala Ruse pod poveljnikom Menčikovom; potem je šla nad terdnjavo Sebastopolj ter ga je oblegovala. Krog tega mesta na jugovzhodnem oglu krimskega polotoka se je sedaj vertila kervava vojska (Inkerman, Černaja i. t. d.), ki je pomorila tisoč in tisoč ruskih, francoskih, angleških in turških vojščakov. Zavezniki so močno terpeli tudi po koleri (za njo je umerl tudi francoski poveljnik St. Arnaud), pa to izgubo so nekoliko poravnali s sardinsko vojsko (15000 mož), katero jim je Viktor Emanuel (Cavour) poslal na pomoč. Kar je (2. sušca 1855) nenadoma umerl ruski car Nikolaj; nasledoval mu je njegov sin

Aleksander II. ter z vso silo nadaljeval kervavo vojsko. 8. septembra 1855 so vzeli zavezniki Sebastopolj, kterega so Rusi pred odhodom po polnem razrušili, svoje vojne ladije pa v pristanišči potopili. Ker ste bili obe stranki uže močno opešali, poslala je Avstrija, ki je tudi po vojski terpela prevelike denarne izgube, ultimatum v Petrograd ter je pretila pretergati vso diplomatično občevanje z Rusi,

če ne sklenejo miru. Zgodilo se je, česar bi nikdo ne bil pričakoval: car Aleksander II. se je udal Avstriji in 17. prosenca so se sešli v Parizu poslanci evropskih vevlasti potem pa še poslanec sardinski in turški ter so se pogodili. 30. sušca 1856 so s srebernim peresom podpisali pogodbo, po kateri bi se med njimi na večne čase imel ohraniti mir in prijateljstvo. V tem miru se je Rusija odpovedala pokroviteljstvu črez pravoslavne kristijane v Turčiji; odstopila je Moldaviji donavsko obustje, Turčiji pa terdnjavo Kars v Aziji (tu so se bili Rusi srečno vojskovali ter rečeno terdnjavo vzeli Turkom). Ob Črnem morji naj bi ne smela Rusija (pa tudi Turčija ne) napravljati terdnjav in vojnega ladijevja. Carigradski in Dardanelski preliv naj sta zaperta vsem vojnim ladijam. Avstrija, Francija in Anglija so bile porok za obstanek Turške, sultan pa je podelil vsem svojim podložnikom mohamedancem in kristijanom enake pravice. Podonavski kneževini ste prišli pod skupno pokroviteljstvo evropskih vevlasti ter ste se združeni imenovali Rumunsko. To je sperva izvolilo Aleksandra Kuzo, poveljnika moldavske vojske, za kneza; ko so pa izpodili tega zanikarnega vladarja, izvolili so kneza Karla iz rodovine hohenzollerske, ki sedaj kot kralj vlada črez Rumunsko.

Aleksander II., ruski vladar (od leta 1855 do 1881) je po pariškem miru skušal zaceliti hude rane, ktere je krimska vojska vsekala njegovi državi. Napravil je mnogo novih cest, zlasti pa železnice (kterih so poprej le malo imeli na Ruskem) ter pospeševal kupčijo in obertnost. Da bi tudi kmetijstvo povzdignil na višo stopinjo, odpravil je nesvobodno podložstvo kmetovskega stanu v vseh svojih deželah ter tako državi pridobil okoli 23 milijonov krepkih državljanov. Da bi spravil nezadovoljne Poljake s svojo vlado, predruščil je tudi razne naredbe v poljskem kraljestvu ter nameraval temu zopet podeliti posebno ustavo. A nehvaležni Poljaki so zavrnili njegove blagoserčne namene ter se leta 1863 znova uperli zoper rusko vladarstvo. Car Aleksander je siloma zaterl kervavi upor ter ostro strahoval nezadovoljne Poljake. Poljsko je neposredno združil z ruskim carstvom, odpravil v deželi samovlastno upravo ter vpeljal rusko upravo in ruski jezik v viših šolah. — Odsihmal si je car neprestano prizadeval odpraviti vse razlike med svojimi deželami in narodi ter jih zlit v enolično celoto. Na to merijo vse njegove prenarodbe.

Uže car Nikolaj je močno pomnožil rusko oblast v Aziji, še bolj pa jo je razširil car Aleksander II. Leta 1858 je pridobil obširno Poamurje, pozneje pa v raznih vojskah večino Turkestana. Tako se je Rusija tu močno približala angleški oblasti v Indiji. V vojskih leta 1859 in 1866 je stal na strani sovražnikov avstrijskih; res da se jim ni pridružil z vojsko, a primoral je Avstrijo deliti svoje moči in paziti na svojo nezavarovano mejo v Galiciji in Bukovini. Tudi v francosko-nemški vojski je bil na strani pruskega kralja ter jé tako pretil Avstriji, ko bi se bila ta hotela združiti z Napoleonom III. Po siloviti smerti carja osvoboditelja (13. marca 1881) mu je nasledoval na prestolu njegov sin, sedanji car Aleksander III.

Rusko-turška vojska

(1877—1878)

in razne premembe na balkanskem polotoku.

Mohamedanci (Turki, Čerkezi in razni drugi spoznavalci Mohamedove vere) so hudo zatirali kristijane, naj bolj Serbe v Bosni in Hercegovini in pa Bolgare. Nakladali so jim velike davke ter jim jemali ženske, otroke, živino in drugo blago, če jim kristijani niso mogli plačati prav samovoljno povišanega davka. Ravnali so z njimi zelo neusmiljeno, še gerje kot z neumno živino, preganjali so jih, strahovito mučili, morili in klali. Turška vlada se še zmenila ni za razne pogodbe in svečane obljube, po katerih bi imeli kristijani imeti enake pravice z mohamedanci v državi. Brez uspeha so tudi ostale vse javne pritožbe tlačenih Slovanov zoper neusmiljene in kervoločne zatiralce.

Vsi obupni so na zadnje zgrabili tlačeni Slovani za orožje ter se uperli silovitim mohamedancem v Bolgariji, Bosni in Hercegovini, da bi otresli neprenesljivi turški jarem. Začel se je upor v Hercegovini začetkom junija 1875 ter se nagloma razširil med kerščanskimi Hercegovci in Bosnjaki. Ljubobratić, Lazar Sočica in Peko Pavlović so bili ustašem prvi najpogumniši voditelji. Od vseh strani so dobivali pomoči v denarji in blagu in prihajali so jim tudi serčni dobrovoljci zlasti iz sorodne Černogore, Dalmacije in Hervaške, dalje tudi iz slovenskih pokrajin (Mir. Hubmajer), Laške, Švajce in Nemčije. A tudi Turkov je zmerom več prihajalo v deželo, da bi zaterli kervavi upor. Nazadnje je poslal sultan Abdul Aziz (1861—maja 1876) Muktar pašo z obilo vojsko v Bosno, a ustaši so ga v soteski Dugi premagali in mu pokončali nad 3000 mož. Tako se je nadaljevalo klanje in pokončevanje, dokler se Serbi v kneževini in Černogorci niso potegnili za kervne brate in sovornike ter začetkom julija (1876) napovedali Turkom vojske.

Černogorci (vodila sta jih knez sam in junaški Božo Petrović) so bili v bojih s Turki večinoma srečni, ne tako Serbi, katerim nadpoveljnik je bil ruski general Černajev. S prva so Serbi res nagloma prodirali v turško zemljo ter prišli do Ak Palanke. Kar se jim je tu postavil Abdul Kerim paša z močno presilo, premagal jih (18. julija) ter prisilil, da so zapustili turško zemljo. Deset dni pozneje je prestopil turški vojskovod serbsko zemljo, potolkel je Serbe pri Knjaževci, vzel jim siloma to mesto ter se polastil tudi Zajčara in Javora. Še bolj kervavi so bili petdnevni boji pri Aleksinci, ki so ga Turki brez uspeha naskakovali (16—27. avgusta). Na to so sebični Angleži skušali posredovati med vojskujočima sovražnikoma, a brez uspeha. Ko je Abdul Kerim dovolj pomnožil vojsko, prodiral je dalje v kneževino in v oktobru res srečno prišel do Djunis-

Deligrada ter tako odperl Turkom pot v serce serbske dežele. V tej stiski je Srbija prosila Ruske pomoči. Car je res posredoval, da se je sklenilo premirje (1. decembra) na dva meseca, ki je veljalo tudi za črnogorsko bojišče.

Med tem so se sešli zastopniki vseh evropskih velevlasti v Carigradu, da bi Turčiji nasvetovali, kako naj prenaredi vso ustavo in upravo po evropskih pokrajinah, da bi zadovoljni in pomirjeni bili tudi nje kerščanski podložniki. A sedanji turški sultan Abdul Hamid (sultana Abdul-Aziza so bili 30. maja 1876 odstavili ter Murada V. posadili na prestol; ta je vladal le 3 mesece, kar ga tudi pahnejo s prestola, 30. avgusta) je zavernil vse njih nasvete, češ ti nasprotujejo časti, obstanku in neodvisnosti turške države. Tako so pooblaščenec zapustili Carigrad brez najmanjšega uspeha. Serbi z lastnimi močmi niso mogli ponoviti vojske ter so po nasvetu ruskega carja sklenili mir s Turki, ki so se na to polagoma umaknili iz serbske kneževine. S Črnogorci se pa Turki niso pogodili, ker jim je pretirana oholost branila udati se v zahteve male a zmagovite državnice.

Ruska je uže od nekdanj marljivo podpirala in branila pravoslavne kristijane pod turško oblastjo. V krimskeji vojski jih je hotela osvoboditi turškega jarma, a to se jej takrat ni bilo posrečilo, ker so jej bile zahodne velevlasti z Avstrijo zaprečile pot. Po krimskeji vojski je prestrojila vojsko ter jo močno pomnožila, tudi je v preobširnej državi napravila mnogo cest in železnic, po katerih bi se v vojski hitro prevažali vojščaki in razne potrebščine. Ruski pooblaščenec pri shodu v Carigradu je bil general Ignatiev, kaj odločen in prebri-san mož, ki je precej previdel, da bi Turčija rada zasejala razpor med evropskimi velevlastimi ter vse skup za nos vodila. Zato je ta mož na ravnost pretil Turku s silo: „Ali bo tako, kakor mi hočemo, ali pa vojska“. Za vojsko se je bila odločila Rusija ter je sklenila tajno zavezo z Nemčijo in Avstrijo, da si je tako herbet zavarovala.

Car Aleksander sam je prišel v glavni stan ruske vojske v Kišenevu ter je po odhodu ruskega poslanika Nelidova (23. aprila) iz Carigrada slovesno napovedal vojsko Turkom (24. aprila). Še isti dan je okoli 200.000 mož močna ruska vojska z nadpoveljnikom velikim knezom Nikolajem prekoračila mejno reko Prut. Sedaj so z Rusi potegnili tudi Rumunci v Moldaviji in Valahiji. Turki z nadpoveljnikom Kerim pašo so hoteli braniti Donavo. Kar so jih Rusi prekanili ter na raznih mestih (zlasti pri Zimnici) prišli črez veletok v Bolgarijo, kjer so se sedaj začeli kervavi boji s Turki. Najhujši so se sperva bili pri Ternovem in Nikopolji, katerih mest so se Rusi siloma polastili. Vsa spretnost Osman paše, ki je po Kerimu prevzel nadpoveljništvo, ni nič pomagala. Ruska hrabrost je premagala vse ovire in pogumni general Gurko je uže 13. julija pervikrat prekoračil Balkanske gore ter nenadoma priderl v dolino Šipko, od koder pelje pot do glavnih mest, do Plov-

diva, Adrijanopolja in dalje do Carigrada. A kmalu se je moral umakniti v sotesko Šipko, ker Rusi v severni Bolgariji niso mogli uničiti Osmanove vojske.

Po kervavem pobitju pri Nikopolji se je bil Osman zakopal s 40.000 možmi v naravno dobro zavarovano Plevno, kjer se je prejunaško branil ruskih naskokov. Zato so po nasvetu generala Totlebena sklenili Rusi zagradiť Osmana od vseh strani in ga izstradati. Na južni strani Balkana je kervoločni Sulejman paša, ki so ga bili Černogorci poprej dobro natepli, prevzel poveljništvo ter je imel pregnati Ruse iz soteske Šipke in hiteti Osmanu na pomoč. Res je od 20. do 28. avgusta neprestano in terdovratno napadal Ruse v soteski, ki so srečno odbijali vse njegove naskoke ter mu potolkli nad 20.000 mož. Ker na severni strani Balkana niti Muhamed Ali niti Sulejman nista mogla rešiti Osmana v Plevni, skusil je ta 10. decembra zadnjikrat predreti železni oklep — a brez uspeha. Ves izstradan in upehan se je moral Rusom udati.

Sedaj so Serbje zopet zgrabili za orožje ter na strani Rusov začeli vojsko zoper Turke. Derli so prek turške meje ter siloma vzeli Niš. A tudi Rusi niso mirovali. Kljub nepopisnim težavam so sredi hude zime derli prek sneženih Balkanskih gorá, polastili se Sredca (Sofije), vjeli turško vojno v Šipki, posedli Adrijanopolj in Osman-Bazar ter neprestano hiteli proti Carigradu.

Enako nesrečna je bila turška vojska v Aziji. Car Aleksander je bil precej sčepva poslal velikega kneza Mihaela z veliko vojno v južno Kavkazijo, od koder je imel iti nad Turke v Armeniji; tem je bil nadpoveljnik Muktar paša, kterega so bili Černogorci sami uže tolikokrat pretepli. Rusi so zmagali uže v prvi bitki ter vzeli Turkom močno terdnjavo Ardahan (17. maja). Po tem so pervikrat oklenili glasovito terdnjavo Kars ter jo oblegovali. A kmalu so se morali umakniti, ker so jim bili Turki za herbtom naščuvali razne mohamedanske rodove v Kavkaziji. Ko so Rusi bili ugnali te upornike, šli so znova nad prodirajočega Muktarja, ter ga pri Ardahadagu (3. oktobra) popolnoma potolkli. Oholi Muktar je bežal z ostanki razbite vojske v Kars, ki so ga Rusi konci istega meseca jeli oblegovati. Siloma so vzeli to terdnjavo (18. novembra), a šli so tudi nad Erzerum, kamor se je bil Muktar znova rešil. In res so 26. svečana 1878 Rusi posedli glavno mesto turške Armenije ter se pripravljali na pot dalje proti zahodu nad Carigrad.

Povsodi popolnoma pobiti so morali Turki prositi miru. Sklenil ga je ruski veliki knez Nikolaj v Sv. Štefanu blizo Carigrada 4. sušca 1878. Po tej pogodbi so imeli zmagoviti Černogorci dobiti vse, kar so pribojevali, Serbi pa zemljo do Novega Pazara, mali Zvornik in Zakače. Turki so priznali popolno neodvisnost Černogore, Srbije in Rumunske. Bolgarija bi naj postala samostojna kneževina (1650 □miriametrov), ki voli sama kneza ter pla-

čuje Turkom le letni davek. Po Bosni in Hercegovini so imeli Turki vse prenarediti tako, kakor so velevlasti pred vojsko od nje zahtevale. Kaj dobi Rusija, o tem se imata car in sultan sama zmeniti.

Tej pogodbi so se ustavljale razne evropske velevlasti boje se, da bi Rusi na Balkanskem polotoku ne dobili preveč veljave. Ker vojske zarad tega ni hotela začeti nobena stranka, sklical se je shod pooblaščenecv evropskih velevlasti v Berlin, ki bi imel poravnati vse zapreke in svetoš Stefansko pogodbo prenarediti tako, da bi bila vsem po godu. Po dolgem razgovarjanji (od 13. junija do 13. julija) so se po večem poterdili pogoji prejšnjega miru. Le Bolgarijo so zelo zmanjšali ter jej priznali le zemljo med Donavo in Balkanskimi gorami (639 □miriam. in 1970000 ljudi). Odtergali so jej Dobrudšo ob dolnji Donavi ter jo dali Rumuniji, ki pa je morala odstopiti Rusom Besarabijo ob Črnem morji. Južno Bolgarijo onostran Balkana so oklicali za turško pokrajino z imenom Vzhodna Rumelija, ki ima kristijanskega nameštnika in samovlastno upravo. Določili so tudi nove meje samostalne Črne gori in Serbiji ter priznali nekaj pokrajin celo Greciji, ki se ni bila udeležila vojske. V Aziji je dobila Ruska od Armenije skoro vse, kar si je bila z orožjem vzela (Ardahan, Kars, Batum). Celo sebičnim Angležem so priznali lepi otok Ciper, ki ga jim je bila Turčija odstopila v skrivni pogodbi od 3. julija 1878. Avstriji je berolinski shod izročil Bosno in Hercegovino s pogojem, da si jih pridobi z orožjem in ukroti ljute mohamedance.

Avstrijanci posedejo Bosno in Hercegovino. Nagloma (2. jul. 1878) je zbrala Avstrija močno vojsko (120.000 mož) ter zaperla luko Klek (25. julija), da Turki niso mogli dalje privažati v Bosno niti vojščakov niti orožja. Nadpoveljnika cesarske vojski sta bila generala Filipovič in Jovanovič, ta je imel iz Dalmacije prodirati v Hercegovino, oni pa iz Hervaškega v Bosno. 29. julija je prestopil Filipovič z vojsko turške meje ter v slovesnem oklici pozival prebivalce obeh dežel k miru. Kristijani so res povsodi radostno sprejemali avstrijske vojščake kot rešitelje izpod turškega jarma, a hudo so se jim ustavljali mohamedanci, ktere je ščuval in vodil Hadži Loja. Zapirali so jim pot sedaj v soteskah in ob gorah sedaj v terdnjavah ter se umikali le po ljutih bojih (Žepče, Jajce, Bihač, Mostar). A hrabra vojska je premagala vse ovire, na zadnje (19. avgusta) je siloma vzela glavno mesto Serajevo ter se potem kmalu polastila (konci septbr.) vse Bosne in Hercegovine. Sedaj so nagloma ukrotili vse mohamedanske upornike in nezadovoljneže. S prva je Novi Avstriji (605 □miriam.) zapovedoval zmagoviti Filipovič, 18. novembra pa je izročil svojo oblast novo imenovanemu deželnemu poveljniku generalu Württembergu.

Notranja vojska v Zedinjenih državah Severne Amerike.

(1861—1865.)

Zedinjene države v Severni Ameriki so se kaj hitro množile in razširjale med Atlantskim in Velikim oceanom. Leta 1803. kupile so od Francije Louisiano, leta 1819. dobile od Španije polotok Florido, Mehikancem so pa vzele Kalifornijo in Novo Mehiko. Tako so leta 1860 merile nad 80000 □ miriametrov ter štele okoli 31¹/₂ milijona ljudi. *) Ti so bili po posameznih državah tako različno naseljeni, da so jih imele severne države čez 22 milijonov, preobširne južne pa le 9. Pa med temi prebivalci južnih držav je bilo dobro 4 milijone zamorskih sužnikov. Uže dalje časa so se zavidale severne in južne pokrajine iz kaj različnih vzrokov. Južne države so se pečale skoro izključljivo s kmetijstvom ter so za obdelovanje polja deržale zamorske sužnike. Pridelovale so razne surovine (sladkor, rajž, tobak, bombaž itd.) ter je prodajale v inostranske dežele. Severne države niso imele sužnikov, ampak njih prebivalci so se sami pečali s kmetijstvom, živinorejo, rudarstvom, zlasti pa z obertnijo in kupčijo. Ker so delalci bili pri njih dragi, zahtevali so, da bi tuji izdelki (in pridelki) plačevali primerno vvoznino. Temu so se ustavljale južne države, ki niso imele varovati lastne obertnije, temveč so le na to gledale, kje bodo ceneje kupovale razne obertnijske izdelke. Ta razpor za gmotne koristi se je pomnožil močno, ko so prebivalci severnih dežel jeli čertiti sramotno sužništvo ter skušali je zatreti. Zato so južne države si neprestano prizadevale na predsedniški stol izvoliti take može, ki niso nasprotovali niti sužništvu niti njihovim gmotnim koristim. Ko je bil leta 1861. Abraham Lincoln izvoljen za predsednika, odločilo se je 17 južnih držav (s sužniki) od skupne zaveze ter je ustanovilo posebno državo z imenom „Zavezne države severne Amerike“; za predsednika so izvolile prejšnjega ministra Jefferson-a Davis-a (izg. Žéferzn Devis).

Ker so severne države se uperle temu odpadu, začela se je kervava petletna vojska; v tej so sperva zmagovale južne (ali zvezane) države, ker so imele boljše vojske in pogumnejše in bolj spretne vojskovode. Leta 1863. se je premenila sreča. Severne (ali zedinjene) države so napele vse svoje moči, v vojske zbirale tudi zamorce ter na čelo postavile pogumnega vojskovoda Granta. Ta se je na severni strani po večem srečno vojskoval z odpadniki, njegov podpoveljnik Sherman pa je derl iz Tenesija prek Georgije do morja ter je pokončal vse tovarne in železnice, ktere so bile uporne države napravile za vojne namene. S tem udarcem je njim vsekali smertno rano. Zastonj so južne države napele vse svoje moči, te bile so po dolgi

*) Primer. Jesenko: Občni zemljepis, ztr. 418. Na strani 422. do 424. je tudi povedano, v katerih državah je bilo mnogo sužnikov in koliko.

vojski skoro po polnem opešale, tako da se niso mogle več braniti trikrat večji sili severnih držav. Ko je general Grant v petdnevni bitki pri Petersburgu (29. sušca do 2. aprila 1865) potolkel južno vojsko pod poveljnikom Lee-jem (izg. Li-jem), moral se je ta malo dni pozneje udati z vso vojsko. Potem so se kmalu udali tudi drugi vojskovodi upornih držav. Tako so severne države ohranile staro državno edinost, a huda razdraženost je vladala med njimi in premaganimi južnimi deželami; nekteri prederzneži so se celó zarotili zoper predsednika Abrahama Lincolna ter ga v gledališči umorili (14. aprila 1865). Severne države so silno milo ravnale s premaganimi južnimi, nobenega niso preganjali zaradi odpadstva; le sužništvo so po polnem zaterli in zamorcem priznali vse državljanske pravice. Od tega časa pa napredujejo zedinjene države, tako, da se ž njimi ne more meriti nobena država na svetu. Če jim osoda ne zavre tega naravnega razvitka na duševnem, zlasti pa na gmotnem polji, zadobile bodo Zedinjene države v kratkem toliko moč, da bodo določevale osodo ne le novega ampak tudi starega sveta: „Westward the star of empire takes its way“ („proti zahodu teka zvezda gospodstva“).*)

Odpad ameriških naselbin od španskega in portugalskega kraljestva.

Ko se je velikanska Brazilija zavedela svoje moči, odtergala se je od malega kraljestva Portugalskega ter se ustanovila v samovlastno cesarstvo (Prim. str. 169). Preveliko zatiranje španskih naselbin po kratkovidnih španskih vladarjih je napotilo naselnike, da so se uperli in skušali pripraviti si boljšo bodočnost. Španske naselbine niso smele med seboj kupčevati, svoje pridelke so morale le Špancem prodajati, onih pridelkov pa, katerih je Španško samo rodilo na ostajanje (n. pr. vina), še pridelovati niso smele. Njih pristanišča so bila zaperta tujim ladijam. Vse deželske in cerkvene službe so dobivali le iz Evrope prišli Španci. Da bi jim breme nekoliko olajšali, obernile so se te naselbine (podkraljestvo Nova Granada, Laplata, Peru, Mehiko) l. 1811. do španskega narodnega zastopa (Cortes) v Kadizu. Pa cortesi so zavrnili njih pravično prošnjo. Ko je pozneje kralj Ferdinand ž njimi enako ravnal, uperle so se ter ustanovile samostalne republikanske države. Kreolci v Mehiki so osvobodili leta 1821. deželo španske sile. To so posnemali drugi naselniki, in Španci so obdržali le Kubo in Portoriko.

Mehikansko cesarstvo.

(1864—1867.)

Leta 1821 je general Iturbide osvobodil Mehikansko ter si naslednje leto ustanovil cesarski prestol. Raz tega pa ga je kmalu

*) Primer. Jesenko Občni zemljepis, str. 425—430. Leta 1880 so štejele države 52 milijonov ljudi.

pregnal general Santa Ana ter ustanovil republikansko vlado (1824). A mir se vendar ni povernil v deželo, stranke so se neprestano med seboj prepirale in kervavo bojevale. Med tem so Mehikanci izgubili Texas, Novo Mehiko in Kalifornijo, katerih pokrajin so se polastile Zedinjene države v Severni Ameriki. Ko je derzni predsednik Juarez začel pritiskati tudi tujce v deželi in jih vverščevati v mehikansko vojsko ter je za dve leti odložil vsa plačila inostranskim trgovcem, zavezale so se Anglija, Francija, in Španija zoper njega. Juarez je kmalu prišel v največo zadrego ter je bil pripravljen udati se tirjatvam zvezanih držav; kar je vsemogočni cesar francoski (Napoleon III.) sklenil razrušiti mehikansko republiko ter namestu nje ustanoviti cesarstvo. Temu naklepu ste se odtegnili Anglija in Španija in njiju vojski ste odšli iz dežele. Napoleon III. pa je pomnožil svojo vojsko, vzel glavno mesto Mehiko ter je sklical neki deželni zastop, ki je proglasil carstvo mehikansko. Za cesarja so Mehikanci izvolili nadvojvodo Ferdinanda Maksimilijana, brata avstrijskega cesarja (1864). Maksimilijan je prevzel krono ter prišedši v deželo skušal to pomiriti in urediti. Pa starokopitni Mehikanci in duhovščina so se upirali njegovim naredbam; moral se je tudi neprestano bojevati zoper Juareza (izg. Huárez). Dokler ga je francoska vojska (maršal Bazaine) podpirala, prevladoval je cesar Maksimilijan. Ko pa je cesar Napoleon na zahtevanje Zedinjenih držav moral to potegniti iz dežele, dobival je predsednik Juarez zmerom večo moč; na zadnje je Maksimilijana zaperl in oblegoval v Kveretari; vjel ga je ter dal po vojaški sodnji k smerti obsoditi in 19. malega serpana 1867 ustreliti. Sedaj je Juarez nagloma pregнал vse svoje nasprotnike ter znova ustanovil republiko mehikansko.

Razvitek omike v novi dobi.

Verstvo in cerkev.

Razširjanje kerščanske vere. Katoliško vero so v Ameriki najbolj oznanjevali frančiškani, dominikanci in jezuitje; zadnji so jo tudi posebno razširjali v Aziji (na Kitajskem, Japonskem in v Indiji; jezuit Franc Ksaver se imenuje apostelj indijski). V najnovjšem času so imeli tudi kranjski duhovniki mnogo zaslug za raširjanje katoliške cerkve (Knoblehar v Afriki, Baraga v Ameriki; sedaj Poljanec škof Mrak). — V sedanjem stoletji si tudi angličanski duhovniki močno prizadevajo razširiti kerščanstvo med malikovalci angleških naselbin.

Novi meniški in drugi cerkveni redi: Ignacij Loyola je ustanovil red očetov jezuitov (glj. str. 30) ktereга je po hudem preganjanji zaterl papež Klement XIV. (1773; gl. str. 114). Ko se je pregnani papež Pij VII. vernil v papeževu državo, oživil je leta 1814 s pismom „Sollicitudo omnium“ zopet red očetov jezuitov. Red kapu-

cincev je bil leta 1528. ustanovljen za podučevanje ljudstva in dušno pastirstvo; leta 1834 je bil ustanovljen red usmiljenih bratov in usmiljenih sester za oskerbovanje bolnikov itd.

Novo versko cepljenje: Janzenisti na Nizozemskem so se razperli s katoliško cerkvijo zaradi nauka o božji milosti; v naj-novejšem času so se odcepili od nje tako imenovani stari katoličani in sicer zaradi sklepa zadnjega cerkvenega zbora vatikanskega (1869/70), ki je proglasil nezmotljivost svetega očeta v verskih in npravstvenih stvareh. Kaj velike razlike so se pa pokazale med razkolkniki ali protestanti. Črevljar Jurij Fox je leta 1647 ustanovil cerkveno občino kvekarjev (primeri životopis Viljema Penna v Zori-Vestniku 1875); saski grof Nikolaj Zinzendorf je bil začetnik hernihutarjev (1722), John Wesley (izg. Uesli) pa ustanovitelj metodistov (1729) itd.

Znanosti.

Modroznanstvo so posebno razvijali Francozi, Angleži in Nemci. Bacon Verulamski († 1626) je začetnik angleškega modroznanstva, ki je postavljeno na izkušnje in opazbe; Francoz Decartes ali Cartesius († 1650) je v 17. stoletju najbolj slovel med francoskimi modroslovci; njegov sistem je še bolj razvil portugalski Žid Spinoza († 1677), ki je živel in pisal na Nizozemskem. Med prvimi nemškimi modroznanci najbolj slove Leibnitz († 1716), ki je bil tudi izversten matematikar, jezikoslovec, pravoznanec in povestničar (polihistor). Drugo polovico 17. stoletja in v 18. so na Angleškem najbolj sloveli modroznanci Toma Hobbes († 1679), John Locke († 1702), Izak Newton († 1727) in David Hume († 1776); na njih podlagi so francoski modrijani razvijali to znanstvo (Abbé Condillac † 1780; Helvetius † 1771; Voltaire † 1778; Diderot † 1784; La Mettrie † 1751 in neznani spisovatelj glasovite knjige „Le système de la nature“). Med Nemci so sloveli: Kant † 1804; Fichte † 1814; Herbart † 1840; Hegel † 1831; Schelling † 1854 in Günther † 1863.

Jezikoznanstvo so posebno obdelovali F. A. Wolf († 1724), Böckh († 1867), brata Grimma, Bopp († 1867), Slovenec Miklošič, Ernest Renan na Francoskem, Maks Müller na Angleškem, W. Whitney v Zedinjenih državah Severne Amerike.

Pravoznanstvo. Rimsko pravo je v novejšem času prevladalo ter odstranilo narodno pravo raznih ljudstev. Pravosodja so se polastili učeni sodniki, le na Angleškem so se neprestano ohranile porotne sodnije, ki se pa sedaj tudi po drugih deželah vpeljujejo. Hudodelnike so silno ostro kaznovali; še le drugo polovico 18. stoletja so razni zakonodajalci odpravili nepotrebno mučenje kaznovancev; odpravili so tezalnico. Zoper nespametne preiskave čarovnic (in čarovnikov), katerih so neštevilno veliko sežgali, obesili itd., je prvi se oglasil jezuit Friderik Spee, pozneje pa profesor Thomasius v Halli. Zadnjo

čarovnico so sežgali v Švajci leta 1789. Primer. tudi Lesarjev sestavek v programu Ljubljanske realke za leto 1864.

Zgodovina in zemljepis. Pervi prebrisani zgodopisci v novejši dobi so bili Italijani Macchiavelli († 1527), Guicciardini († 1540) in Paolo Sarpi († 1623). Baronius († 1607) in Muratori (1750) sta se posebno odlikovala kot nabiratelja neizmernega zgodovinskega gradiva. Najimenitnejši angleški zgodopisci so Hume, Gibbon, Robertson, Macaulay, Merivale, Grote, potem pa Amerikanca Prescott in zlasti Motley; najslavnejši francoski: Augustin Thierry, Guizot, Thiers, Mignet, Michelét itd.; najbolj glasoviti nemški: Niebuhr, Schwegler, Wilken, Schlosser, Gervinus, Ranke, Mommsen, Curtius itd. Med ruskimi sta se odlikovala Karamzin (1766—1826) in Hilferding, med češkimi pa Šafařík, Palacky in Gindely.

Za zemljepisje so največ storili Angleži in Rusi, potem pa Nemci in Francozi.

Matematika se skoro nič ni razvijala v srednjem veku, če se ne oziramo na arabske matematikarje, ki so sestavili algebro. Novi vek, zlasti 17. in 18. stoletje, pa je imel nekaj najbolj obučevanih matematikarjev, večidel Angležev, zlasti pa Francozov: Newton, Lagrange, Fourier, Legendre, Laplace, Monge itd. pa Nemca Leibnitz in Gauss.

Prirodnoznanstvo se je v raznih vejah najbolj razvijalo med vsemi znanstvi. Zvezdoznanstvo je preslavni Poljak Nikolaj Kopernik († 1543; prim. njegov životopis v Zori) postavil na novo trdno podlogo. Sledila sta mu Italijan Galileo Galilei († 1642) in Nemec Kepler († 1630). Pozneje je njen razvitek posebno pospeševal prebistrourni Izak Newton († 1727); med zvezdoznanci 19. stoletja se pa najbolj odlikujeta Laplace in Leveriere. Fiziko so pa najbolj razvili B. Franklin, Galvani, Volta, potem pa Angleži Faraday, Brewster in Tyndall, Danec Oersted, Francoza Fresnel in Arago. Kemijo sta ustanovila Lavoisier in Švedec Berzelius; mnogo zaslug si je za nje razvitek pridobil Justus Liebig. Linné je ustanovil rastlinoslovje, Cuvier živaloslovje, Werner, Buch, Murchison in Lyell pa geologijo in mineralogijo. Vse te pa je prekosil Karl Darwin, najslavnejši sedanji prirodoznaneec.

Medicina je ena najnovejših in še najmanj dognanih znanstev novega veka; najbolj je napredovala kirurgija ali ranocelstvo.

Narodno slovstvo.

Pregled narodnega slovstva italijanskega. Medicejci v Firenciji so posebno podpirali razvitek slovstva. Ariosto („Besni Roland“) in Torquato Tasso („Osvobojeni Jeruzalem“) sta najimenitniša skladatelja junaške pesmi. Ariosto, Macchiavelli, Peter Arcetino (vsi v 16. stoletji) in Goldoni (v 18. stoletji) so

spisali premnogo veselih iger, Alfieri pa premnogo žaloiger. V sedanjem stoletji se je najbolj odlikoval Aleksander Manzoni (Promessi sposi).

Pregled narodnega slovstva španskega. Srednjoveška narodna pesem se je 16. stoletja umaknila umetni pesmi. Lirične pesni sta skladala posebno Mendoza († 1575) in Ponce de Leon († 1591), junaško povest Mihail Cervantes (1577—1616), kterege delo „Don Quixote de la Mancha“ slove po celem svetu. Gledališčnih iger sta razven Cervantes-a posebno izverstnih in veliko spisala Lope de Vega († 1635) in Calderon de la Barca († 1681).

Pregled narodnega slovstva portugalskega. Najimenitnejši portugalski pesnik je Camoões (1524—1569), ki je v svoji junaški pesni, „Luziade“ imenovani, proslavljal najdbe Portugalcev, zlasti njih potovanje krog Afrike in junaške boje v Indiji.

Pregled narodnega slovstva francoskega. Novoveško francosko slovstvo sta ustanovila satirik Rabelais († 1553) in Klement Marot († 1544). Neprestano se razvijaje doseglo je drugo polovico 17. stoletja (za Ludovika XIV.) in v 18. verhunec svojega razvitka ter je imelo premnogo vpliva na vso evropsko naobraženost zlasti viših stanov. Francoski so med seboj občevali in po večem še občujejo poslanci raznih držav in državniki in francoski se je govorilo po vladarskih dvorih in plemenitniških gradéh. Žaloigre sta po gerških izgledih posebno pisala Peter Corneille († 1684) in Jovan Racine († 1699). Občudovan in nepresegljiv pisatelj veselih iger je bil Molière († 1673). Boileau Despréaux (1711) je skladal izverstne lirične in satirične pesni, Lafontaine († 1625) pa basni. Izverstnih junaških pesem nimajo Francozi, ustvarili so pa imenitne romane: s temi se je najbolj odlikoval Lesage († 1747). Arouet Voltaire (1684—1778), najimenitnejši francoski pisatelj, se je odlikoval v vseh pesniških strokah, zlasti pa kot skladatelj gledališčnih iger (žaloiger) in junaške pesmi. Ta duševno prebogato obdarjen mož je imel največ vpliva na duševni razvitek ne le francoske, ampak evropske izobražene družbe. Napadal in razdiral je zlasti verstvo in cerkvene naprave in napake; potem pa izpodkopoval tadanje državne in družbinske podloge. (Primer. odstavek o vzrokih francoskega punta str. 122). Nič manj imeniten ni Jean Jaques Rousseau (1712—1778) iz Geneve, ki je v svojih romanih (Emile in Nova Heloisa) in v državnoslovnih spisih (Contrat social) strastno napadal vse družbinske, verske in državne razmere. — V sedanjem stoletji so francosko slovstvo najbolj razvijali sledeči pisatelji: Chateaubriaud († 1848), Viktor Hugo, Béranger († 1857), Lamartine († 1869) in Delavigne.

Pregled narodnega slovstva angleškega. Ko je slavna kraljica Elizabeta povzdignila državo, začelo je tudi narodno slovstvo cveteti. Viljem Shakespeare († 1616) je spisal mnogo tako izverstnih gledališčnih iger, da ga dosedaj še nobeden dramatik dosegel ni. Jovan Milton († 1674) je spisal Angležem najboljše junaške pesni (The

paradise lost — Izgubljeni raj). V 18. stoletju je pisal zelo lepe pesni Škotec Robert Burns (1796); Sterne in Goldsmith (The vicar of Wakefield) sta skladala glasovite romane, Swift pa satire. Tudi v 19. stoletju je angleško slovstvo močno napredovalo: Lord Byron († 1824), izversten skladatelj lirčne in junaške pesni, Walter Scott, Dickens, Thackeray in Bulwer, glasoviti pisatelji romanov.

Pregled narodnega slovstva nemškega. V 16. stoletju sta najbolj slovela norimberški črevljari Hans Sachs († 1576), skladatelj številnih gledaliških iger, in Fischart († 1591), najplodnejši satirik. V 17. stoletju se narodno slovstvo nemško ni posebno razvijalo, ker se je dalo okleniti in voditi od tujega francoskega duha. Isto velja o prvi polovici 18. stoletja; v drugi polovici se pa je osvobodilo ozkih tujih verig ter je nastopilo nova pota. K temu so zlasti pripomogli Klopstock, Wieland, Lessing in Herder. — Klopstock (1724—1803) se je prvi iztergal iz francoskega oklepa ter je spisal premnogo lirčnih pesem in dolgočasno junaško pesem „Messiade“. — Wieland (1733—1813) je spisal mnogo povesti, več romanov (Abderiti, Don Sylvio de Rosalva, Agaton, Peregrinus Proteus), epopeo Oberon itd. — Lessing (1729—1781), najbistroumnejši nemški pesnik, je na trdno domačo podlago postavil narodno slovstvo nemško ter je bil začetnik izgledne nemške proze. Najimenitnejša dela njegova so „Laokoon“ in „Hamburgische Dramaturgie“, „Minna von Barnhelm“ in „Nathan der Weise“. — Herder (1744—1803) je bil pesnik in modroznanec; obdeloval je zlasti narodno pesništvo. — Verhuneec svojega razvitka pa je nemško slovstvo dospelo s Schiller-om in Göthe-om. Schiller (1759—1805) je spisal Wallensteina, Marijo Stuartsko, Devico Orleansko, Nevesto Mesinsko, Viljem Tella pa premnogo lirčnih pesni. — Göthe (1749—1832) je spisal drame: Ifigenija, Torkvato Tasso, Egmont in Faust, nekaj romanov (Die Leiden des jungen Werther), idilo: Hermann in Dorothea itd. Najimenitnejši pesniki v novejši dobi so pa bili Uhland, Rückert in grof Platen.

Pregled narodnega slovstva poljskega. Cvetlo je uže v 16. stoletju, ko je poljski jezik izpodrinil latinščino. Najimenitnejši pesniki te zlate dobe so Rej; Ivan Kohanovski (1532—1584), zlasti lirčni pesnik; njegova dva brata Peter in Andrej, ki sta v poljščino preložila junaške pesni Tassa, Ariosta in Vergilija; Simonovič. Pesniki in drugi narodni pisatelji v 17. in 18. stoletju so le malo pomnožili slovstvo; vendar se je to konci 18. stoletja jelo znova razcvetati. Najimenitnejši pesnik v sedanjem veku pa je bil Adam Mickievič (1798—1855); pisal je razen družega najlepše lirčne pesni, pa tudi imenitne epične (Grażyna, Pan Tadeuš, najnaravnejša slika življenja poljskega naroda).

Pregled narodnega slovstva ruskega. Narodno rusko slovstvo se je začelo razvijati za carja Petra Velikega. Vendar so prvi dve tretjini 18. stoletja ruski pisatelji le preradi posnemali inostranske pesnike, to zlasti za carinje Katarine II. Iz te dobe posebno imeniten

je Deržavin (1743—1816), ki je neoziraje se na tuje umotvore skladal pesni prav v duhu ruskega naroda. Prevelike zasluge ima tudi slavni zgodovinar Karamzin. Sumrakov in Knjažnin sta bila za Katarine II. najglasovitejša pisatelja gledaliških iger. Ko je car Aleksander I. jel pred vsem pospeševati narodno naobraženost, napočila je Ruskej nova slovstvena doba. Kot zvezde perve verste so se svetili Karamzin, Mihael Lermontov (1811—1841) s svojimi epičnimi in liričnimi pesmami, Aleksander Puškin (1799—1837), ki je Rusom spisal najlepše pesniške povesti, lirične in epične pesmi, in gledališčne igre, V najnovejši dobi so se naj bolj odlikovali ali se pa še odlikujejo Baratinskij, Jazykov, Tumanskij, Podolinskij, Kozlov, Turgenjev itd.

Pregled češkega slovstva. Novo češko slovstvo se je začelo z J. Husom; a sperva se ni toliko razvijalo pesništvo tem bolj pa slovstvo v nevezani besedi. Popolnoma razcvetlo se je bilo in obilo sadu je donášalo od leta 1526 do 1620; tako da se ta čas prav primerno imenuje „zlata doba“ češkega slovstva. Najimenitniša pesnika sta bila Jurij Strejc, ki je skladal češke psalme, in Šimon Lomnicki, ki je živel na dvoru cesarja Rudolfa II. Dosta bolj je cvetla češka proza (Karl Zierotinski, V. Hajek † 1553, Ad. Veleslavin † 1599, Ul. Prezát iz Velkanove † 1546, Mart. Zamerski † 1592, Gal Zalanski † 1620 in oni osmeri učenjaki, ki so od l. 1579 do 1593 na gradu Kraljici preložili sv. pismo iz izvirnikov v najčistejšo in najglajšo češčino). Posebno zanimljivo je to, da so takrat vsi stanovi brez razločka navdušeno pospeševali domače slovstvo ter gojili raznoverstne znanosti in umetnosti. — S 30letno vojsko (bitko na Beli gori) se začne žalostna doba češkega slovstva. Nasprotniki so pokončali vse proizvode starejših dob. In kdo bi je bil gojil, če pomislimo, da beseda Čeh je bila z besedo krivoverec in upornik zelo enakega pomena. Najimenitniši pisatelj je bil Am. Komenski, zadnji škof čeških bratov. Ukaz od l. 1774 je imel za zmeraj pokopati češko slovstvo. A to hudo pritiskanje je prebudilo nove češke pisatelje (Pelcel, Prohaska, V. Kramer, Dobrovski) ter slovstvo se je jelo znova razvijati od l. 1818, ko je pesnik V. Hanka našel preimenitni Kraljedvorski rokopis. Najimenitniši pesniki in pisatelji sedanjega stoletja so: Kolar † 1852, Čelakovski † 1852, B. Jablonski, J. Holí † 1849, Šnaider, Klicpera † 1859, K. Til † 1856, Mahaček † 1846, Halek, Neruda. Preimenitni učenjaki: Jungman, Hanka, Šafarik, Palacki in Hatala.

Pregled slovenskega slovstva. Novo slovensko slovstvo se je začelo z reformacijo; oče njemu je bil slavni Pr. Trubar (1508—1586); bolj ali manj imenitni pisatelji one perve dobe so Dalmatin, Vergerij, Bohorič, Krelj in Kren. Lepše se je jelo razvijati v drugi dobi (1770 do 1843), v kateri se je najprej odlikoval A. Linhart, † 1795; vse pa prekosi oče slovenskih pesnikov: Valentin Vodnik (1758—1819). Pozneje so delovali M. Ravnikar † 1845, ustanovitelj čiste slovenske proze, Jarnik † 1844, Kopitar † 1844, Metelko † 1860 in Slomšek † 1862. Pesništvo so gojili zlasti oni pesniki, ki so v

„Kranjski čbelici“ priobčevali svoje proizvode; med njimi se kot najsvetlejša zvezda blišči Fr. Preširen, pervak slovenskih pesnikov (1800—1849). V tretji dobi (1843 — sedanjega časa) se je slovstvo še bolj razvilo ter se razširilo med vse kroge slovenskega naroda. Najimenitniši pesniki so J. Koseski (Vesel), Levstik, zlasti pa Š. Jenko in Boris Miran (Stritar); potem pa Josip Jurčič † 1881.

Pregled serbohervaaškega narodnega slovstva. Deli se to v 3 dobe, katerih zadnji dve obsegata novi vek (od razpada Serbskega kraljestva konci 14. stoletja do srede 18. stoletja, in sedanja doba). Turško krutost je zaterla lepo cvetoče narodno slovstvo pred bitko na Kosovem polji. To se je razvijalo samo v mestih ob Jadranskem morji (v Dalmaciji), zlasti pa v Dubrovniku. Ta republika je bila od konca 15. stoletja do konca svojega obstanka središče slovanske kupčije na jugu; blagostanje se je neprestano množilo, to pa je zopet pospeševalo duševni razvoj dubrovniških prebivalcev, tako da so prav primerno to mesto imenovali „slovanske Atene“. Pesniki so skladali kaj raznoverstne poezije: lirične, junaške in dramatične. Najimenitnejši so bili v 15. stoletji: Marolić, Menčetić in Dožić; v 16.: Lučić, Vetranić, Gučetić, Čubranović, Hektorović, Ranjina in Zlatarović; v 17.: Gundulić, Palmotić, Bunić i. t. d. v 18. pa se med vsemi sveti Gjorgjić in kot izverstni posnematelj narodne pesni: Kačić, — Ivan Gundulić (1588—1638), sin zgodopisca Franca Gundulića iz imenitne dubrovniške rodbine, se je odlikoval v lirični, epični in dramatični poeziji. Ta pisatelj je začetnik slovanske drame; ustanovil je v Dubrovniku prvo slovansko gledališče, v katerem je prve slovanske igre, svoje umotvore, čestokrat sam predstavljal. Najbolj znan pa je po svojej junaški pesni Osman; v tej proslavlja sultana Osmana II., slavne boje poljskega naroda, zlasti pa njihovega kralja Vladislava II. v letu 1621. — Nova doba se je začela za serbsko slovstvo, ko so vpeljali narodni jezik v knjigo; največo zaslugo za to imajo Dositej Obradović († 1811), Demetrij Davidović, zlasti pa Vuk Stefanović. Pešta in Novi Sad sta imenitni središči serbske književnosti na Ogerskem. Prej omenjeno narodno slovstvo dubrovniško je bilo dolgo časa le malo znano po serbsko-hervaaškem svetu, kjer žila pravega narodnega pesništva ni nikdar zamerla. V sedanjem stoletji so se jeli ž njim pečati; to je konci prve čertertine sedanjega stoletja napotilo hervaaškega pisatelja Saja, da je dubrovniški jezik vpeljal v književnost hervaaško. In od istega časa dobili so ondotni Jugoslovani premnogo izverstnih pesnikov: Milutinović, Stanko Vraz, grof Medo Pučić, Ivan Mažuranić, Sundečić, Preradović, Subotić, Utjesenović, Ternski i. t. d.

Umetnosti.

Stavbarstvo se je v Italiji naj prej prestrojilo in sicer po izgledu nekdanjih rimskih stavb. Eden najimenitnejših mojstrov nove zidave je bil Brunelleschi (1377—1444), ki je v Florenciji sezidal

velikansko kuplo na stolni cerkvi, potem pa palačo Pitti; po tej palači so Florentinci dolgo zidali svoja stanovišča. Še bolj po starodavniških načelih se je ravnal Bramante (1444—1514), ki je začel zidati po celem svetu znano cerkev sv. Petra v Rimu; še bolj se je odlikoval Michelangelo Buonarroti (1475—1564), ki je dozidal rečeno cerkev. Ta mojster je bil tudi najizverstnejši slikar in kipar. Polagoma se je italijansko stavbarstvo razširilo čez druge dežele evropske. Za Ludovika XIV. in XV. so jeli stavbe silno lepotečiti, tako da se je po polnem izgubila prvotna enoterost (Rococo); v 19. stoletji izboljšal se je popačeni okus in stavbarji so se jeli zopet ravnati po lepih stavbah starodavnih Gerkov in Rimljanov.

Kiparstvo se je v Italiji jelo uže sredi 15. stoletja razvijati. Lavrencij Ghiberti († 1455) je prvi jel posnemati prekrasne kipove nekdanjih Gerkov. Isto pot je hodil tudi Michelangelo ter kiparstvo tako doveršil, da so ga po njegovi smerti razni mojstri le posnemali. Izverstna kiparja sta bila tudi njegova soverstnika Begarelli († 1565) in Bandinelli († 1559); zelo se je odlikoval njegov učenec Benvenuto Cellini († 1572). Pozneje je pojemalo kiparstvo, dokler se niso v 19. stoletji pokazali novi mojstri, ki so je toliko povzdignili, da so se njih umotvori sedaj pa sedaj primerjali z gerškimi uzori. Najslavnejši teh mojstrov je bil Canova († 1822), potem Danec Thorwaldsen († 1844) in Nemca Schwantaler († 1848) in Rauch († 1857).

Slikarstvo, najimenitnejša umetnost novega veka, se je bilo uže v 15. stoletji močno razvilo, in sicer je slovelo v Italiji in na Nizozemskem (v Flandriji: brata Hubert in Jovan van Eyck, v Holandiji: Lukas iz Leydena i. t. d.) Po polnem se je pa ta umetnost razcvetla v 16. stoletji, zlasti v Italiji, kjer so najimenitnejši slikarji ustanovili posebne slikarske šole. Začetnik florentinske šole je Michelangelo, katerega ni presegel nobeden njegovih soverstnikov in učenecv. Najimenitniše slike njegove so v Rimu (poslednja sodba v sikstinski kapeli in slike na mokro ob oboku te kapele). — Rafael Sanzio iz Urbina (1483 — 1520) je glavni zastopnik rimske šole (Matere božje, sveta rodovina, slike na mokro v Vatikanu (stanze in loggie itd.) — Najimenitnejša slikarja beneške šole sta bila Tizian († 1576) in Paolo Veronese († 1578), najslavnejša lombardske verste pa Leonardo da Vinci († 1591; sveta večerja v Milanu) in Correggio († 1534; pastirji molijo Krista, terpeča Magdalena in slike na mokro v Parmi).

Začetnika nizozemskih slikarjev sta bila brata Hubert in Jovan van Eyck. Po vstaji zoper Špance so se nizozemski slikarji razločili v dve versti: Brabantski in belgijski so se ravnali po uzorih 16. stoletja ter so razne njih prednosti skušali zediniti v popolno celoto (To so skušali tudi Italijani: Anibale Caracci v Bologni, Guido Reni, Domenichino, Albani itd.), holandski pa se niso dosta zmenili za prejšnje slikarje in njih prednosti, ampak so skušali le naravo prav živo posnemati. (Isto so skušali tudi Italijani: Caravaggio, Spagnoletto, Salvator Rosa). Najimenitnejša brabantska slikarja sta bila Peter

Pavel Rubens (1577—1640) in njegov učenec Anton van Dyck († 1641) najodličnejši med mnogobrojnimi holandskimi slikarji je bil Pavel Rembrandt († 1669). — Nemški slikarji so se ravnali po nizozemskih, dokler niso Holbein († 1554), Dürer († 1528) in Kranach (1553) ustanovili posebnih šol.

Na Španskem je slikarstvo najbolj cvetelo v 16. in 17. stoletji. Izversten je bil uže Velasquez († 1660), še izverstnejši pa Murillo († 1682), ki sta se oba izučila pri slikarjih sevilskih.

Pri Francozih je v prejšnjem času najbolj slovel Claude Lorrain († 1682), pri Angležih pa Hogarth († 1764).

Kaj visoko se je povzdignilo slikarstvo v današnjem stoletji; najimenitnejši slikarji so bili ali so še Francozi in Belgijanci: David Horace Vernet, Paul Delaroche in Gallait; Nemci: Cornelius Overbeck, Kaulbach, Piloty; Čeha Zeleny in Čermak; Poljak Matejko.

Kupčija.

Evropska kupčija se je po polnem prestrojila po najdbi novega sveta (Amerike) in morske poti krog Afrike v Vzhodno Indijo. Udeleževale so se je posebno one države in dežele evropske, ktere neposredno obliiva Atlantski ocean. Španci in Portugalci so sperva najbolj bogateli po tem svetovnem tergovstvu, pozneje pa Nizozemci (Holandci) in Angleži. Začetkom tega stoletja so se Zedinjene države v Severni Ameriki toliko okrepile in razširile, da se sedaj po raznih straneh z Angleži poganjajo za prednost pri kupčiji. Nove iznajdbe (parobrodi, železnice, dalekopisi) silno pospešujejo razvitek kupčije.

Obertstvo.

Tudi obertstvo se je v novem veku, zlasti pa v sedanjem stoletji vsestransko tako razvilo in zboljšalo, da bi se tega nikdo ne bil nadejal v preteklem stoletji. Posebno je pospešujejo razni stroji (mašine), obertnijski in denarni zavodi itd.

Poverstni zgodovinski pregled.

Perva doba,

Od najdbe novega sveta (Amerike) do vestfalskega miru.

1492—1643.

1492 Krištof Kolumb najde Ameriko.

1493—1519 Cesar Maksimilijan I.

1498 Vasco da Gama najde morsko pot v Vzhodno Indijo.

1498 Ludovik XII. posede Milan.

1500—1600.

1500 Portugalec Kabral najde Brazilijo.

1501 Španci in Francozi posedejo Neapolitansko; Španci je obderže.

1506 Krištof Columbus umerje.

1509 Zaveza cambraiska zoper Benečane.

1512—1547 Franc I., kralj francoski.

1515 Franc I. zmaga pri Marignani ter posede Milansko.

1517 Martin Luther začne novo vero oznanovati.

1519—1556 Cesar Karl V., kralj španski (1516—1556).

1519 Ferdinand Cortez napade Mehikansko.

1519—1522 Magelaens potuje krog zemlje.

1521 Martin Luther na državnem zboru v Worms-u.

1521—1526 Perva vojska med Karlom V. in Francem I.

1523—1560 Gustav Vaza, kralj švedski, vpelje Lutherjevo krivo vero.

1525 Bitka pri Paviji; kmetske vstaje na Nemškem.

1526 Madridska pogodba med Karlom in Francem.

1526 Bitka pri Mohači; Ludovik II., kralj ogerski in češki, umerje; Ferdinand I. ustanovi avstrijsko-ogersko monarhijo.

1527—1529 Druga vojska med Karlom in Francem.

1527 Karl Bourbonski vzame Rim.

1529 Solejman oblega Dunaj; državni zbor v Spiri (protestanti).

1530 Deržavni zbor v Augsburgu (augsburška veroizpoved).

- 1530 Karl V. da vitezom sv. Janeza Malto in Gozzo.
1531 Schmalkaldska zaveza; Zwingli umerje v bitki pri Kapelu.
1534 Ignacij Loyola ustanovi red očetov jezuitov.
1535 Karl V. se srečno bojuje z Mohamedanci v Tuniziji.
1536—1538 Tretja vojska med Karlom in Francem.
1541 Karlova nesrečna vojska zoper Algier.
1542—1568 Marija Stuartska, kraljica škotska.
1542—1544 Četverta vojska med Karlom in Francem.
1543 Papež Pavel poterdi ustanovitev reda jezuitskega.
1545—1563 Občni cerkveni zbor tridentinski.
1446—1547 Schmalkaldska vojska.
1547—1559 Henrik II., kralj francoski.
1552 Moric Saski odpade; pasovska pogodba.
1555 Verski mir augsburški.
1556—1564 Ferdinand I., cesar nemški.
1556—1598 Filip II., kralj španski.
1558 Karl V. umerje pri sv. Justu v Estramaduri.
1558—1603 Elizabeta, kraljica angleška.
1559 Mir, sklenen v Chateau-Cambrais-u; Franc II., kralj francoski.
1562 Začetek vojsk s Hugenoti na Francoskem.
1564 Jovan Calvin, krivoverec umerje v Genevi.
1564—1576 Maksimilijan II., cesar nemški.
1566 Nikolaj Zrinij brani terdnjavo Siget, Solejman in Zrinij umerjeta.
1568 Alba umori Egmonta in Horna.
1571 Don Iuan d' Avstria pobije Turke pri Lepantu.
1572 Jagelovci izmró na Poljskem; odslej je Poljsko izborno kraljestvo.
1572 Noč sv. Jerneja ali kervavo svatovanje.
1574—1589 Henrik III., kralj francoski.
1576—1612 Rudolf II., cesar nemški.
1579 Sedem nizozemskih pokrajin sklene utrehtsko unijo.
1581—1640 Portugalsko pod špansko oblastjo.
1587 Elizabeta ukaže usmertiti Marijo Stuartsko.
1588 Pogin nepremagljive armade španske.
1589—1810 Henrik IV., kralj francoski.
1598 Razglas (edikt) nanteski.
1598 Rurikoviči izmró na ruskem prestolu.
1598—1621 Filip III., kralj španski.

1600—1700.

- 1603—1625 Jakob I., kralj veliko-britanski.
1606 Mir, sklenen s Turki v Sitvi Toroku.
1608 Protestantje sklenejo unijo na Nemškem.
1609 Katoličani sklenejo ligo na Nemškem.
1610—1632 Ludovik XIII., kralj francoski; Marija Medicejska.
1612—1619 Matija, cesar nemški.

- 1613—1762 Romanoviči na prestolu ruskem.
1618 Začetek tridesetletne vojske.
1619—1637 Ferdinand II., nemški cesar in avstrijski vladar.
1620 Bitka na Beli gori.
1621—1665 Filip IV., kralj španski.
1625—1642 Kardinal Richelieu, vsemogočni minister francoski.
1625—1629 Danska vojska; Mir v Ljubeku (1629).
1626 Walenstein premaga Mansfelda pri Desavi, Tilly pa Kristijana IV. pri Lutru am Barenberge.
1630 Walenstein odstavljen; Gustaf Adolf pride na Nemško.
1631 Tilly vzame Devin in je pobit pri Breitenfeldu.
1632 Tilly umerje; bitka pri Lützen, Gustaf Adolf umerje.
1634 Walenstein je umorjen v Hebu (Eger); bitka pri Nördlingenu.
1635 Izborni knez saski se v Pragi pomiri s cesarjem.
1635—1648 švedsko-francoska vojska.
1637—1657 Ferdinand III., cesar nemški in vladar avstrijski.
1640 Portugalci se osvobode španske sile.
1640—1688 Friderik Viljem, veliki izborni knez brandenburški.
1643—1715 Ludovik XIV., kralj francoski.
1643—1661 kardinal Mazarin, prvi minister francoski.
1648 Vestfalski mir v Monasteru in Osnabrücku.

Druga doba.

Od vestfalskega miru do francoske revolucije.
1648—1789.

- 1649 Karl I., kralj angleški je umorjen.
1649—1660 Velika Britanija je republikanska država.
1653—1658 Oliver Cromwell, pokrovitelj angleške republike.
1654 Kristina se odpove švedski kroni; Karl Gustaf iz Zweibrückena pride na prestol.
1656 Bitka pri Varšavi v švedsko-poljski vojski (1655—1660)
1658—1705 Leopold I., nemški cesar in avstrijski vladar.
1659 Mir pirenejski; Rihard Cromwell se odpove oblasti.
1660—1685 Karl II. Stuartski, kralj velikobritanski.
1660 Švedci sklenejo mir v Kodanji, s Poljaki pa v Olivi.
1661—1683 Colbert, imeniten francoski minister.
1666—1668 Perva roparska vojska Ludovika XIV.; mir v Ahenu.
1672—1678 Druga roparska vojska Ludovika; mir v Nymwegenu.
1680—1684 Ludovikove reunije.
1683 Turki oblegujejo Dunaj; Jovan Sobieski; turška vojska (1683—1599).
1685 Odprava razglasa nanteskega; Jakob II., kralj angleški.
1687 Ogersko postane dedinsko kraljestvo.
1688—1697 Tretja roparska vojska Ludovika XIV.; mir v Rýswicku.
1689—1702 Viljem III., Oranski, kralj veliko-britanski,

- 1689—1725 Peter I. Veliki, car ruski.
1697 Evgen Savojski pobije Turke pri Zenti.
1697—1718 Karl XII., kralj švedski.
1699 Mir v Karlovcih.

1700—1800.

- 1700—1721 Severna vojska.
1700 Habsburgovci izmró na španskem prestolu.
1701 Ustanovljenje pruskega kraljestva; Friderik I. (1701—1173).
1701—1714 Nasledstvena vojska španska.
1703 Ustanovitev Petrograda, novega stolišča ruskega.
1704 Bitka pri Hochstädtu.
1705 Leopold I. umerje; cesar Jožef I. (1705—1711).
1706 Karol XII. sklene mir v Altranstädtu (z Augustom II.).
1706 Bitka pri Ramillies-u in Turinu.
1708 Bitka pri Oudenarde-u.
1708 Rusi premagajo Karla XII. pri Pultavi.
1709 Bitka pri Malplaquetu.
1711 Car Peter I., zajet pri Prutu, sklene mir s Turki.
1711—1740 Karl VI., cesar nemški in vladar avstrijski.
1713—1740 Friderik Viljem I., kralj pruski.
1713 Mir utrehtski; pragmatična sankcija.
1714 Mir v Rastadtu in Badenu; Hanoverski vladarji pridejo na prestol.
1715—1774 Ludovik VI., kralj francoski.
1716—1718 Karlova prva vojska s Turki; mir v Požarovici (1718).
1721 Peter I. sklene s Švedci mir v Nystädtu.
1733—1838 Nasledstvena vojska poljska, mir dunajski (1738).
1738 Franc Štefan Lotarinški postane veliki vojvoda toskanski.
1740—1780 Marija Terezija, vladarica avstrijska.
1740—1786 Friderik II., kralj pruski.
1740—1748 Nasledstvena vojska avstrijska; mir ahenski (1748).
1740—1742 Perva šleska vojska; mir draždanski (7451).
1745—1765 Franc (Štefan) I., cesar nemški.
1756—1763 Sedemletna ali tretja vojska sleska.
1757 Bitke pri Pragi, Kolinu, Rossbachu in Leuthenu.
1758 Rusi pobiti pri Zorndorfu; Daun premaga Friderika II. pri Hochkirchenu.
1750 Avstrijanci zmagajo pri Kunnersdorfu; vjamejo Finka pri Maxenu.
1759—1788 Karl III., kralj španski.
1760 Friderik zmaga pri Legnici in Torgau-u.
1762—1796 Katarina II., carinja ruska.
1763 Mir hubertski in mir pariški.
1765—1790 Jožef II., car nemški.
1767—1784 Angleška vòjska v Vzhodni Indiji.
1768—1779 Angleški pomorščak Janez Cook potuje trikrat krog zemlje.
1768—1774 Perva vojska carinje Katarine zoper Turke.
1769 Napoleon I. (Bonaparte) se rodi v Ajaccii na Korsiki.

- 1772 Perva delitev poljskega kraljestva med Prusijo, Rusijo in Avstrijo.
1773 Odprava reda jezuitskega (papež Klement XIV.)
1774—1792 Ludovik XVI., kralj francoski († 1793).
1776—1783 Vojska za svobodo severoameriških naselbin.
1778—1779 Nasledstvena vojska bavarska; mir tešinski (1779).
1779 Angleški pomorščak James Cook umerje.
1780—1790 Cesar Jožef II., avstrijski vladar.
1783 Angleži sklenejo mir v Versailles-u ter priznajo samostalnost Zedinjenih držav v Severni Ameriki.
1786—1797 Friderik Viljem II., kralj pruski.
1787—1792 Druga vojska carinje Katarine II. zoper Turke.
1788—1790 Vojska med Švedci in Rusi.

Tretja doba.

Od francoske revolucije do sedanjega časa.

1789—1880.

- 1789 Začetek francoske revolucije.
1789—1791 Ustavodajna narodna skupščina.
1790—1792 Leopold II., cesar nemški in vladar avstrijski.
1791—1792 Postavodajalna narodna skupščina.
1792—1806 Franc II., zadnji cesar nemški († 1835).
1792—1804 Francija je republikanska država.
1792—1795 Narodni konvent.
1792 (1793)—1797 Perva vojska evropskih zaveznikov zoper Francijo.
1792 Dumouriez zmaga Avstrijance pri Jemappes-u.
1793 Ludovik XVI. umorjen; Avstrijanci zmagajo pri Neerwindenu; druga delitev poljskega kraljestva med Rusijo in Prusijo.
1794 Francozi zmagajo pri Fleurus-u in posedejo Belgijo.
1795 Tretja ali zadnja delitev Poljske med Avstrijo, Rusijo in Prusijo; mir bazilski.
1795—1799 Direktorij vlada francoski republiki.
1796 Nadvojvoda Karl premaga Jourdana pri Ambergu in Würzburgu.
1796—1797 Napoleon Bonaparte zmaguje pri Montenotte-u, Millesimu, Mondoviji, Lodiji; vzame Mantovo; mir v Campo Formiji; cisalpinska republika.
1797—1840 Friderik Viljem III., kralj pruski.
1797—1799 Napoleon gre v Egipt; vzame Malto; zmaga pri piramidah; Nelson pokonča francosko ladijevje pri Abukiru.
1798 Rimska in helvetska republika.
1799—1802 Druga vojska evropskih zaveznikov zoper Francijo.
1799 Neapel postane partenopska republika; odstranitev direktorija; Napoleon imenovan za prvega konzula.

1800—1875.

- 1800 Napoleon zmaga pri Marengi; pridobi zopet severno Italijo; Moreau zmaga pri Hohenlindenu.
- 1801 Mir lünevilleski med Francijo in Avstrijo.
- 1802 Mir amienski med Francijo in Anglijo.
- 1804 Napoleon se proglasi za cesarja francoskega.
- 1804 Franc I. proglasi Avstrijo za dedinsko cesarstvo.
- 1805 Napoleon I. se imenuje kralj italjski.
- 1805 Tretja vojska zaveznikov zoper Francijo; bitka pri Trafalgaru in pri Slavkovem (Austerlici); mir požunski med Avstrijo in Francijo.
- 1806 Jožef Bonaparte postane kralj neapolitanski; Ludovik Bonaparte pa kralj holandski.
- 1806 Razpad nemškega cesarstva; ustanovitev zaveze renske.
- 1806—1807 Četverta vojska zaveznikov zoper Francijo; upor Špancev.
- 1809 Avstrija se sama vojskuje z Napoleonom I., zmaga pri Aspernu in Esslingu, premagana pa je pri Wagramu. Mir dunajski.
- 1810 Holandija združena s Francijo.
- 1810 Napoleon se loči od svoje žene Jožefine ter se oženi z Marijo Ludoviko, hčerjo avstrijskega cesarja Franca I.
- 1811—1824 Španske naselbine v Ameriki se osvobodijo španskega jarma.
- 1812 Napoleon gre na Rusko; zmaga pri Smolensku in na Borodini; požar moskovski; Ney in Oudinot zmagata pri Berezini.
- 1813 Velika vojska za osvobodjenje izpod Napoleonovega jarma. Bitki pri Lützenu in Bodušinu, pri Grossbeerenu in Katzbachi, pri Draždanih, Holmu in Nollendorfu; zavezniki zmagajo pri Lipskem.
- 1814 Bitke pri La Rothieru, Laonu in Arcis-u sur Aube; Napoleon se odpove cesarstvu ter gre na otok Elbo; Bourbonovci se vernejo in sklenejo prvi pariški mir.
- 1814—1815 Shod vladarjev in deržavnikov evropskih na Dunaji.
- 1815 Napoleon se verne v Francijo; Bitka pri Waterlo-u; drugi pariški mir; sveta zaveza; Napoleon gre na otok sv. Helene.
- 1821 Napoleon umerje na otoku sv. Helene.
- 1821 Gerki vstanejo zoper turško nasilstvo.
- 1824 Lord Byron umerje v Missolonghi-u.
- 1825—1855 Nikolaj I. car ruski.
- 1826 Sultan Mahomed II. (1808—1839) pokonča kerdelo janičarsko.
- 1827 Zavezani Angleži, Francozi in Rusi pokončajo turško ladijevje pri Navarinu.
- 1829 Dibič zmaga Turke pri Šumenu.
- 1830—1837 Viljem IV., kralj veliko-britanski.
- 1830 Bourbonovci so pregnani iz Francije; Ludovik Filip Orleanski pride na prestol; ustanovitev kraljestva belgijskega; poljska vstaja v Varšavi; ustanovitev kraljestva gerškega.
- 1835—1848 Ferdinand Dobrotljivi, cesar avstrijski.
- 1837 Elizabeta, kraljica britanska.
- 1846 Vstaja gališka; Krakovo združeno z Avstrijo.

- 1848 Francoska revolucija v meseci juliji; Ludovik Filip pregan s prestola kraljevega; ustanovitev druge francoske republike.
- 1848 — Franc Jožef I., cesar avstrijski; upor dunajski, praški, ogerski (madjarski) in italijanski (Jelačić in Radecky).
- 1848 Grof Radecky zmaga pri Custozzi; minister Latour obešen.
- 1849 Grof Radecky zmaga pri Novari, Görgey se uda pri Vilagoši; razpuščenje ustavodajnega zbora v Kromeriži (4. sušca).
- 1851 Cesar Franc Jožef prekliče ustavo avstrijskega cesarstva.
- 1852 Knez Ludovik Napoleon Bonaparte, predsednik francoske republike, ustanovi dedinsko cesarstvo francosko.
- 1852—1856 Krimska vojska; mir pariški (1856);
- 1855 Cesar Franc Jožef I. sklene konkordat s papežem Pijem IX.
- 1855—1881 Aleksander II. Osvoboditelj, car ruski.
- 1859 Italijansko-francosko-avstrijska vojska; bitka pri Magenti in Solferini; premirje v Vilafranki; mir zuriški.
- 1859—1861 Sardinija razširi svojo oblast skoro čez vso Italijo ter ustanovi kraljestvo italijansko.
- 1860 Cesar Franc Jožef I. proglasi oktobersko diplomo ter se odpove samovlasti.
- 1861 Cesar Franc Jožef I. proglasi tako imenovano februarsko ustavo.
- 1861—1865 Notranja vojska v Zedinjenih državah Severne Amerike.
- 1861—1867 Nadvojvoda Maksimilijan, cesar mehikanski.
- 1866 Prusko-italijansko-avstrijska vojska. Prusi zmagajo pri Kraljičnem gradcu, Avstrijanci pa pri Custozzi in Visu; mir praški.
- 1867 Ustanovitev dualizma v Avstriji; decemberska ustava.
- 1869—1870 Občni cerkveni zbor v Vatikanu.
- 1860—1871 Nemško-francoska vojska; Italijani posedejo Rim ter ga proglasé za stolišče in glavno mesto italijanskega kraljestva.
- 1870 Francija je proglašena za republiko; Napoleon III. vjet pri Sedanu.
- 1871 (18. prosenca). Nemčija je proglašena za dedinsko cesarstvo pruske rodovine hohenzollerske.
- 1871 (18. maja) Francija sklene z Nemčijo mir v Frankfurtu na Menu.
- 1871—1873 Thiers, predsednik francoske republike.
- 1873 Svetovna razstava na Dunaji; denarni polom na dunajski borsi.
- 1873 Mac-Mahon predsednik francoske republike.
- 1875 Vstaja Bosnjakov in Hercegovincev zoper turško nasilstvo.
- 1876 Černogorci in Serbi napovedo Turčiji vojsko ter (1. jul.) prestopijo meje. Serbi se nesrečno bijejo pri Knjaževci in Aleksinci; Černogorci pa razbijejo na Gačkem polji (28. jul.) Muktarjevo vojsko pri Podgorici pa Mohamedovo.
- 1877 24. aprl. napove ruski car Aleksander v Kišenevu vojsko Turkom.
- Rusi v Aziji vzamejo Ardahan, zmagajo pri Ardahadagu, vzamejo Kars in oblegajo Erzerum.
- Rusi zmagajo pri Ternovem in Nikopolji ter oklenejo Osman pašo v Plevni, kjer se 10. decembra poda.

- 1877 Gurko 13. julija pervikrat prekorači Balkanske gore. Po padu
 1878 Plevne deró Rusi znova črez Balkan ter se 3. pros. polaste Sredca,
 16. pros. Plovdiva, 20. pros. Drenopolja ter prete Carigradu.
 — 4. sušca mir sklenjen v sv. Štefanu tik Carigrada.
 — 13. junija do 13. julija shod v Berolinu.
 — 29. juliju prestopi Filipovič z avstrijsko vojsko bosenske meje.
 — 19. avgusta se Filipovič polasti Serajeva.
 — To leto umerjeta Viktor Emanuel in Pij IX.
 1881 Car Aleksander II. Osvoboditelj je silovito umorjen; na prostolu
 mu nasleduje njegov sin Aleksander III.

KAZALO.

Vvod.

	Stran
Razdelitev zgodovine	4

Perva doba.

Od najdbe Amerike do vestfalskega miru (1492—1648).

Najdba Amerike (1492)	5
Balboa (1513)	8
Kortez in najdba ter prisvojitve Mehike (1519—1521)	8
Magelhaes in njegovo potovanje krog zemlje (1519—1522)	10
Pizarro in najdba Peruvanskega in Čilskega (1532)	11
Vasco da Gama in najdba pomorske poti v Indijo (1498)	12
Pedralvarez Kabral in najdba Brazilije (1500)	13
Naselbine holandske	13
Angleške in francoske najdbe in naselbine	13
Nasledki zemljepisnih najdeb	14
Začetek ravnotežja evropskih držav v Italiji	16
Maksimilijan I., nemški cesar (1493—1519)	17
Martin Luther in začetek verskega razkolništva	19
Karl V. in prvi razvitek luteranstva	22
Prekerščevalci v Turingiji (1525)	23

	Stran
Kmetska vstaja (1524 in 1525)	23
Zakaj se luteranci imenujejo protestantje	24
Prekerščevalci v Münstru (1535)	25
Karlove vojske s Francem I. in v Afriki (1521—1544)	25
Karlove vojske z nemškimi protestanti in njegova smert	28
Cerkveni zbor v Tridentu in ustanovitev reda jezuitskega	30
Ulrik Zwingli in Jovan Calvin	31
Pregled dežel, po katerih se je luteranstvo in kalvinstvo razširilo	33
Špansko kraljestvo za habsburških vladarjev (1516—1665)	33
Portugalsko kraljestvo (1485—1640)	36
Nizozemska vstaja in ustanovitev holandske republike	37
Zadnji francoski kralji iz rodovine valoiske (1498—1589)	39
Rodovina bourbonska na francoskem prestolu (1589—1792)	43
Angléško in irsko kraljestvo za časov Tudorcev (1475—1603)	45
Verska reformacija v Škociji in Marija Stuartska	48
Velika Britanija in Irsko za kralja Jakoba I. in Karla I.	50
Ustanovitev avstrijske monarhije. Ferdinand I. (1522—1564)	53
Maksimilijan II. (1564—1576)	55
Rudolf II. (1564—1576)	56
Matija (1612—1619)	58
Tridesetletna vojska: a) Češko-palatinska vojska (1618—1623)	59
Ferdinand II. (1619—1637)	60
b) Danska vojska (1625—1629)	62
c) Švedska vojska (1730—1635)	64
d) Švedsko-francoska vojska (1635—1548)	68
Ferdinand III. (1637—1657)	69
Vestfalski mir (1648)	69
Dansko kraljestvo	70
Švedsko kraljestvo	71
Turško kraljestvo	71

Druga doba.

Od vestfalskega miru do francoskega prevrata (1648—1789).

Ludovik XIV., kralj francoski (1643—1715)	72
Leopold I., nemško-avstrijski vladar (1658—1705)	76
Oliver Cromwell, protektor veliko-britanske republike (1640—1660)	78
Zadnja kralja stuartska (1660—1688)	79
Viljem III. Oranski (1689—1702)	80
Nasledstvena vojska španska (1701—1714)	81
Cesar Jožef I. (1705—1811)	83
Cesar Karl VI. (1711—1740)	84
Švedsko, Dansko in Poljsko	85
Rusko: 1. Zadnji Rurikoveci na prestolu	86
2. Romanoviči na ruskem prestolu (1613—1762)	87
3. Peter Veliki, samovladar ruski (1699—1735)	87

	Stran
Severna vojska (1700—1721)	88
Nemčija in Avstrija: Karl VI. (1711—1740)	91
Prusko	93
Marija Terezija (1740—1780) in nasledstvena vojska avstrijska	95
Cesar Franc I. (1745—1765)	97
Sedemletna ali tretja sleska vojska (1756—1763)	98
Marija Terezija, vladarica avstrijskih dežel	100
Cesar Jožef II., avstrijski vladar (1780—1790)	102
Cesar Leopold II., avstrijski vladar (1790—1792)	106
Francosko kraljestvo (1715—1789)	107
Velika Britanija in Irsko: a) kralji iz rodovine hanoverske	109
b) Vojska za svobodo Severoamerikancev (1775—1783)	110
c) Ustanovitev angleške oblasti v Vzhodni Indiji	112
Portugalsko kraljestvo (1640—1778)	113
Špansko kraljestvo (1700—1788)	114
Razpuščenje reda jezuitskega (1773)	114
Dansko kraljestvo	115
Švedsko kraljestvo (1721—1792)	116
Rusko carstvo (1721—1796)	116
Pogin poljskega kraljestva (I., II. in III. delitev)	119

Tretja doba.

Od francoske revolucije do sedanjega časa.

Vzroki francoske revolucije	123
Deržavni zbor in ustavodajna narodna skupščina	124
Postavodajalna shupščina (legislative 1791—1792)	127
Francoska republika (1792—1804). Narodni zbor (1792—1795)	129
Perva vojska zaveznikov zoper francoske upornike (1792—1797)	133
Francoska republika pod voditeljstvom ali direktorijem (1795—1799)	137
Napoleonova vojska v Egiptu (1798—1799)	138
Druga vojska zaveznikov zoper francosko republiko (1799—1802)	139
Propad deržavnega ravnateljstva (1799)	141
Konzulat (1799—1804)	143
Napoleon, prvi konzul in vladar francoske republike (1799—1804)	145
Napoleon I., cesar francoski (1804—1815)	146
Tretja vojska zaveznikov zoper Francijo (1805)	147
Četverta vojska zaveznikov zoper Francijo (1806—1807)	149
Napoleonova vojska na pirenejskem polotoku (1808—1813)	150
Napoleon zatara papeževo deržavo (1809)	152
Avstrijska vojska zoper Napoleona leta 1809	152
Napoleon na verhunci svoje moči (1810—1812)	155
Napoleonova vojska na Ruskem (1812)	156
Vojske za osvoboditev izpod Napoleonovega jarma (1813—1814)	158
Dunajski shod	160

	Stran
Napoleon se verne z otoka Elbe; II. pariški mir	161
Pregled zgodovine od l. 1815—1881; Francosko kraljestvo . . .	163
Nizozemsko in ustanovitev belgijske države	166
Velika Britanija in Irsko	167
Špansko kraljestvo (1815—1881)	168
Portugalsko kraljestvo (1815—1881)	170
Italija	171
Avstrija in Nemčija od l. 1815—1848	175
Cesar Franc Jožef I. (1848 do sedaj)	178
Italijansko-francosko-avstrijska vojska v letu 1859	180
Nemčija in Prusija leta 1848	181
Razpor med Avstrijo in Prusijo; avstrijansko - prusko - italijanska vojska v letu 1866	182
Notranje razmere avstrijskega cesarstva (1859—1875)	184
Nemško-francoska vojska in nje nasledki (1880—1877) . . .	186
Švajcarska zaveza od leta (1815—1878)	189
Turško cesarstvo od leta 1815—1880	190
Rusko carstvo od leta 1815—1881	196
Rusko-turška vojska (1877—1878)	199
Notranja vojska v Zedinjenih državah (1861—1865)	203
Odpad ameriških naselbin od španskega in portugalskega kraljestva	204
Mehikansko cesarstvo (1864—1867)	204
Razvitek omike v novi dobi: Verstvo in cerkev	205
Znanosti	206
Narodno slovstvo	207
Umetnosti	211
Kupčija	213
Obertstvo	213
Poverstni zgodovinski pregled	214

NARODNA IN UNIVERZITETNA
KNJIŽNICA

00000523601

